

B.B.Abdushukurov

**ESKI TURKIY
ADABIY TIL
LEKSIKASI**

**“Tafakkur Bo’stoni”
Toshkent – 2015**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ABDUSHUKUROV BAXTIYOR BO‘RONOVICH

ESKI TURKIY ADABIY TIL LEKSIKASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan 5220100 - filologiya (O‘zbek filologiyasi) ta‘lim
yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan*

Toshkent – 2015

КБК 811.2.3(075)

81.2-3

A20

Abdushukurov B.

Eski turkiy adabiy til leksikasi [Matn] : o'quv qo'llanma /
Abdushukurov B. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2015. -192 b.

KBK-81.2-3

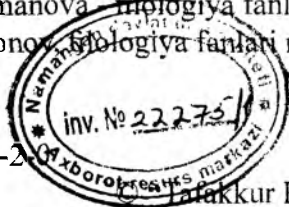
ISBN - 978-9943-4546-2-0

Mazkur o'quv qo'llanma XIV asr obidasi hisoblangan “Qisasi Rabg'uziy” leksikasi tadqiqiga bag'ishlangan. Unda qissa so'z boyligi statistikasi, mavzuiy guruhleri, leksik-semantik xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Yodnoma lug'at tarkibidagi o'z va o'zlashma qatlam, polisemiya, ma'no torayishi va ma'no kengayishi hodisalari, yangi ma'no kasb etgan leksemalar tahlil qilingan. Shuningdek, ilk nasriy asarning o'zbek adabiy tili leksikasi shakllanishi va taraqqiyotidagi ahamiyati yoritib berilgan.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari talabalari, magistrantlari, katta ilmiy xodim-izlanuvchi va mustaqil tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: H. Dadaboev - filologiya fanlari doktori,
professor

Taqrizchilar: Z. Xolmanova - filologiya fanlari doktori
Q. Omonov - filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN - 978-9943-4546-2-0
Tafakkur Bo'stoni", 2015

© B.B.Abdushukurov, 2015

© “Ilm Ziyo nashriyot uyi”

KIRISH

Biz bugun kecha eslashimiz mumkin bo'lgan ma'naviy qadriyatlarimizni xotirlashgina emas, kerak bo'lsa, qayta tiklash imkoniyatiga egamiz. Istiqloq sharofati tufayli xalqimizning ulkan ma'naviy merosi, boy tarixini xolisona o'rganish uchun keng yo'l ochildi. Zero, Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir»¹. Shu ma'noda, ma'naviy merosimizning nodir durdonalaridan sanalgan Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asari lug'at tarkibini har tomonlama chuqur va ilmiy jihatdan tadqiq etish hozirgi kunda amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalardan sanaladi.

O'zbek mumtoz adabiyotining ilk nasriy asarlaridan hisoblangan "Qisasi Rabg'uziy"da xalq turmush tarzining turli jahlalari ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, harbiy, madaniy, diniy, maishiy, kasb-hunar, jug'rofiy sohalarga oid leksik birliklar qo'llanilgan. Bular, o'z navbatida, xalqimizning hayoti, tili, madaniyati, urf-odatini, an'analari haqida ma'lumot beradi. Demak, jamiyat va til tarixi hamda uning qadimiy holatidan boxabar bo'lishda yozma yodgorliklar katta rol o'ynaydi. Chunki til ijtimoiy hodisa sifatida hayot talablariga muvofiq takomillashib boradi va har bir davrda kishilarning o'zaro aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, "Qisasi Rabg'uziy" asari so'z boyligini tadqiq etish nafaqat o'zbek xalqining uzoq o'tmishini ilmiy asosda yoritish, shuningdek, o'zbek adabiy tili tarixini o'rganishda g'oyat muhimdir.

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. Ё. 30-31.

Yodnomaning turli davrlarda ko'chirilgan bir nechta qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, ular dunyoning qator kutubxona va qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda. Mavjud qo'lyozmalarning dastlabkisi XV asrda kitobat qilingan bo'lib, hozir Britaniya muzeyida saqlanadi. Jami 248 varaq, har bir betida 21 qator yozuvdan iborat bu nusxa adibning tirikligi chog'ida 1340- (hijriy 740) yilda ko'chirilgan degan fikr ham mavjud². Matn tilida XII – XIII asrlarning til xususiyatlari yaxshi saqlangani, yozuvi dastxat XIV asr boshlarida ko'chirilgan deyishga asos bo'ladi³. Mo'tabar qo'lyozmalardan biri Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida S-245 raqami ostida saqlanayotgan nusxa bo'lib, u XV – XVI asrlarga mansub deya taxmin qilinadi⁴. Asarning boshqa qo'lyozmalari keyingi yuzyilliklarga oid bo'lib, turli saviyadagi kotiblar tomonidan ko'chirilgan, o'z davri adabiy tiliga muvofiq lashtirilgan. Ya'ni qo'lyozmalar kitobat qilingan paytdagi tilning ta'siri katta. Oxir-oqibatda matn tili va uslubi o'zgarishlarga uchragan. Asarning Shvetsiya,⁵ Parij,⁶ Boku,⁷ Toshkent nusxalari shular jumlasidandir. T. G'ofurjonovanning yozishicha, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida qissaning yettita qo'lyozma va o'n uchta toshbosma nusxasi saqlanmoqda⁸. E. Fozilovning ta'kidicha, O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida obidaning 13 ta, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy

² Останакулов И. Кисас-ар-Рабгузий – адабий асар. Филол. фан .ном. ...дис. автореф. –Т., 1993. –Б. 3.

³ Фазылов Э. И. Turkologiya. II. –Т.:Фан, 2008. –Б. 383.

⁴ Boeshoten H.E. The Leningrad Manuscripts of Rabghuz is Aisas//Turk Dillari Arastirmalari. Ankara, 1991. –S. 47-49.

⁵ Jarring G. Studien zu einer osttürkische Lautehre. Lund, 1933. –S. 20.

⁶ Blochet E. Catalogie des manuscrits turs. Bd. II. Paris, 1933. –S. 138.

⁷ Ҳажиева Н. Рабгузийни «Қисасул-анбийа» асарининг Баку ёзмаси. –Эким, 1994. –Б. 292-296.

⁸ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 1-том. –Т.: ФАН, 1977. –Б. 179.

nomidagi Davlat muzeyi fondida esa 2 ta qo‘lyozma nusxasi bor⁹. A. Xaliullina ilm olamida asarning 35 ta qo‘lyozmasi mavjudligi, shundan 19 tasi (1859-1911 yillarda nashr qilingan) Qozon kitob fondida saqlanishini qayd etadi¹⁰.

Turkologiyada XIII–XIV asr turkiy obidalar til xususiyatlarini ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish borasida qator jiddiy ishlar amalga oshirilganligi ilm ahliga, ayniqsa, til tarixi mutaxassislariga yaxshii ayon. Eski turkiy tilning so‘z boyligini atroflicha tahlil qilishda A. Borovkov, S. Mutallibov, G. Abdurahmonov, A. Najib, E. Fozilov, Q. Mahmudov, Q. Karimov, H. Ne‘matov, H. Dadaboev, Q. Sodiqov kabi turkolog-olimlarning roli katta bo‘lganligi e’tirof etilgan. Bevosita “Qisasi Rabg‘uziy” obidasi tilini o‘rganish borasida fikr yuritganda shuni aytish kerakki, Y. Shinkevich¹¹ asarning sintaksisi bo‘yicha, A. Abrajeev¹² yodgorlikdagi qo‘shma so‘zlar to‘g‘risida ilmiy izlanishlarni amalga oshirgan. 1969- yilda O‘. Mirzakarimova Sankt-Peterburg nusxasi asosida asarning morfologik xususiyatlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi¹³. A. Xaliullina obidaning Ilminskiy nashri, London va ikkita Qozon nusxalarini qiyoslagan holda uning yozuv, fonetik hamda morfologik xususiyatlarini o‘rgangan¹⁴. Bundan tashqari, X. Boeshoten (Germaniya) va M. Vandamme (Belgiya)larning “Qisasi

⁹ Фазылов Э. И. Turkologica. II. –Т.:Фан, 2008. –Б. 383-384.

¹⁰ Халиуллина А. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного письменного памятника XIV в. “Кысас ал-анбиа” Насреддина Рабгузи. Автор. дис. ... канд. филол. наук. –Казань, 2002. –С.6

¹¹ Schinkewitsch Y. Rabguzis Syntax. MSOS II. 1926. -S. 130-172.

¹² Абражеев А. Сложные предложение(гипотаксис) в прозе «Кисасул-анбия» Рабгузи – писателя XIV века. Труды Узбекского государственного университета. –Самарканд, 1957. Вып. 73. –С 125-140.

¹³ Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Кисаси Рабгузи». Автореф. дис. ...канд. филол. наук... –Т., 1969.

¹⁴ Халиуллина А. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного письменного памятника XIV в. “Кысас ал-анбиа” Насреддина Рабгузи . Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Казань, 2002.

Rabg‘uziy” bo‘yicha bir nechta maqolalari mavjud¹⁵.

Ma‘lumki, sho‘rolar davrida payg‘ambarlar qissalaridan iborat ushbu obidani chop etish va uni o‘rganish yuzasidan durustroq tadqiqotlar amalga oshirilmadi. Istiqlol yillarida bu boradagi ishlar birmuncha jonlandi. Jumladan, H. Dadaboev tomonidan qissadagi ijtimoiy-siyosiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy terminlar, astroponimlar tadqiq etildi¹⁶, yodnoma leksikasi bo‘yicha bir qator maqolalar e‘lon qilindi¹⁷. N. Husanov qissa tilida istifoda etilgan farishtalar, payg‘ambarlar va ularning qarindoshlari, oila a‘zolari, xalifalar, avliyolar nomini anglatuvchi antroponimlar xususida ilmiy izlanish olib bordi¹⁸. P. Zahidovning¹⁹ “Qisasi Rabg‘uziy” asari yozilishi tarixi, tili va uning muallifi nasl-nasabi, tug‘ilib o‘sgan

¹⁵ Boeshoten H. Iskandar-Dhykarnain un den Qisa s-I Rabguzi//De Turcicis Aliisque Rebus, Utrecht Turcological series. №3. Utrecht, 1992; Vokalquantiat in rabguzis Poesie. CAI, V.34. №3-4. Wiesbaden, 1990; Boeshoten H.; Bandamme M. The Different Copyists in the London Ms of the Qisas-Rabghuzi. Utrecht Papers on Central Asia, 1985; The Poetry in Rabghuzis Qusas. Paper Presented at the 3rd European cemihap Central Asian Studies. Paris, 1989.

¹⁶ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIVвв. - Т.: Ёзувчи, 1991. 168 с.; Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках // Историко-лингвистический анализ лексики старописменных памятников. -Т.: Фан, 1994. -С. 32-43.

¹⁷ Дадабоев Х. “Кисаси Рабғузий”нинг лексик хусусиятлари хақида// Марказий Осиё олимларининг ўрта аср илмларига кўшган хиссаси. -Т., 1999. -Б. 17-23; “Кисаси Рабғузий”даги аёл семали лексемалар хусусида//Филология фани: янги аср муаммолари. -Т., 2003. -Б. 125-128; “Кисаси Рабғузий” тилидаги туркий лексемалар семантикаси//Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспективы. I. Болим. Туркестан, 2006. -Б. 90-93; “Кисаси Рабғузий”да кўлланган сал= феълинг семалари хусусида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. -Т.: 2006. -Б. 22-25.

¹⁸ Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри ... дисс. -Т., 2000. 243 б.

¹⁹ Зоҳидов П. Кун туғардин кун ботарга сўзи етган зот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 22 февраль 2002 йил. -Б. 2; Рабғузий саодати // Гафаккур.- №1. 2008. -Б. 74-81.

joyi bilan bog‘liq ma’lumotlar aks etgan maqolalari o‘quvchilarga taqdim etildi. Shunga qaramasdan, hanuzgacha “Qisasi Rabg‘uziy” obidasi leksikasi maxsus tadqiqot obyekti bo‘lgani yo‘q. Shu bois, mazkur mavzuning ilk bor monografik jihatdan tadqiq etilishini mamlakatimizda boy ma’naviy merosni o‘rganishga davlat siyosati darajasida ahamiyat berilayotganligining mahsuli sifatida baholash lozim bo‘ladi.

O‘quv qo‘llanmada daniyalik olim K. Gronbek tomonidan 1948- yilda Kopengagenda nashr ettirgan yodnomaning eng qadimiy qo‘lyozmasi sanalgan London nusxasi faksimilesi, mazkur nusxa asosida 1990-1991- yillarda O‘zR FA Ilamid Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti olimlari tomonidan kirill alifbosida e‘lon qilingan, ikki kitobdan iborat ommaviy nashri, 1997- yil Anqarada doktor Aysu Ata nashrga tayyorlagan ikki jildli turkcha bosmasi yordamida «Qisasi Rabg‘uziy» asarida qo‘llanilgan leksik birliklarni statistik, mavzuiy, tarixiy-etimologik, leksik-semantik jihatdan tadqiq etishga, uning qardosh turkiy tillar, jumladan, o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida tutgan o‘rnini belgilashga harakat qilindi.

«QISASI RABG‘UZIY» LEKSIKASINING STATISTIK TAHLILI

Tayanch so‘zlar: til, leksika, turkologiya, turkiy til, Raboto‘g‘uz, To‘qqal‘a, Sharqiy Turkiston, qarluq tili, o‘g‘uz tili, statistik usul, mustaqil so‘zlar, ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish, yordamchi so‘zlar, bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama, modal so‘zalar, undov so‘zlar.

Mustaqillik yillarida vatanimiz qiyofasi tubdan o‘zgardi. Ulug‘ ajdodlarimizning tarixiy, ma‘naviy merosi chuqur o‘rganilmoqda. Islom dini e‘tiqodimiz ramzi sifatida qayta tiklandi, o‘zbek tili davlat tili maqomini oldi. “Ayniqsa, davlat tilining xalqaro miqyosda ham faol muloqot vositasiga aylanib borayotgani e‘tiborlidir. Xususan, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan bo‘ladigan uchrashuv va suhbatlar, muzokaralar, tegishli hujjatlarni imzolash marosimlarida, nufuzli sammitlarda, rasmiy matbuot anjumanlarida o‘zbek tilining o‘rni va ahamiyati ortib borayotgani hammamizga g‘urur-iftixor bag‘ishlaydi”²⁰.

O‘z navbatida, milliy g‘urur, vatanparvarlik tuyg‘usi Vatan taraqqiyoti, yurt tinchligi va xalq farovonligi uchun kurash tuyg‘usi bilan uyg‘unlashib, ma‘naviyatimiz asosini belgilamoqda. Ana shunday ma‘naviy merosimizning ajoyib namunasi va qimmatli manbalardan biri, azaldan sevib o‘qilib, qissaxonlardan eshitib kelingan “Qisasi Rabg‘uziy” asari hisoblanadi. Mazkur obida raboto‘g‘uzlik qozi Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy tomonidan Raboti o‘g‘uzning hukmdori, islom dinini qabul qilgan, mo‘g‘ul beklaridan bo‘lgan Nosiruddin To‘qbug‘abekning iltimosiga binoan hijriy 709- (milodiy 1309-1310) yillarda bitilgan. Muallif bu haqda asar xotimasida shunday yozadi:

Osh bitidim bu kitabni ey erānlār er bozi.

Bir yil iĉrā keĉti anĉ yayĉ qış yaz-u küzi.

... Yetti yuz on erdi yilga-kim bitildi bu kitāb,

Tuĝmīš erdi ul oĝurda hut saādat yulduzi (249v1;14).

E. Fozilovning ta‘kidlashicha: Nosiruddin Rabg‘uziy o‘z asarini yaratish jarayonida nihoyatda katta tayyorgarlik ishini olib borgan, ushbu mavzuga oid o‘nlab arab, fors, turkiy tillardagi

²⁰ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б. 86.

anbiyolar qissalarini chuqur o'rgangan. Qur'on, hadislarini mukammal bilgan, aruz qonuniyatining bilimdoni bo'lgan. Dastavval asarining ilk variantini hozirlagan, uning ustida tinimsiz mehnat qilgan, har bir jumla, har bir kalimaning ma'nodagi nozik farqlarini chuqur his qilgan. Eng so'nggi variantini bir yilda nihoyatga yetkazib ko'chirib chiqqan²¹.

O'zbek halqi uchun muqaddas zamin Raboto'g'uz xarobalari qadimgi Xorazmning son-sanoqsiz arxeologik yodgorliklari orasidan topilganiga bir necha yil bo'ldi. Lekin dastlabki taxmin uchun haqiqatiga aylanishi uchun vohadagi juda ko'p qal'a, qo'rg'on qoldiqlarini ko'rib chiqish, ulardan topilgan ashyoviy dalillarni tekshirishga to'g'ri keldi. Endi qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, To'qqal'a beklik qilgan qal'a – Raboto'g'uz hozirgi davr yodgorliklari ro'yxatida To'qqal'a nomi bilan qayd etilgan²². Bundan ko'rinadiki Nosiruddin Burhonuddin o'g'li Xorazm (hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus tumani)ning o'g'uzlar maskan tutgan Raboto'g'uz – To'qqal'a degan joyidan bo'lib, XIII asr oxiri – XIV asr birinchi yarmida yashagan. Shuningdek, uning Rabg'uziy taxallusini olishi ham tug'ilib o'sgan joyi nomi bilan bog'liq. Biroq allomaning hayoti hamda ijodiy faoliyati haqida juda kam ma'lumot saqlanib qolgan. Uning bizgacha "Qisasi Rabg'uziy" asarigina yetib kelgan. Turkiy xalqlar o'rtasida «Qisasul-anbiyo» nomi bilan mashhur bo'lgan mazkur yodnomada qayd etilgan payg'ambarlar haqidagi qissalar, hikoyatlar va rivoyatlarning aksariyati Qur'oni Karim, Hadisi sharif va boshqa diniy manbalar asosida yaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, bu asar chingiziylar hukmronligi davom etayotgan bo'lsa ham Volga bo'ylaridan to' Xitoy chegaralarigacha cho'zilgan ulkan hududda mo'g'ullar qanday turkiylashayotganini va islom ta'limotini turkiy tilda «o'qimoqqa keraklik, o'rganmakka yarog'liq» kitoblar orqali qabul qilib musulmon bo'layotganini ko'rsatadigan ajoyib tarixiy dalildir²³.

²¹ Фазылов Э. И. Turkologica. II. –Т.:Фан, 2008. –Б. 381.

²² Зоҳидов П. Кун туғардин кун ботарға сўзи етган зот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 22 февраль 2002 йил. –Б. 2.

²³ Кодиров П. Тил ва эл. –Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2005. –Б. 40-41.

Til va jamiyat tarixini o'rganishda, uning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda yozma obidalarining ahamiyati benihoya kattadir. Chunki til jamiyat va xalq tarixi bilan bog'liq ravishda rivojlanib boradi. Shu bois ham til har bir davrda jamiyat a'zolarining aloqa vositasi sifatida xizmat qilgan. Demak, qadimda til va jamiyatda yuzaga kelgan o'ziga xos o'zgarishlar, yangiliklar o'sha davr yozma manbalarida aks etgan. Shu nuqtayi nazardan, til leksikasi tarixini o'rganish, bir tomondan, har bir so'zning tadrijiy taraqqiyot yo'llarini ochib bersa, ikkinchidan, u tilning ayrim davrlardagi so'z boyligini va muayyan fonetik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini yoritishga yordam beradi. Binobarin, leksika tarixini o'rganish, umuman, til tarixini tadqiq etish uchun ham muhimdir²⁴.

Ma'lumki, XIII – XIV asrlar turkiy xalqlar hamda turkiy tillar tarixida murakkab davrni tashkil etadi. Bu paytda O'rta Osiyo va Oltin O'rda muzofotida til xususiyatlari jihatidan bir-biridan farq qiluvchi nodir asarlar yaratildiki, ularning barchasida turkiy tillarning o'g'uz-qipchoq, qarluq-uyg'ur guruhlariga xos bo'lgan fonetik, leksik va morfologik xususiyatlar aks etgan. Mazkur yodnomalarning ko'pchiligi eski o'zbek adabiy tilining shakllanishida zamin vazifasini o'tagan²⁵. Ushbu manbalar sirasiga O'rta Osiyoda yashovchi barcha turkiy xalqlar uchun birdek qimmatli bo'lgan Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" obidasini ham kiritish mumkin. Bu yodgorlik insoniyat jamiyati taraqqiyoti tarixini ilk bora turkiy tilda bayon etib bergan, turkiy xalqlarni jahon diniy-ma'rifiy qadriyatlaridan bahramand etishga bundan yetti asr avvalroq xizmat qila olgan ma'naviy boylıklardan biri sanaladi²⁶. XIV asrga kelib, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy hayotda ancha barqarorlikka erishgan Jo'ji ulusida yashab, ijod etgan ko'pgina

²⁴ Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидин киекчи отерк. - Т.: ФАН, 1959. - 6. 134.

²⁵ Рабг'узий Носируддин Бурхонуддин. "Қисаси Рабг'узий" (масъул муҳаррир Н.А.Асқолови: сўз боши Э.Фотиловники). К. I - Т. 1. 1-қисм, 1990. 240 б.

²⁶ Останикулов И. Қисас ар-Рабг'узий – адабий асар. Филол. фан номлони диссер. автореф. - Т., 1991. - 6. 19

vorazmlik shoirlar, yozuvchilar, olimlar, fozillar Oltin O‘rdada Xorazm adabiyoti va fanining chuqur ildiz otishiga munosib ulush qo‘shdilar. XIII–XIV asrlarda Markaziy Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgabo‘yi, Qrim va Misr mamluklari davrida turkiy tilda rang-barang janrdagi dunyoviy va diniy adabiyot namunalari yaratildi. Til xarakteriga ko‘ra bu asarlarning ba‘zilari nisbatan yangi adabiy til hisoblangan o‘g‘uz-qipchoq tillar guruhiga mansub bo‘lsa, ayrimlari esa qarluq-uyg‘ur adabiy tiliga daxldor. ya‘ni nisbatan arxaik til bo‘lgan *d-δ-z* guruhiga taalluqli edi²⁷. Abdurauf Fitrat asar tili xususida quyidagilarni yozadi: chig‘atoy adabiyotining eng birinchi asari sanalgan Rabg‘uziy “Qisas ul-anbiyo” sining shevasi “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” kabi xoqoniy turkchasi yozilg‘on kitoblarning shevasini eslatadir. Zotan, chig‘atoy turkchasi o‘zidan yuzlab yil burun hukum surgan bir adabiy shevani oz vaqtda yo‘qotib. uning joyini o‘zi ololmas edi²⁸. Bir so‘z bilan aytganda, *d-δ-z* adabiy tilining so‘nggi namunalaridan sanalgan qissa qadimgi turkiy til bilan eski o‘zbek tili o‘rtasidagi o‘tish davrini aks ettirish barobarida, bir tomondan, Sharqiy Turkiston tili xarakterini ko‘rsatib bersa, ikkinchidan, unda XIV asrdan so‘ng yaratilgan asarlarning til xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Obidaning o‘zi esa qarluq tillari zaminida yuzaga kelgan bo‘lib, unda o‘g‘uz tili unsurlari ham mavjud.²⁹

Keyingi yillarda kompyuter texnologiyalari rivojlanishi va ularning imkoniyatlari ortishi munosabati bilan tilshunoslar statistik usul – lingvostatistikaga tobora ko‘proq murojaat qilmoqdalar. Filologiyada statistik usulni qo‘llashdan maqsad biron-bir matn yoki asarda qancha fe‘l va uning shakllari, ravish, sifat, olmosh va boshqa so‘z turkumlariga oid so‘zlarning necha marta uchraganini shunchaki

²⁷ Далабоев Х., Хамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2008. –Б. 11-12; қаранг: Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. Кн. I. –М., 1972. – С. 6.

²⁸ Фитрат, Абдурауф. Тилимизнинг тарихий оқими / Танланган асарлар: Ж. IV. –Т.: Маънавият, 2006. –Б. 174.

²⁹ Мирзакаримова Ў. “Қисаси Рабғузий” тилининг морфологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1969. №1. –Б. 67-70.

qayd etish emas, ularni tahlil etish, boshqa muallifdagi natijalar bilan qiyoslash va shu orqali o'sha matnga xos xususiyatlarni, muallifning obyektiv borliqni anglashi bilan bog'liq qonuniyatlarni aniqlash kabilardan iboratdir³⁰.

Til birliklariga statistik qarashga quyidagi holatlar sabab bo'lishi mumkin: til bayonining ommaviy xarakterdaligi; bayon qilish jarayonida til birliklarining takrorlanish xususiyatiga ega ekanligi va nihoyat, shu jarayonda o'sha til birliklarining qo'llanilishi (takrorlanishi) yoki tushib qolishining tasodifiy yo'nalishda bo'lishidir³¹. Turkologiya va rus tilshunosligida yozma manbalar, yozuvchi, shoirlar asarlari leksikasini statistik usulda o'rganish bo'yicha ma'lum tajribalar to'plangan. Jumladan, Abay asarlarida 6000 ta³², Nasimiy ijodida 3338 ta³³, Abdulla To'qay asarlarida 14000 ta³⁴, "Xusrav va Shirin"da³⁵ Navoiyning «Lison ut-tayr» asarida 5004 ta³⁶, Navoiy asarlari tilida 26035 ta³⁷, "Devoni Munis"da 5500 atrofida³⁸, Boburning «Mubayyin» asarida 2616 ta. «Aruz» asarida 2230 ta. «Devon»ida 3304 ta³⁹ so'z qo'llanilganligi, shuningdek,

³⁰ Иброҳимов А. Бобур "Девон"и тилидаги ўзлашма лексика. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 6-7.

³¹ Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. –Т.: ФАН, 2005. –Б. 7; қаранг: Фрумкина Р. Применение статистических методов в языкознании // Вопросы языкознания. –М.: Наука, 1960. -№4. –С. 129-133.

³² Исаков А. Абай тили сўздиғи. – Алматы, 1968.

³³ Гахриманов Ж. Насим диванынинг лексикасы. – Бақы, 1970.

³⁴ Амиров Г.С. Словарь языка Тукая. – Веб: Тюркская лексикология и лексикография. –М., 1971. –С. 189-190.

³⁵ Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. – М: Наука, 1979. –С. 48.

³⁶ Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои. . Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Т., 1982. –С. 3.

³⁷ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.:ФАН, 1983. –Б. 19.

³⁸ Абдулхайров М. "Девони Мунис" тилининг лексик катламлари. КД. –Т., 1996. –Б. 23.

³⁹ Иброҳимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик,

“Boburnoma” lugʻat tarkibini 27970 ta leksik birlik tashkil etishi⁴⁰. Navoiy asarlarida 1400 ga yaqin qadimgi turkiy va eski turkiy tilga oid suzlar mavjudligi⁴¹ olimlar tomonidan hisoblab chiqilgan. Mazkur anʼanalarga sodiq qolgan holda “Qisasi Rabgʻuziy” asari leksikasini statistik jihatdan tahlil qilishni lozim topdik. Yodnoma tilida jami 5511 ta leksema ishlatilgan boʻlib, shundan 2950 tasini turkiy, 2151 tasini arabcha, 329 tasini forscha-tojikcha, 55 tasini arab tili orqali kirib oʻzlashgan qadimiy yahudiycha, 14 tasini yunoncha, 3 tasini xitoycha, 4 tasini sanskritcha, 5 tasini sugʻdcha soʻzlar tashkil etadi.

Har bir tildagi soʻzlar oʻzining grammatik belgilari va semantik xususiyatlariga qarab turli guruhlariga boʻlinadi. Shu xilda ajratilgan guruhlar soʻz turkumlari sanaladi. Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida ham soʻzlarni turkumlarga ajratishda morfologik belgi, ayniqsa, soʻzning leksik maʼnosi va sintaktik xususiyatlari asos qilib olinadi⁴². Ilim ahliga, ayniqsa, til tarixi mutaxassislariga yaxshi ayonki, oʻzbek tilidagi soʻz turkumlari asrlar mobaynida shakllanib, takomillashib keldi.

Darhaqiqat, umumxalq tilining ajoyib namunalari asosida yozilgan «Qisasi Rabgʻuziy»da mustaqil soʻzlar (ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish), yordamchi (bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama), modal, undov soʻzlar keltirilgan.

Mustaqil soʻzlar borliqdagi turli hodisalarni bildiradi (predmet, belgi, harakat v.b.), demak, har bir mustaqil soʻzning oʻz maʼnosi bor; gapning biror boʻlagi vazifasida qoʻllaniladi; ayrim hollarda bir mustaqil soʻzning oʻzi bir gapni hosil qiladi; yasalish, turlanish, tuslanish kabi xususiyatlarga ega⁴³. Binobarin, mustaqil soʻzlar leksik va grammatik maʼnolarga ega boʻlib, matnda ishlatilish oʻrniga qarab oʻzgarib turadi.

семантик ва генетик тадқиқи (“Девон”, “Мубаййин”, “Аруз”). Филол. фан. д-ри ...дис. автореф. –Т., 2008. –Б. 16.

⁴⁰ Холмонова З. “Бобурнома” лексикаси. –Т.: ФАН, 2007. –Б. 20-21.

⁴¹ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. –Т.:Фан, 2008. –Б. 25.

⁴² Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 108-110.

⁴³ Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўқитувчи, 1980. –Б. 212.

Soʻz turkumlari orasida ot **kategoriyasi** oʻzining semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan til qurilishida katta oʻrin tutadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi ot turkumiga oid soʻzlar uzoq tarixga ega. Ular jamiyat taraqqiyoti va turmushdagi oʻzgarishlarga mos ravishda tilning ichki imkoniyatlari yordamida rivojlangan. Buni koʻhna obidalar til xususiyatlarini kuzatish chogʻida ham koʻrish mumkin⁴⁴. «Qisasi Rabgʻuziy» lugʻat tarkibida jami 3067 ta ot turkumiga oid leksema qoʻllanilgan boʻlib, uning 2517 tasi turdosh ot, 550 tasi atoqli ot hisoblanadi. 2517 ta turdosh otdan 2252 tasini tub soʻzlar, 265 tasini yasama leksemalar, 550 ta onomastik termindan 402 tasini antraponimlar, 83 tasini toponimlar, 33 tasini astraponimlar, 19 tasini zoonimlar, 13 tasini but-sanam nomlari tashkil etadi. Shuningdek, yodgorlikda 29 ta izofali birikma ishlatilgan. Asarda qayd etilgan otlar ifodalagan maʼnolariga koʻra quyidagicha:

Turdosh otlar: barmaq (121v1) «barmoq», baš (6r8) «bosh, kalla». arslan (4r9) «sher», inäk (46v18) «sigir», bitik (63v1) «yozuv», el (40r1) «el, mamlakat», yigʻaç (8r18) «daraxt», yurt (49r2) «yurt».

Onomastika. Qissadagi atoqli otlar, oʻz navbatida, quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Antroponimlar: Ādam (16v1) – “Odam ota”, Ātika (184v1) – “paygʻam- barimizning xolasi”, Ayāz (54r14) – “Isʻhoq paygʻambarning oʻgʻli”, Asmaha (179v15) – “Yaman hukmdori”. Āzar (38r5) – “Ibrohim paygʻambarning otasi”.

2. Toponimlar: Baġdād (176r2), Basra (13r2), Xitāy (68v2). Īskandariya (112v6), Kaʻba (3r13), Kufa (246r1), Īrāq (18v18), Hijāz (36v6), Hindustān (13r1), Īsfahān (13r3), Xurāsān (228r2). Sabā (149v2), Makka (6r5), Madina (71r3).

3. Astroponimlar: Ārzu (66v7) – “Utorud yulduzi”, Kōrūd (66v7) – «МАРС», Sewit (21v16) – «Zuhra yulduzi», Sākāndir (66v7) – «Saturn», Oṅay (66v7) – «Mushtariy» (Yupiter), Yašiq (66v7) – «Quyosh», Yalčiq (66v7) – «Oy».

4. Zoonimlar: Burāq (5v10) – Muhammad(s.a.v.) koʻkka minib

⁴⁴ Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 17.

chiqqan uchar ot, Duldul (230r17) – Misr podshosi puyg'ambarimiga hadya qilgan ot, Arham (144v10) – Sulaymon puyg'ambar usugini yutgan baliq, Hazun (221v15) – ot nomi.

Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida **sifat turixan maxsun** morfologik ko'rsatkichga ega bo'lmagan. Mutaxassislarning fikricha, sifat dastavval mustaqil so'z turkumi sifatida mavjud bo'lmagan, u keyinroq ot turkumidan o'sib chiqqan va rivojlangan. F. V. Sevortyaning ta'kidlashicha, sifatning otdan differensiatsiyalanishi ancha ilgari davrlarda boshlangan. V – VIII asrlarga kelib, bu jarayon ancha keng tus olgan. Sifatning jamlanishi asta-sekinlik bilan turli davrlarda paydo bo'lgan xilma-xil shakllar hisobiga yuz bergan. Ushbu leksemalarning ba'zilari qadimdayoq kammahsul bo'lgan, ayrimlari esa o'z sermahsulligini hozirgi kungacha saqlab qolgan va hatto kengaytirgan. Muayyan shakllar ot va sifat uchun mushtarak hisoblangan, yana boshqa birlari faqat sifatgagina tegishli bo'lib, keyingi davrlarda taraqqiy etmagan.⁴⁵

Turkiy tillar taraqqiyot bosqichining qadim davrlaridan boshlangan sifatning otdan ajralib chiqishi uzluksiz hodisa bo'lib, bu jarayon davom etmoqda. Bundan hamma sifat otdan ajralib chiqqan, degan fikrga kelmaslik kerak. Chunki sifat mustaqil kategoriya sifatida shakllanganidan so'ng bu turkum tarkibiga yangidan qo'shilgan belgi ifodalovchi bir qator tub va yasama so'zlar, yasovchi affikslar mavjudki, ularning etimologiyasi hozircha aniqlangan emas.⁴⁶

Sifatlar narsaning belgi-xususiyatini turli nuqtayi nazardan anglatadi. Ushbu belgilar bevosita insonga yoki borliqdagi jonli va jonsiz narsalarga tegishli bo'lishi mumkin⁴⁷. Mazkur xususiyatlariga ko'ra, yodgorlikda qo'llangan sifatlarni quyidagi guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq:

a) narsaning rangi, tusini bildiruvchi sifatlar: aq (49v1) – «oq», al (83r15) – «qizil», kök (3v10) – «ko'k», qizil (5r1) – «qizil», sarig

⁴⁵ Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках// Филологические исследования. –М.-Л.; 1963. –С. 58.

⁴⁶ XV – XIX asrlar morfologiyasi. –Т.: ФАН, 1990. –Б. 55.

⁴⁷ Гурсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 280.

(6r1) – «sariq», yaşil (3v10) – «yashil», ürün (6r3) – «oq», qara (6r1) – «qora»;

b) narsaning xususiyatini anglatuvchi sifatlar: yaxši (90v10) – «yaxshi», yawuz (35v5) – «yovuz», yaman (89r21) – «yomon», baxil (13r3) – «baxil», judiy (19v18) – «saxiy», aġm (39r8) – «yomon», baġirsaq (70r5) – «mehribon»;

d) narsaning shakl ko‘rinishi, hajm-o‘lchovini ifodalovchi sifatlar: ädið (5r21) – «ulug‘», kiçik (18r21) – «kichik», buzurg (112v17) – «buyuk», keñ (62v4) – «keng», tar (43r10) – «tor», aruq (89v1) – «ozg‘in», kabira (145r11) – «katta», aġir (73v2) – «og‘ir», uzun (9w5) – «uzun», yassı (18v12) – «yassi»;

e) narsaning holatini bildiruvchi sifatlar: işiġ (68v8) – «issiq», hól (198v21) – «ho‘l», quruġ (30v15) – «quruq», sawuq (82v12) – «sovuq», yanı (66v21) – «yangi», eski (228v9) – «eski», kórklüg (13r5) – «chiroyli, go‘zal», xuşnud (27v20) – «xursand»;

f) narsaning ta‘mini, mazasini ifodalovchi sifatlar: açıġ (6r4) – «achchiq», süçüg (88r21) – «chuchuk», tatlıġ (26r3) – «totli»;

g) narsaning hidini bildiruvchi sifatlar: sassıq (27r6) – «sassiq», anbar (12v14) – «xushbo‘y».

Tadqiq etilayotgan manbada keltirilgan 521 ta sifatdan 258 tasi tub, 253 tasi esa yasama so‘zlardan iborat.

Til sistemasida ma‘lum bir guruh so‘zlar borki, ular mavhum sonni, miqdorni, sanoqni, to‘g‘rirog‘i, predmetning sanash, joylashish, bajarilish tartibini bildiradi. Shuni qayd qilish joizki, turkiy tillarda **son** sistemasi, har qaysi xalq tilida bo‘lgani kabi birdaniga emas, asta-sekin shakllanib, o‘zgarib kelgan⁴⁸. Bunga ko‘hna manbalar tilini tadqiq etish jarayonida amin bo‘lish mumkin. Zero, yozma obidalarda sonlarning bir necha turlari qo‘llanilgan. Bu esa, birinchidan, sonlarni imlo va talaffuz me‘yorlarini aniqlashga, ikkinchidan, ularning etimologiyasini yoritishga ko‘maklashadi.

«Qisasi Rabg‘uziy» asarining lug‘at tarkibida ishlatilgan 169 ta son turkumiga oid so‘zning 143 tasi yasama, 26 tasi **tub** hisoblanadi. Asarda sonlarning ma‘no xususiyati va grammatik **belgilariga** ko‘ra quyidagi turlari qo‘llanilgan:

⁴⁸ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. -Т.: ФАИ, 1965. -Б. 68.

1. Sanoq sonlar: bir (10v2) – «bir», iki//ikki (9r12) – «ikkli», on (7v14) – «o'n», sākiz//sākkiz (13v10) – «sakkiz», otuz (18v14) – «ottiz», tōrt (10v1) – «to'rt», üç (23r8) – «uch», ellik (31r12) – «ellik», qīrq (5v20) – «qirq», altī yūz (24r14) – «olti yuz».

2. Dona sonlar sanoq songa egalik affiksi qo'shish hamda ayrim sanoq sonlarning takrorlanib kelishi orqali ifodalangan: altīsī (118r5) – «oltitasi», birisi (8r20) – «bittasi», ekki-ekki (110v2), biri-biri (6r2) – «bitta-bitta».

3. Jamlovchi sonlar sanoq sonlarga -aġu/āgū, -la/lā, -ala/ālā, -āsī/asi affikslari qo'shilishi orqali ifodalangan: altaġu (86v18) – «oltovlon», ona- ġu (63r4) – «o'ntasi birgalikda», bešāgū (130v12) – «beshavlon», ikāgū (13v10) – «ikkovlon», tōrtāgū (24w14) – «to'rtovlon», yetāgū (22v15) – «ettovlon», üçālā (154v18) – «uchov», onula (64r8) – «o'ntasi», ikkālāsi (27v14) – «ikkalasi».

4. Numerativlar. Asar tilida hisob so'zlar quyidagi ko'rinishda uchraydi:

a) pul birligini ifodalagan numerativlar: diram (128r18) – «dirham», altun (7r9) – «oltun», kūmūš (75r7) – «kumush», yarmaq (73r11) – «pul»;

b) hajm-o'lchov tushunchasini anglatuvchi numerativlar: yīġāč (8r18) – 6 km. li masofa, kesāk (19r7) – «parcha», qarī (5v20) – qo'l uchidan tirsakkacha bo'lgan o'lchov birligi, aršun (62v13) – 0, 71 metrga teng o'lchov birligi»;

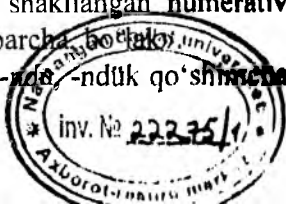
đ) miqdorni bildiruvchi numerativlar: baš (89v3) – «bosh», bōlāk (19r8) – «bo'lak, qism», yarīm (9r13) – «yarim», sūrūk (20r13) – «suruv», qap (94r16) – «qop»;

e) vaqt tushunchasi bilan bog'liq numerativlar: ay (25r15) – «oy», yīl (5v2) – «yil»;

f) arabcha istilohlardan shakllangan numerativlar: misqāl (80v6) – 4,35-4,86 gramm oralig'idagi og'irlik o'lchovi, bātman (23r4) – 898, 5 grammga teng og'irlik o'lchovi, asr (52v5) – «yuz yil», sāat (7v17) – «soat, vaqt»;

g) forsha-tojikcha leksemalardan shakllangan numerativlar: dāna (88r13) – «dona», pāra (109r11) – «parcha, bo'lak»;

5. Tartib sonlar -nč, -nči/-nči, -ndi, -ndi, -ndūk qo'shishchilari

asosida hosil qilingan: üçtünč//üçünči (13v1) – «uchinchi», törtünč//törtünči (13v3) – «toʻrtinchi», on yetinč (241v19) – «oʻn yettinchi», on üçünči (198r17) – «oʻn uchinchi», beşinč//beşinči (13v4) – «beshinchi», onunč//onunči (73v1) – «oʻninchi».

6. Chama sonlar sanoq sonlarning juft holda kelishi yordamida yasalgan: bir-ikki (196v2).

7. Taqsim sonlar sanoq sonlarga -ar/-ār, -rar/-rār, -šar/- šār affiksini (baʼzan takrorlanib ham keladi) qoʻshish orqali ifodalangan: birār (32r2), onar-onar (50r15), altirar (85r10), ikkišār (78v4), ikkišār-ikkišār (78v4).

8. Kasr sonlar: üç ülüšdin biri (19v2) – «uchdan biri», bešdän biri (125v2) – «beshdan biri», ondan biri (49r4) – «oʻndan biri», qırqdän biri (166r5) – «qırqdan biri», üç yarım (142r3) – «uch yarim», törtä üči (20v21) – «toʻrt dan uchi».

Olmoshlar semantik va grammatik xususiyatlari bilan boshqa soʻz turkumlaridan farq qiladi. Olmosh ot, sifat, son va baʼzan boshqa soʻz turkumlari oʻrnida qoʻllanib, predmet va unga xos boʻlgan belgining mavjudligini koʻrsatadi. Olmosh predmetlikni yoki uning belgisini doimiy emas, balki muayyan oʻrinlarda ifoda qiladi. Shu jihatdan olmosh mustaqil soʻz turkumi hisoblansa-da, konkret maʼnoga ega boʻlmaydi⁴⁹. Olmoshning asosiy maʼnosi va qaysi soʻz turkumlari oʻrnida ishlatilishi matn ichida oydinlashadi.

Tekshirilayotgan manba tilida 65 ta olmosh mavjud boʻlib, ular anglatgan maʼnolariga qarab quyidagi turlarga boʻlinadi:

a) kishilik olmoshlari: men (5r4), sen (8r21), ul (6r1), biz (8v1), siz (3v8), ular (4v14), nahnu (5r18) – «biz»;

b) oʻzlik olmoshlari: kendü (31r20) – «oʻz», öz (6v11) – «oʻz», xud (84v21) – «oʻz»;

d) koʻrsatish olmoshlari: bu (4r17), munı (6v1), ul (5v5), uşbu (58v9), anı (5r21), mu (6v17), munda (2v21), andağ (4r8), anda (4v1), muñar (6r11);

e) soʻroq olmoshlari: kim (4r4), ne (9v1), neni (50v2), nedin

⁴⁹ Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси (ўқув-услубий қўлланма). –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2002. –Б. 47.

(5r10), netäk (6v8), nälük (8r8), nečä (11r10), qayda (8v21), munča (33r3), qaydın (15r15), nečün (10v4), qayu (9r21), qačan (10r20);

f) belgilash olmoshlari: har (5v19), tekmä (4v2)—«har qaysi», barča (3r20), barı (78r1), qamuğ (6r2), büttün (72r2), jumla (9r2), jami (3v2);

g) gumon olmoshlari: kimersä (7v4), nemärsä (89v3), neersä (235r4), biräğü (22v21), biräw (2v16), falän (73v6), nersä (6r19);

h) bo'lishsizlik olmoshlari: heč (11r21), heč nimä (173v13), heč kimersä (199r10).

Fe'l boshqa barcha so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. Fe'l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, gap strukturasi belgilaydi, uning qanday ma'noli so'zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo'ladi⁵⁰. Demak, fe'l morfologiyada muhim o'rin tutadi. So'z turkumlari ichida asosiy o'rinni otlar va fe'llar tashkil qilishi e'tiborga olinsa, uning keng soha ekanligi anglashiladi.

«Qisasi Rabg'uziy»da 991 ta fe'l-leksemalar qo'llangan bo'lib, shundan 976 tasini sof turkiy, 4 tasini arabcha, 11 tasini esa forscha-tojikcha o'zlashmalardan yasalgan fe'l-leksemalar tashkil etadi. Ularni semantik va grammatik belgilariga ko'ra, quyidagi mavzuiy guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq:

I. Nutq fe'llari. Mazkur fe'llar o'z navbatida kichik guruhlarga taqsimlanadi:

1) de-/te- (103r5) – «demoq, aytmoq» fe'li;

2) so'zlov fe'llari: sözlä- (11r8) – «so'zlamok»; tedür- (84r6) «so'zlat- moq», APCiq- (243r21) – «aldanmoq», alda- (126r5) – «aldamoq», yalğa- (68v10) – «yolg'on gapirmok», sana- (45r13) – «sanamoq»;

3) talaffuz fe'llari: yig- (48v16) – «yig'lamoq», qičqir- (164r19) «qichqirmok», qığir- (76v17) – «baqirmok», čaqir- (79v12) – «chaqirmok»;

4) xabar fe'llari: ayt- (58v8) – «aytmok», bildür- (79v10) –

⁵⁰ Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор ва кендиклари. –Т.: ФАН, 1989. –Б. 3.

«bildirmoq», yetkür- (90v2) – «yetkazmoq»;

5) simmetrik nutq fe'llari: sözläş- (120r11) – «so'zlashmoq», aytiş- (112 r20) – bahslashmoq», tartiş- (21v4) – «tortishmoq», kenäş- (42v15) – kengash- moq», teyiş- (43v8) – «so'zlashmoq, gaplashmoq»;

6) nutqiy aloqa fe'llari: sora- (133r18) – «so'ramoq», qol- (42v4) – «iltimos qilmoq, so'ramoq», köndür- (236w18) – «ko'ndirmoq», tan- (26r10) – «tonmoq, inkor qilmoq», una- (192r4) – unamoq, rozi bo'lmoq»;

7) nutqiy baho fe'llari: ög- (85v18) – «maqta moq»; qarğa- (18r14) – «qarg'amoq», sök- (23v8) – «so'kmoq», yei- (150r9) – «ayblamoq», yamanla- (90v 16) – «yomonlamoq», yawuzla- (84r8) – «yomonlamoq»;

8) nutqiy da'vat fe'llari: buyur- (126v3) – «buyurmoq», ötün- (218v21) – «o'tinmoq», yalbar- (100v20) – «yolvormoq», čarla- (141v5) – «chorlamoq», ögit- (228v7) – «nasihat qilmoq», farmänla- (51r13) – «buyruq bermoq».

II. Holat fe'llari. Ushbu mavzuiy guruhlar ham ayni paytda bir qancha kichik guruhlariga bo'linadi:

a) davomli holat fe'llari: yat- (33r4) – «yotmoq», yaša- (28r5) – «yashamoq», tur- (34r14) – «turmoq», qal- (83r6) – «qolmoq», tünä- (86r6) – «tunamoq», oltur- (89r18) – «o'tirmoq», orna- (37v5) – «o'rnashmoq»;

b) harakat natijasi bo'lgan holat fe'llari: tin- (31r4) – «tinmoq», toqta- (3r18) – «to'xtamoq», tol- (77r19) – «to'lmoq», tutaş- (173v19) – «tutashmoq», sawu- (82v12) – «sovimoq», eskir- (118v17) – «eskirmoq»;

d) ijro holati fe'llari: asra- (33v7) – «asramoq», qorï- (143v11) – «qo'rimoq», saqla- (46v1) – «saqlamoq», yaşur- (36r6) – «yashirmoq», tüzät- (130v7) – «tuzatmoq», kiðlä- (76v8) – «yashirmoq», oñalt- (46v5) – «tuzatmoq»;

e) harakat holati fe'llari: az- (5v11) – «adashmoq», bolal- (25v2) – «ko'paymoq», arit- (91v6) – «tozalamoq», köpäl- (134r17) – «ko'paymoq», yığ- (11 v1) – «yengillashmoq»;

f) malaka holati fe'llari: ögrän-//örgün- (22v1) – «o'rganmoq», inan- (33v4) – «ishonmoq», tapun- (46r21) – «sig'inmoq»;

g) obrazli hayot fe'llari: yalna- (2r12) – «olovlanmoq, alangalanmoq», yan- (42v9) – «yonmoq», yašna- (68v6) – «yashnamoq, yaltiramoq», balqi- (180r7) – «porlamoq», sol- (61v11) – «so'lmoq», bezā- (91r1) – «bezamoq»;

h) biologik holat fe'llari: qari- (8r14) – «qarimoq», yiqil- (44v3) – «yiqilmoq», ačiq- (93r7) – «qorni ochmoq», čečāklān- (67r15) – «ochilmoq, gullamoq», čūri- (171r21) – «chirimoq», yazil- (56r7) – «ochilmoq»;

i) fiziologik holat fe'llari: ar- (69v8) – «charchamoq», ađri- (14r12) – «kasal bo'lmoq», egil- (75v16) – «egilmoq», öl- (14v4) – «vafot etmoq», emgān- (18r10) – «mashaqqat tortmoq», semür- (249r7) – «semirmoq»;

j) ruhiy holat fe'llari: uwtan- (83r2) – «uyalmoq», ačiglan- (63r8) – «achchig'lanmoq», bušūq- (63v8) – «asabiylashmoq», xušlan- (120v4) – «xursand bo'lmoq», kül- (51v4) – «kulmoq», öwkälā- (43v15) – «xafa bo'lmoq».

III. Harakat fe'llari. Qissa tilida istifoda etilgan ushbu leksemalarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1) yo'nalma harakat fe'llari: izala- (5v17) – «yubormoq», yoru- (88v5) – «yurmoq», čap- (35v14) – «chopmoq», kir- (33v20) – «kirmoq», čiq- (7r3) – «chiqmoq», aq- (16v6) – «oqmoq», qač- (12v1) – «qochmoq», kel- (6r21) – «kelmoq»;

2) tik harakat fe'llari: tüş- (89v16) – «tushmoq», in- (89v12) – «tushmoq», sal- (38r1) – «solmoq», yađ- (22v14) – «yog'moq», qaz- (16r10) – «qazmoq», batur- (46v2) – «botirmoq», tam- (40v20) – «tomchilamoq»;

3) aylanma harakat fe'llari: egir- (13v11) – «aylantirmoq», ewrül- (197r4) – «burilmoq, aylanmoq», ađna- (69r13) – «ag'anamoq», kez- (5v10) – «kezmog», yumalan- (165v1) – «yumalanmoq»;

4) tebranma harakat fe'llari: irğa- (135r8) – «tebratmoq, irg'amoq», qumrul- (206r6) – «qimillamoq», silkin- (113r12) – «silkinmoq», tebrān- (42v7) – «tebranmoq», yelpi- (143v14) – «yelpimoq»;

5) faoliyat natijasi bo'lgan harakat fe'llari: bađla- (19r17) – «bog'lamoq», ula- (193r10) – «ulamoq», anuqla- (92v9) –

«tayyorlamoq», anut- (81v5) – «hozirlamoq», qundaqla- (33r19) – «yoʻrgaklamoq», yap- (82v21) – «yopmoq»;

6) jismoniy taʼsir harakati feʼllari: tep- (47v15) – «tepmoq»; tel- (28 v13) – «teshmoq»; emlä- (87v1) – «davolamoq»; sanč- (44r13) – «sanchmoq»; bas- (77v4) – «bosmoq»; ez- (192r5) – «ezmoq»; yamur- (31v2) – «yiqitmoq»;

7) ogʻiz boʻshligʻida amalga oshiriluvchi harakatlarni ifodalovchi feʼllar: tüwkütr- (23v8) – «tuflamoq»; sor- (115r5) – «soʻrmoq»; ür- (178r19) – «puf- lamoq»; tišlä- (25v3) – «tishlamoq»; oqi- (84r3) – «oʻqimoq»; čayna- (11v6) – «chaynamoq»; em- (37v10) – «emmoq»; ič- (17r1) – «ichmoq»;

8) adressiv harakat feʼllari: ber- (10v19) – «bermoq»; at- (41v20) – «otmoq»; sat- (73r5) – «sotmoq»; uzat- (84v21) – «uzatmoq»; ulaš- (31r20) – «ulashmoq»; sač- (60v20) – «sochmoq»; böł- (178v14) – «boʻlmoq»;

IV. Yumush feʼllari sirasiga kiruvchi leksik birliklar: ter- (142v4) – «termoq»; tök- (86v14) – «toʻkmoq», tik- (78v10) – «tikmoq», sağ- (157 v20) – «sogʻmoq»; suwa- (115r17) – «suvamoq»; süptür- (166v8) – «supurmoq»;

V. Sezgi feʼllari guruhiga tegishli feʼllar: ačit- (100v3) – «achitmoq», bur- (77v2) – «hidlanmoq»; ĩslan- (160v20) – «islanmoq, hidlanmoq»; iriklän- (67v13) – «boʻrtmoq, pishmoq»; qanat- (86r13) – «qonatmoq»; sez- (82v20) – «sezmoq»; šiš- (74r7) – «shishmoq».

VI. Koʻruv feʼllari: baq- (27r1) – «qaramoq»; telmür- (74r3) – «tel- murmoq»; qara- (81v15) – «qaramoq»; kör- (29v2) – «koʻrmoq»; körsät- (104v4) – «koʻrsatmoq»; körün- (44r10) – «koʻrinmoq»; tikil- (78v8) – «tikilmoq».

VII. Taqlid asosida vujudga kelgan feʼllar: ĩnran- (16v4) – «ingramoq», muñla- (166r19) – «siqilmoq, qaygʻurmoq», muñlan- (57v13) – «qaygʻuga botmoq», čirlä- (32v19) – «chirillamoq», urla- (103v20) – «ulimoq».

VIII. Eshitish feʼllari: ešit-//išit- (32v7) – «eshitmoq»; ešitdür- (53v5) – «eshitdirmoq»; ešitill- (17v13) – «eshitilmoq»; tağla- (19v19) – «hayron qolmoq»; tağlan- (130r11) – «ajablanmoq»; tiñlä- (19v17) – «tinglamoq».

Ravishlar sifatlar kabi turlovchi va tuslovchi affikslarni qabul qilmaydi, ya'ni bu turkumdagi soʻzlar oʻzgarmaydi, oʻzlari bogʻlangan leksemalar bilan moslashmaydi, ularni boshqarmaydi; ravishlar bu soʻzlarga bitishuv yoʻli bilan bogʻlanadi⁵¹.

Turkiy tillardagi. shu jumladan, oʻzbek tilidagi ravishlarning bir guruhini boshqa soʻz turkumlaridan ajrab chiqqan soʻzlar tashkil etadi. Bunday ravishlarning koʻpchiligi ismlar, ayrimlari feʼllar asosida shaklangan. Ravishlarning boshqa soʻz turkumlaridan ajrab chiqishi maʼlum tarixiy davrlarda har xil yoʻllar bilan yuzaga kelgan⁵². Shuningdek, ravish turkumiga oid leksemalar tarkibi boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlar hisobiga boyib, kengayib borgan. Shuning uchun ham ravish tuzilishi va tarkibiga koʻra rang-barangdir. Shu oʻrinda qayd etish joizki, «Qisasi Rabgʻuziy» tilida oʻz qatlarga doir ravishlar bilan bir qatorda, arab va forscha-tojikcha tillarga oid ravishlar ham ifodalangan. Jumladan, asarda qoʻllanishda boʻlgan 52 ta ravish turkumiga doir leksemaning 33 tasi turkiy, 11 tasi forscha-tojikcha, 8 tasi arabcha leksik birlikdan iborat. Yodnomada ravishlar ish-harakatning bajarilishidagi turli holatlarni, holat va belgining belgisini bildirishda qoʻllangan boʻlib, ularning maʼno nuqtayi nazaridan bir necha turlari mavjud:

1. Holat ravishlari: aqru (231v6) – «sekin», tez (85v4) – «tez», darhāl (46v10) – «darrov», bat (70v2) – «tez», tärk (27r2) – «tez», äsän (112r8) – «qulay», ravān (190r18) – «tez».

2. Payt ravishlari: keđin (52v4) – «keyin», soŋra (93r8) – «soʻngra», ertä (86v5) – «barvaqt», keč (68v6) – «kerak vaqtdan keyin», ašnu (8v5) – «avval», nāgāh (74r6) – «kutilmaganda», hargiz (5v7) – «butunlay».

3. Miqdor-daraja ravishlari: űküš (13r6) – «koʻp», köp (15v8) – «koʻp», telim (16v9) – «koʻp», kam (152v9) – «oz», az (12r5) – «oz», bısyār (219v9) – «koʻp», eŋ (20r1) – «juda», ätä (80v16) – «oʻta».

⁵¹ Хозирги Ўзбек адабий тили. К.И. Фонетика, лексикология, морфология. –Т.: ФАН, 1966. –Б. 198.

⁵² Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б. 189; Qarang: Фузайлов С. Ўзбек тилида равишлар. –Т.: ФАН, 1953. 109 б.

gāyat (8v1) – «g'oyat, juda».

Yordamchi soʻzlar lugʻaviy maʼno anglatmaydi. leksemaning grammatik maʼnosini bildiradi, morfologik oʻzgarish tizimi, yasalish xususiyati ham yoʻq, gap boʻlagi boʻlib ham kelmaydi. Ular soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash, ularga qoʻshimcha maʼno yuklash, soʻzlarni bir-biriga tobelash kabi turli munosabatlarni anglatadi⁵³. Tadqiqot obʼyektini qilib olingan manbada quyidagi yordamchi soʻzlar qoʻllanilgan.

Koʻmakchilar gapda ot yoki otlashgan soʻzlardan keyin kelib, vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun qoʻllanadi⁵⁴. Turkiy tillarda koʻmakchilar mustaqil soʻz turkumlaridan rivojlangan. Lekin bu jarayon uzoq davrlar davomida kechgan. Bunday soʻzlar dastlab oʻz maʼnosida qoʻllanish bilan birga, koʻmakchi vazifasini ham bajargan. Davrlar osha ular oʻzining mustaqil leksik maʼnosini yoʻqotib, koʻmakchilar turkumiga oʻta boshlagan.

Hozirgi turkiy tillarda mavjud boʻlgan koʻmakchilarning mustaqil soʻz turkumlaridan ajrab chiqishi nisbatan keyingi davrlarga toʻgʻri keladi. Bu hol yozma yodgorliklar tilida ham muayyan darajada aks etgan. Yozma manbalardan maʼlum boʻlishicha, XII–XIII asrlardan boshlab turkiy tillarda, shu jumladan, oʻzbek tilida ham koʻmakchilar soni koʻpayib borgan⁵⁵. Asarda ishlatilgan 38 ta koʻmakchidan 14 tasi sof koʻmakchi, 12 tasi ot-koʻmakchi, 8 tasi ravish-koʻmakchi, 4 tasi sifat-koʻmakchi hisoblanib, ular ikki guruhga boʻlinadi:

1) sof koʻmakchilar: *üçün* (7v5), *birlä//birlän//bilä* (223r18; 11r7; 44r1), *içrä* (5r21), *sarī* (220v5), *taba* (6r9) – «tomonga», *tegi* (9v5) – «qadar», *tegrü* (91r7) – «qadar», *sayin* (119r20), *üzrä* (110v6), *yañli//yañlig* (181v21; 13r5);

2) *vazī* fadosh koʻmakchilar, oʻz navbatida, quyidagi guruhlarga ajraladi: _____

⁵³ Hozirgi *Ўзбек адабий тили*. –Т.: Ўми зйуо, 2004. –Б. 90.

⁵⁴ *Ўзбекистон миллий энциклопедияси*. 5-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедия си., 2003. –Б. 180.

⁵⁵ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. *Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси*. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б. 199.

a) ot-ko'makchilar: bašida//bašinda (186r15; 69r2), ičidä//içindä (130v21; 6v19), qatida//qatında (17r18; 28r21), qašığa (120r4), qašidin (83v2), arasiğa (95r16), arasinda (7v6), önjidä//öñjindä (132r9; 11r5), ortasiğa (118r8);

b) ravish-ko'makchilar: burun (90r4) – "ilgari", ašnu (8v5)-«avval», keđin (74r1) – "keyin", soñ (15v1), berü (9r14), ilgärü//ilgäri (58v4; 83v5), ötrü (16v3) – "ro'para", tašqari//tašqaru (109r19; 16v6);

d) sifat-ko'makchilar: özgä (8v14), bašqa (122v13), azin (10v14) – "boshqa".

Bog'lovchilar ham boshqa yordamchi so'zlar kabi tarixan mustaqil so'z turkumlari asosida shakllangan bo'lib, so'z va gaplarni bir-biriga bog'lashga xizmat qiladi. Lekin bunday bog'lovchilar turkiy tillarda kam sonlidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, hozirgi turkiy tillarda iste'molda bo'lgan bog'lovchilarning aksariyati taraqqiyotning ma'lum davrlarida eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashgan bo'lib, ular XIII–XIV asrlardan faol qo'llanila boshlagan⁵⁶. Shu bois, obida tilida turkiy hamda o'zlashgan qatlamga doir bog'lovchilar ko'zga tashlanadi va ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1) teng bog'lovchilar. Mazkur bog'lovchilar vazifasi va ma'nosiga ko'ra, navbatdagi guruhlarga bo'linadi:

a) biriktiruv bog'lovchilari: va (6r2), ham (12v19), -u (-yu, -wu) (96r1), taqi//daği (10r12; 59r11), ma//mä (11v5; 10v5), yemä (9r12), yana (6v2);

b) ayiruv bog'lovchilari: yā (7v2), yāhud (52v14), gāh (77r19), ha'zi (31v 18);

d) zidlov bog'lovchilari: ammā (7v4), valekin (36r22), vale (81r10);

e) inkor bog'lovchisi: ne (9v1).

2) ergashtiruvchi bog'lovchilar: kim (6v7), agar (6v2), ki (15v14), čün (29v5), agarči (2v19), tā (12v12), teb (12r18), gar (110v6), teyü (22r19).

Shu tariqa, obida leksikasida 27 ta bog'lovchi ishlatilgan bo'lib, uning 18 tasi teng bog'lovchilar, 8 tasi ergashtiruvchi bog'lovchilardir.

⁵⁶ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Курсагилган асар. –Б. 215-216.

XIII – XIV asrlarga oid yodnomalar tilida iste'molda bo'lgan **yuklamalar** shakliiy ifodasi, qo'llanishi, ma'no xususiyati jihatidan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.⁵⁷ Shu nuqtayi nazardan, asarda jami 5 ta yuklama qo'llanilgan bo'lib, ular jumlagi yoki uning ma'lum qismiga qo'shimcha ma'no yuklash vazifasini bajargan. Qissa tilidagi yuklamalar sirasiga quyidagilar kiradi: -mu/mü//-mü//mi (98v18; 153v13), -la//lā (61v9; 22r18), -qina/-kinā// - gīma/-ginā (151v1; 19r18), -oq/-ök (6v6; 5v11), -ma//mä (5v16).

Ma'lumki, **modal so'zlar** so'zlovchining aytilayotgan fikrga munosabatini anglatib, uning aniqligi, rostligi, gumonli yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qilib, asosan, kirish so'z vazifasida keladi. Ular butun fikrga yoki uning biror qismiga taalluqli bo'lib, shaklan o'zgarishligi, gap bo'lagi vazifasida kelmasligi, gapning boshqa bo'laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmasligi bilan xarakterlanadi. Yodnomada 9 ta modal so'z kuzatiladi: magar (27r14), balki (191v20), bar (11v9), yoq (7v5), keräk (8v21), kāski (23r2), šāyat (128v3), illā (37v2), nest (207r4).

Undov so'zlar fonetik shakllanishi, morfologik butunligi, ekspressivligi va maxsus ohangi, kelishik, egalik, shaxs, zamon kabi grammatik ma'nolarni anglatmasligi bilan boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi⁵⁸. Undovlar gap bo'lagi vazifasida qo'llanmaydi, ular bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi. Ular matnda yakka va takror holda kelishi mumkin. Yodgorlikda qo'llanilgan undovlar juda kam sonni tashkil etib, ular hayajon, his-tuyg'u, kishining turli kechinmalarini anglatish uchun xizmat qilgan. Qissada qayd etilgan 6 ta undovning ayrimlari so'zlovchining tinglovchiga murojaati, xitob qilish, fikrni jalb etish kabi ma'nolarni ifodalaydi: ey (5v20), yā (19r9), hay (81v5).

Asarda yana bir guruh undovlar uchraydiki, ular so'zlovchining his-hayajoni, taajjublanishi singari ma'nolarni bildiradi: āh (70r4), vāy (124v9), yā (245r1).

⁵⁷ XIII-XIV asrlar turkiiy adabiiy ёdgorliklar tili. –T.: FАN, 1986. –Б. 264.

⁵⁸ Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 391. Қаранг: Усмонов С. Ўзбек тилида ундовлар. –Т.: FАN, 1953.

“Qisasi Rabg‘uziy” so‘z boyligini statistik jihatdan tadqiq etish yodgorlik tilidagi leksik birliklarning soni yuzasidan aniq ma‘lumotga ega bo‘lish, turkiy va o‘zlashgan qatlamlarning miqdori bo‘yicha nisbati to‘g‘risida fikr-mulohaza yuritish, muallifning so‘z qo‘llash mahorati hamda o‘ziga xos jihatlari haqida tasavvur hosil qilishga yordamlashadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nosiruddin Burhonuddin o‘g‘li nechanchi asrlarda yashab ijod etgan?
2. Raboto‘g‘uz xarobalari hozirda yurtimizning qaysi hududida joylashgan?
3. “Qisasi Rabg‘uziy” obidasi qachon va kimning iltimosiga ko‘ra yozilgan?
4. Asarning yaratilishida qaysi manbalar zamin vazifasini o‘tagan?
5. Qissada asosan qaysi lahjalarga oid til xususiyatlari uchraydi?
6. Filologiyada lingvostatistik usulni qo‘llashdan maqsad nima?
7. “Qisasi Rabg‘uziy” asari lug‘at tarkibida qancha so‘z ishlatilgan?
8. Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek adabiy tilida so‘zlarni turkumlarga ajratishda nimalar asos qilib olinadi?
9. Yodnomada qayd etilgan mustaqil so‘z turkumlariga doir so‘zlar to‘g‘risida misollar yordamida fikr bildiring.
10. “Qisasi Rabg‘uziy”da qo‘llanilgan yordamchi so‘z turkumlari statistikasi haqida ma‘lumot bering hamda misollar keltiring.

ASAR LUG‘AT TARKIBINING MAVZUIY GURUHLARI

Tayanch so‘zlar: davlat tili, diaxron, yozma manbalar tili, leksikologiya, mavzuiy guruhlar, atroponimlar, kasb-hunar nomlari, etnonimlar, mavhum tushunchalar, ijtimoiy-siyosiy leksika, kitobatchilik terminlari, toponimlar, fitonimlar, harbiy leksika, zoonimlar, teonimlar, astroponimlar, diplomatik leksika, adabiy terminlar.

Tilning lug‘at tarkibi kishilarning turli faoliyati bilan bevosita aloqador bo‘lganligi uchun uzluksiz o‘zgarib turadi, jamiyat, fan-texnika taraqqiyoti bilan boyib boradi. Chunki til yangi so‘zlar bilan boyib turmasa, jamiyatdagi o‘zgarishlar va yangilanishlarni aks ettirmay qoladi. Shunday ekan, har bir tilning leksik tarkibi shunday bebaho xazinadirki, unda shu xalq tarixiga oid qimmatbaho ma‘lumotlar saqlanadi. Xalqning kelib chiqishi, hayoti va madaniyati, moddiy-ma‘naviy boyliklari, umuminsoniy madaniyatni takomillashtirishdagi roli leksikada o‘z ifodasini topadi⁵⁹. «Albatta, har qaysi xalq yoki millatning ma‘naviyatini uning tarixi, o‘ziga xos urf-odat va an‘analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma‘naviy meros, madaniy boyliklar, ko‘hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi»⁶⁰.

1989-yil 19-oktyabrda, qariyb bir asrlik qaramlikdan so‘ng mamlakatda o‘zbek tili Davlat tili deb e‘lon qilindi, xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo‘lmish ona tilimiz o‘zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo‘ldi. Davlatimiz rahbari bu haqda shunday deydi: “Birinchida shuni aytmoqchimanki, o‘zbek tiliga davlat maqomining berilishi hech kimda hech qanday shubha tug‘dirmasa kerak. Bu allaqachon yuz berishi lozim bo‘lgan hodisa

⁵⁹ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. –Т.: ФАН, 1978. –Б. 3. Каранг: Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). –М.: Наука, 1975; шу муаллиф. Лексикология тюркских языков. –М.: Наука.-1984.

⁶⁰ Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б. 29-30.

ediki, aholimiz ko'pchiligining qonuniy talabi ham shunday edi. Binobarin, o'z ona tilini bilmagan odam o'zining shajarasini, o'zining ildizini bilmaydigan, kelajagi yo'q odam, kishi tilini bilmaydigan uning dilini ham bilmaydi, deb juda to'g'ri aytishadi»⁶¹.

Istiqlol yillarida o'zbek adabiy tilining hayotdagi o'rni va ahamiyatini oshirish, uni tom ma'nodagi milliy qadriyatga aylantirish yo'lida qator ishlar olib borilayotgani ko'pchilikka yaxshi ayon. Xususan, «1992- yil 7- dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan aniq belgilanib, mustahkamlab qo'yildi. Shu tariqa o'zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi. O'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda»⁶².

Til tufayli jamiyat uzvlarining har birida hosil bo'lgan bilim ommalashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Undan tashqari til orqali bilim ajdoddan avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan ajdodning ishini davom ettiradi. Bu bilan yana taraqqiyot ta'minlanadi⁶³. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, o'zbek tilining lug'at tarkibi o'ziga xos tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan. Hozirgi tilda qo'llanayotgan har bir so'z paydo bo'lish vaqti turli vazifalarni bajarishi, xilma-xil o'zgarish va yangiliklarni qabul qilish xususiyatiga ko'ra muayyan tarixga ega. Ushbu so'zlarning bir qismi qadimda turmush talablariga muvofiq, yangi so'zlar yasashga zamin bo'lgan. Ma'lum qismi esa, ancha keyin

⁶¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустикалликка эришиш оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011. –Б. 69.

⁶² Каримов И. А. Юксак маънавийат – енгилмас куч. –Т.: Маънавийат, 2008. –Б. 85-86.

⁶³ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. –Б. 6.

yuzaga kelgan va tilda muqim o‘rin tutgan⁶⁴. Bu esa, o‘z navbatida, leksikani tarixiy aspektda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Zero, har bir adabiy tilning hozirgi holatini to‘g‘ri belgilash va uning taraqqiyot yo‘llarini aniqlashda til tarixini atroflicha tadqiq etish katta ahamiyat kasb etadi.

Yozma manbalar tilini o‘rganish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashga yordam beradi, mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning boshqa xalqlar bilan o‘zaro aloqa, munosabatlarini belgilash va baholashda muhim vositalardan biri sanaladi. Leksika tilning boshqa sohalariga nisbatan turli ichki va tashqi ta’sirlarni o‘zida mujassam etgani bois, xalqning madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o‘zgarish va o‘sishni aniqlashga ko‘maklashadi⁶⁵. Shu ma’nodagi, tilning tarixiy rivojlanish jarayoni va lug‘at boyligini o‘rganishning keng tarqalgan usullaridan biri tildagi so‘zlarni mavzuiy guruhlarni ajratib tahlil qilishdir. Manbalarda istifoda etilgan so‘zlarning qaysi soha tarmoqlariga oidligini aniqlash tilshunoslik uchungina emas, boshqa fanlar uchun ham qimmatli ma’lumot beradi. Shuningdek, yozma yodnomalar tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirish asar yaratilgan davr xalqlarining ma’naviyati, huquqiy saviyasi, qo‘shni va qardosh xalqlar bilan olib borgan hamkorlik munosabatlari haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish imkoniyatini beradi⁶⁶.

So‘zlarni mavzuiy guruhlarga jamlash tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda emas, ko‘proq tashqi belgilari orqali amalga oshiriladi. Bunda so‘zning ma’nosi qaysi turkumga aloqadorligi yetakchi o‘rin tutadi. Bu jihatdan so‘zlarni mavzuiy guruhlarga ajratish leksemalarni leksik-semantik guruhlarga bo‘lib o‘rganish usulidan farq qiladi va u o‘zida tilning spetsifik munosabatlarini gavdalandirmaydi.⁶⁷

⁶⁴ Муталлибов С. Морфология в лексика тарихидан кискача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 133-134.

⁶⁵ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: ФАН, 1983. –Б. 3.

⁶⁶ Абдулхайров М. “Девони Мунис” тилининг лексик катламлари. Филол. фан. ном. ...дис. автореф. –Т.: 1996. –Б. 16.

⁶⁷ Гольдин В.Е. Об одном аспекте изучения тематических групп слов // Язык и общество. Вып. 2. –М.: 1970. –С. 163.

Soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambagʻalligini belgilashda katta oʻrin tutadi. Oʻz va oʻzlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlarga boʻlish va ularni qiyosiy oʻrganish oʻz qatlamda qanday sohalarga oid soʻzlar saqlanib turgani, qaysi sohalarga doir leksemalar tarixan isteʼmoldan chiqib ketgani va ular oʻrnini oʻzlashgan soʻzlar egallaganini aniqlashga yoʻl ochadi. Ayni paytda aytish joizki, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid maʼlumotlar soʻzning mavzuiy guruhlarida oʻzining yaqqol ifodasini topadi. Demak, leksemalarni mavzuiy guruhlarga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bogʻliq tomonlarini yoritish uchun xizmat qiladi.⁶⁸

Kuzatishlarimiz «Qisasi Rabgʻuziy» asari tilida quyidagi mavzuiy guruhlar qayd etilganligini koʻrsatdi.

I. Antroponimlar. Yodnomada mazkur guruhga kiruvchi antroponimlar, oʻz navbatida, leksik-semantik xususiyatlariga koʻra quyidagi guruhlarga taqsimlanadi:

1. Diniy antroponimlar:

a) Tangri va uning sifatlarini ifodalovchi soʻzlar: Allāh (33v21), Ilāh-ri (11v1), Xudā (87r8), Uḡan (15r18), Iḡi (15r18), Mavlā (4r1i), Rab (19r9), Ilāh (170r2);

b) Allohning ismlari: Xāliq (74v9) – «yaratuvchi», Jabbār (63v1) – «isloh etuvchi», Samad (83r2) – «hojatbaror», Aliym (8v21) – «biluvchi», Ahad (195v11) – «yagona», Jalāl (112v10) – «ulugʻ», Rahmān (17v12) – «rahimli»;

d) ilohiy kitoblar nomi: Kalāmullāh (187v19), Qurʻān (66r1), Furqān (62r2), Mushaf (240v11), Injil (183v8), Tavrāt (67v7), Zabur (135r1).

e) paygʻambarlarning ismlari: Šis (17v17), Nuh (13v7), Ibrāhim (37v10), Isā (20v21), Musā (28v10), Zulkifl (165r14), Yunus (55r15), Yusuf (65v5), Zaka-riyya (166r18);

f) paygʻambarlarning ajdod-avlodlari: Qābil (14v14), Yāfas (24r21), Sām (24r12), Hām (24r12), Sāra (43r17), Hājar (46v5), Āzur

⁶⁸ Берматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. - Т.: ФАН, 1985. -Б. 121.

(38r5), Maryam (18r12);

g) Payg‘ambar(s.a.v.) ajdod-avlodlarining ismi: Abdullāh (508), Amina (143r16), Fātima (182v20), Zaynab (198r19), Āyša (71v20), Abu Tālib (50r7), Hamza (50r7), Ibrāhim (37v18), Hadiča (110v9);

h) xalifalar ismi: Abu Bakr (180v21), Umar (18v17), Usmān (25r12), Ali (14v5), Hasan (107r15), Husayn (200r5);

i) avliyolar ismi: Xizr (14v12), Luqmāni hakim (136v14);

j) farishtalar ismi: Azrāil (11r6), Jabrāil (7r19), Mikāil (7r20), Isrāfil (7r21), Sarsabil (154v18);

k) sahobalar ismi: Abu Ayub Ansāriy (221r1), Abu Dardā (201r17), Abu Zarr Ğaffāriy (217r18), Huzayfa al-Yamaniy (217r15), Ubn Abbās (146v7), Imām Qatāda (175r15);

l) mufassirlar ismi: Sa‘id ibn Jubayr (107r16), Mujāhid (86r14), Mavlānā Majiduddin Andagāniy (175v21), Imām Muqātil (203v10);

m) muhaddislar ismi: Sufyān (121v9), Ša‘biy (14v4), Abu Hurayrā (145v9), Muhammad ibn Ishāq (107r17).

2. *Tarixiy shaxslar ismi:*

a) hukmdorlar ismi: Abdullāh Ziyād (245v3) – «Kufa hokimi», Buxti Nasr (38r1) – «Bobil hukmdori», Dādbāna (161r13) – «Shom viloyatining hokimi», Daqiānus (178r2) – «yunonlik butparast shoh», Handa Ibn Umar (32r5) – «Hijoz hukmdori»;

b) sarkarda, lashkarboshilar ismi: Xālid Ibn Valid (223v5) – «Mashhur lashkarboshi», Abraha ibn Isram ibn Abraha Sabāh (179v20) – «Yaman hukmdori Asmoning qo‘mondoni», Sufyān ibn Harb (228r14) – «salama qabilasiga mansub lashkarboshi», Harr ibn Yazid ar-Rayāhin (245v10) – «Abdullah Ziyodning lashkarboshisi»;

d) savdogarlar ismi: Abdurahmān ibn Avf (230v18), Abu Sufyān (223v1), Mālik ibn Za‘r (71v4), Sa‘d ibn Vaqqās (240r15);

e) oddiy xalq vakillari ismi: Halima (185v1) – «Payg‘ambar(s.a.v.) ning enagasi», Qanbar (240v6) – «Alining quli», Hilāl Ibn Nāfri‘ (247r17) – «Husaynning safdoshi», Mubaššara (105r15) – «Ya‘qub payg‘ambarning xizmatkori»;

f) ma‘naviyat ixlosmandlari, ijod ahli ismi: Šayx Saqiq (18v1), Abu Ishāq Nišāpuriy (24v4), Nāsir Rabġuziy (68v7), Imām Kalbiy (146v2).

3. *Sifat, laqab va taxalluslar*: Zabihullāh (53v19) – «chamoli paygʻambarning sifati». Ātiq (201r19) – «Abu Bakrning taxallusi», Abu Salama (217v3) – «Masʻud as-Saqafiy nomli sahobaning laqabi», Haydar (238v1) – «Ali ibn Abu Tolibning laqabi», Hibatullāh (17v18) – «Shis paygʻambarning sifati».

4. *Hayvonlarga qoʻyilgan maxsus ismlar*: Qitmīr (178r18) – «it nomi», Mandar (139r2) – «chamoli nomi», Raʻda (58r8) – «lut paygʻambar tuyasi», Qāvaš (139v14) – «dev nomi», Vayna (58r9) – «lut paygʻambarning koʻppagi».

5. *Butlar nomi*: Lāt (195v5) – «Makkadagi buti nomi», Mašhur (57r4) – «muʻtafikot qavmining buti», Sarjān (179v13) – «Asʻhabul lil» qissasida qayd etilgan but», Habul (195v5) – «Kaʻbadagi but nomi», Yabad (57r4) – «muʻtafikot qavmining buti».

II. Kishilarga nisbatan qoʻllanuvchi soʻzlar: ādam (20r15) – «inson», kišī (16r2) – «odam», kim (12v6) – «kim», dost (5r16) – «doʻst», yār (197r17) – «doʻst», dušman (7v9) – «gʻanim», kimersā (13r10) – «kimdir», ortaq (5r6) – «oʻrtoq».

III. Inson va uning tana aʼzolari nomlari: erin (87v4) – «lab», aya (18r5) – «kaft», bel (72r6) – «bel», eḡ (61v11) – «yonoq», ernāk (17v10) – «barmoq», eyāgū (7v8) – «qovurgʻa suyagi», qafā (145v9) – «bosh», el//elig (69v3; 26k18) – «qoʻl», qaraq (77r15) – «koʻz qorachigʻi», qarīn (102r18) – «qorin».

IV. Qavm-qarindoshlik, yaqinlik maʼnolarini anglatuvchi soʻzlar. Bularni, oʻz navbatida, quyidagi mavzuiy guruhlarga ajratish mumkin:

1) umumiy tarzda «qarindosh» tushunchasini bildiruvchi leksemalar: qavm (34r10) – «urugʻ, aymoq», qayaš (181r19) – «qarindosh», nasl (192r2) – «avlod», uruḡ (27r21) – «urugʻ», oḡuš (168v16) – «qarindosh»;

2) qarindoshlik tushunchasini individual tarzda ifodalovchi soʻzlar: ābā (172v11) – «ota», aḡa (97v2) – «aka», ammuzāda (128v20) – «amaking oʻgʻli», ana (34v11) – «ona», amma (191r8) – «amma», ini (99r2) – «uka», xāla (68r10) – «xola», jadd (242v9) – «bobo»;

3) yaqinlik tushunchasini bildiruvchi leksemalar: dāya (184v6) – «enaga», emikdaš (227v9) – «emikdosh», enāḡā (80v3) – «doyn»;

V. Yosh tushunchasi bilan aloqador leksemalar: yaš (9v5) – «yesh», yigit (25r15) – «yigit», abušqa (11v12) – «keksa, qari», qart (98r2) – «keksa», qari (104v3) – «keksa», qurtğa (28r16) – «kampir».

VI. Jinsiy tafovut tushunchalarini anglatuvchi soʻzlar:

a) insonlar oʻrtasidagi jinsiy farqni ifodalovchi soʻzlar: er (7v18) – «erkak», ewlyk (83v11) – «xotin», qiz (14v13) – «qiz», oğul (33v2) – «oʻgʻil»;

b) hayvonlar orasidagi jinsiy tafovutni bildiruvchi soʻzlar: aygʻir (116r2) – «aygʻir», biya (17w8) – «biya», buğra (198r4) – «erkak tuya», iñäk (31r15) – «urgʻochi tuya»; xorus (141r20) – «xoʻroz», tawuq (26v18) – «tovuq».

VII. Kishilarning qoʻli bilan yaratilgan narsa-predmetlar nomlari:

a) asbob-uskunalar: balta (39v10) – «bolta», bičaq (50r10) – «pichoq», ignä (78w8) – «igna», yip (39r1) – «ip». qazuq (18v5) – «qoziq», qamčï (100v10) – «qamchi», orğaq (56r21) – «oʻroq», tayaq (18r11) – «tayoq»;

b) kiyim-kechak, gazlama, zeb-u ziynatlar va ular bilan bogʻliq tushunchalar: čaruq (154v7) – «choriq, oyoq kiyimi», kōñläk (20r1) – «koʻylak», etäk (87r14) – «etak», ton (12r21) – «toʻn, kiyim», yaqa (48r2) – «yoqa», řsirğa (48r13) – «sirgʻa», yüzük (21v3) – «uzuk», etük (222r3) – «etik»;

d) inson faoliyati mahsuli boʻlgan boshqa xil predmet nomlari: boyağ (171v14) – «boʻyoq», yipäk (12v14) – «ipak», yol (18r13) – «yoʻl», kemä (206v10) – «kema», köprüg (28v17) – «koʻprik», quđuğ (22r13) – «quduq», tegirmän- (141r8) – «tegirmon»;

e) uy-roʻzgʻor buyumlari: beşik (18v11) – «beshik», qazan (95r1) – «qozon», idiš (8v17) – «idish», yastuq (128r21) – «yostiqliq», kiyiz (101v15) – «kigiz», közgü (80v8) – «oyna», otun (40v15) – «oʻtin», arğamčï (101v15) – «arqon»;

f) turar-joy va u bilan bogʻliq narsalarni bildiruvchi soʻzlar: ešik (49v10) – «eshik», ew (18r3) – «uy», otağ (27r21) – «oʻtov, chodir», taxta (52v9) – «taxta», tam (35r4) – «tom», darvāza (37r13) – «darvoza».

VIII. Yegulik va ichimliklar: et (3r13) – «goʻsht», etmäk

(14v16) – «non», aš (49r21) – «ovqat», čağir (140r10) – «sharob», suv (12r19) – «suv», sut (34v13) – «sut», kömäch (14r6) – «cho'g'da pishirilgan non», un (16v8) – «un».

IX. Kasb-hunar nomlari: zindāncī (87r16) – «zindonbon», ašcī (85r5) – «oshpaz», baliqčī (145r1) – «baliqchi», yig'achcī (24r3) – «duradgor», etmäkcī (178v19) – «novvoy», bözčī (18v1) – «to'quvchi», qoyčī (157v10) – «cho'pon».

X. Etnonimlar: arab (27r12) – «arab», juhud (67v1) – «yahudiy», suryāniy (17v18) – «suriyalik», moğul (80v15) – «mo'g'ul», tājik (230v3) – «tojik», türk (126r10) – «turk», qurayš (95r3) – qabila nomi.

XI. Tibbiyotga oid tushunchalar va nuqsonlarni ifodalaydigan terminlar: otačī (170v11) – «tabib», aqsaq (130v13) – «oqsoq», zahm (249r7) – «yara, jarohat», telb(w)ā (152v18) – «telba», vasvasa (11r13) – «vasvasa», baš (29r16) – «yara», ağin (130v14) – «saqov, gung», qarağu (10v3) – «ko'r, so'qir».

XII. Musiqa asboblari va kuy bilan bog'liq so'zlar: daf (192v3) – «doira», kümrüg (234r11) – «nog'ora», tabl (141v14) – «nog'ora», sur (177r12) – «surnay», nafir (106v7) – «karnay», nay (221r15) – «nay», nāğāra (106v7) – «nog'ora», nāla (91r17) – «xonish», tanbur (177r7) – «tanbur».

XIII. Mavhum tushunchalar: yazuq (21v12) – «gunoh», gunāh (98v21) – «gunoh», hunar (192r2) – «hunar», tüš (11r2) – «tush», ābroy (82r18) – «obro'», ārzu (214v20) – «orzu», mehr (70r7) – «mehi», qahr (51v11) – «qahr», baxt (120v2) – «baxt», es (148r4) – «aql».

XIV. Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni anglatuvchi istilohlar:

1) ma'muriy-hududiy bo'linishni ifodalovchi terminlar: mamlakat (94r20) – «mamlakat», vilāyat (60r12) – «viloyat», kent (28v8) – «shahar», el (40r1) – «el», mulk (43v21) – «davlat», bođun (29v2) – «xalq», millat (184r14) – «millat», el kün (63v3) – «xalq»;

2) ma'muriy-siyosiy tartib tushunchasini bildiruvchi leksemalar: saray (28r3) – «saroy», keñāš (78r1) – «kengash», yarliğ (10v4) – «buyruq», farmān (52v16) – «farmon», hukm (129r4) – «hukm», muhr (236r9) – «muhr, tamg'a», tamğa (53v20) – «tamg'a», nišān (35v21) – «nishon»;

3) jinoyat va ularga chora ko'rish bilan bog'liq istilohlar: qazı (148r20) – «qozi», fitna (76r14) – «fitna», oğrı (61v16) – «o'g'ri», fāsıq (118r17) – «fosiq», fāsād (5r19) – «fasod», qın (22v12) – «jazo», qısās (127v20) – «o'ch», öç (203r8) – «o'ch», yarğu (23v21) – «ajrim, qaror», yarğuçı (181v19) – «sudya»;

4) mansab-martabani bildiruvchi leksemalar:

a) davlat boshqaruvi tizimiga tegishli mansablar: malik (32r4) – «hukmdor», pādšāh (86v1) – «podshoh», šāh (120r19) – «shoh», sultān (45v15) – «sulton», xan (77v4) – «xon», hājib (45r21) – «eshik og'asi», inağ (76r1) – «maslahatchi», vāliy (65v17) – «hokim», vazir (58v1) – «vazir»;

b) diniy boshqaruv bilan bog'liq lavozimlar: imām (82v7) – «imom», šayx (11r1) – «shayx», xatib (143r9) – «xutba aytuvchi», imāmatlıq (236v1) – «imomlik qilish», xalifa (9v19) – «xalifa», kāhin (38r1) – «sehrgar», nāib (245r17) – «o'rinbosar», muazzin (215 r10) – «azon aytuvchi».

5) mulk egalari va oddiy tabaqa vakillarini anglatuvchi so'zlar:

a) mulk egalari: bay (92v18) – «boy», māllıg (29v18) – «mulkdor»;

b) oddiy tabaqa vakillari: čıgay (128v21) – «kambag'al», mālsız (186r7) – «kambag'al», faqir (63v2) – «faqir», tilānçı (111r2) – «tilanchi», tapuğçı (106r3) – «xizmatkor», qarabaş (36v7) – «joriya», miskin (229r20) – «kambag'al», qırqın (77r13) – «cho'ri», kün (226v7) – «joriya».

6) in'om-ehson tushunchasini ifodalovchi leksemalar: suyurğal (88v15) – «sovg'a», hadiya (27v21) – «hadya», atā (17v18) – «bag'ishlash», bölāk (95v12) – «hadya», sadaqa (81r20) – «sadaqa», isār (110r9) – «in'om».

XV. Savdo-sotiq va pul munosabatlari bilan aloqador tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar:

a) savdo karvonlari va ular bilan bog'liq so'zlar: arqış (48v18) – «karvon», karvān (74r12) – «karvon», qāfila (216v15) – «savdo karvoni», rabāt (179r13) – «karvonsaroy»;

b) savdo va moliya amaliyoti bilan aloqador tushunchalarni anglatuvchi terminlar: satıg (77r3) – «savdo», tijārat (186v13) –

«savdogarlik», asīg (39r3) – «foйда», fāyda (9v1) – «fōydu», ziyān (94r16) – «ziyon», bōrč (227v10) – «qarz», amānat (6v14) – «omonat», zarar (25r1) – «zarar»;

d) savdo idoralari va o'rinlari hamda ular bilan bog'liq leksemalar:

tawar (110r3) – «tovar», māl (41v18) – «mol,tovar», bāzār (149r7) – «bozor», bahā (77r3) – «baho», narx (189v12) – «narx», qīr (40v21) – «qimmat», anbār (42v10) – «ombor», dukān (171v9) – «do'kon», učuz (49v3) – «arzon»;

e) savdo bilan shug'ullanuvchi shaxslarni bildiruvchi istilohlar: sotūg'čī (78r9) – «sotuvchi», bāzīrgān (161r20) – «savdogar», šerik (72v18) – «hamkor», alğūčī (75r7) – «xaridor», dallāl (10r9) – «dallo!»;

f) pul birliklari va to'lov turlarini ifodalovchi leksemalar: varmaq (73r11) – «pul», baqīr (41r9) – «mis», diram (128r18) – «kumush tanga», altun (7r9) – «oltin», kūmūš (63r14) – «kumush», dirri (52v14) – «dirham, aqcha».

XVI. Diplomatiyaga oid leksika: elči – «elchi» (87v15); qāsid «chopar, xabarchi» (192v16); munādi – «jarchi, udaychi» (75r11); sulh – «sulh» (226v1); xabar – «xabar» (27r2).

XVII. Soliq va boj tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: xarāj (16v19) – «xiroj», zakāt (83r17) – «zakot», ūlūš (10v1) – «ulush», nasib (138 r13) – «ulush», ušr (45r12) – «o'ndan bir».

XVIII. Harbiy leksika:

a) harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi shaxs tushunchasini bildiruvchi terminlar: bek (185r18) – «bek», amiral mu'minin (241r7)

«musulmonlar amiri», qarawul (240r5) – «qarovul», qapuğčī (158v20) – «darvozabon», qulawuz – «yo'l boshlovchi»), bašči – «boshliq» (53v16), saqlağūčī (24v9) – «soqchi»;

b) qo'shin turlari, harbiy qism, bo'linmalar va qurolli to'qnashuv bilan bog'liq tushunchalarni bildiruvchi so'zlar: čerik (28v11) – «qo'shin», laškar (108v7) – «qo'shin», atliğ (112v5) – «suvoriy», yuyayğ (114v2) – «piyoda», yağī (32r20) – «dushman», dušman (67v9) «g'anim», muxālif (218v4) – «g'anim»;

d) qurol-yarog' tushunchasini anglatuvchi leksemalar: yarağ// yaraq (78r1; 123v9) – «qurol», qalqan (62v19) – «qalqon», qīlč

(94r3) – «qilich», xanjar (239v6) – «xanjar», sūjū (30v5) – «nayza», oq (44r4) – «o‘q», toqmaq (12r21) – «to‘qmoq», yariq (66v12) – «sovut»;

e) harbiy inshootlar nomini ifodalovchi so‘zlar: qorğan (134r21) – «qo‘rg‘on», qal‘a (134v3) – «qal‘a», kūnjürä (184r4) – «qubba», sarh (113v14) – «qasr», busuġ (140r5) – «pistirma».

XIX. Kitobatchilik terminlari:

1) qo‘lyozma turlarini ifodalovchi leksemalar: kitāb (53r20) – «kitob», kitābat (2v14) – «ko‘chirib yozish», bitig (63v1) – «yozuv», Taḥṣīp (9v10) – «sharh», nāma (63v5) – «maktub», daftar (196v21) – «daftar», xat (19r15) – «maktub»;

2) yozuv ashyolarini bildiruvchi terminlar: qaġaz (53r14) – «qog‘oz», qalam (19r14) – «qalam», xāma (249v2) – «qalam», davāt (99r8) – yozish uchun siyoh solinadigan idish;

3) kitobatchilik bilan shug‘ullanuvchi shaxslar nomi va ularning faoliyatiga doir so‘zlar: bitig‘i (78v20) – «kotib», lavha (119r17) – yozuv taxtasi, naqqāš (138r13) – «naqqosh».

XX. Geografik obyekt tushunchasini ifodalovchi leksemalar:

a) qutblarni ifodalovchi so‘zlar: sol (49v6) – «chap», oq (10v8) – «o‘ng», maġrib (4 6v6) – «g‘arb», mašriq (37r9) – «sharq», janub (156r4) – «janub», šimāl (179v7) – «shimol», kūn batar (140r21) – «g‘arb», kūn tuġar (249v15) – «sharq»;

b) iqlim tushunchasini bilan bog‘liq leksemalar: iqlim (181r16) – «iqlim», zamharir (68r18) – qahraton qish;

d) tog‘, tepalik, tekislik va qir-adirlarni bildiruvchi terminlar: taġ

(6r16) – «tog‘», aġiš (225v8) – «tepalik, balandlik», iniš (225v8) – «pastlik,

chuqurlik», üjür (33r1) – «g‘adir-budir joy», otlaq (47r8) – «o‘tloq», dara (42r7) – «jarlik», tüz (62v4) – «tekislik», ġār (178r5) – «g‘or».

e) suv bilan aloqador obyekt nomlari: quduġ//quyuġ (35r9) – «quduq», ariq (48v16) – «ariq», čašma (129v1) – «buloq», kōl (131v5) – «ko‘l».

XXI. Toponimlar:

1) makrotoponimlar:

a) mamlakat nomlari: Xitāy (68v2), Hindustān (13r1), Šām (17r11), Yaman (17r12), Falastin (36w3);

b) viloyat nomlari: Maʼrab (146v16) – «Sabodagi viloyatlardan biri», Bārs (146v12) – «viloyat nomi»;

d) shahar nomlari: Basra (13r2) – Iroqdagi shahar, Balx (18v2) – Nuro-sondagi shahar, Antākiya (130v4) – Suriyaning shimolidagi shahar, Kufa (241v7) – Iroqdagi shahar, Sabā (146v15) – Janubiy Arabistondagi shahar, Bayt ul-Muqaddas (206v16) – Falastindagi shahar;

2) mikrotoponimlar:

a) oronimlar: Arafāt (14r17) – Makkadagi togʻ, Jidda (13r2) – Saudiya Arabistondagi togʻ, Tur (120v15) – Falastindagi togʻ, Uhud (71r19) – Madinadagi togʻ;

b) gidronimlar: Kavsar (133v21) – jannatdagi hovuz, Aruma (201v1) – quduq nomi, Nil (114v19) – Misrdagi daryo, Tar-Bahriyya (175r11) – dengiz nomi, Zamzam (48v14) – jannatdagi quduq nomi;

d) dromonimlar: Dahnā (6r5) – Arabistondagi choʻl, Tix (118r21) – choʻl nomi, Hudaybiyya (225v8) – vodiy nomi, Karbalā (245v19) – Iroqdagi dasht nomi, Haybar (226v12) – voha nomi;

e) masjid nomlari: Masjudul-Harām (7r11) – Makkadagi Kaʼba ibodatxonasi, Masjidi Muazzam (189v3) – Kaʼbai sharif, Masjidi Aqsā (209v16) – Quddus shahridagi masjid.

XXII. Fitonimlar:

1) poliz ekinlari: noxud (13v18) – «noʻxat», qağun (85r20) – «qovun», xarpuz (12v18) – «tarvuz», soğan (119r5) – «piyoz».

2) donli ekinlar nomi: buğday (9v21) – «bugʻdoy», tariq (50r15) «tariq, don», arpa (13v20) – «arpa», boğuz (49r20) – «don».

3) daraxtlar: terāk (23v19) – «terak», tut (120r20) – «tut», tal (68v1) – «tol»;

4) hoʻl mevalar: alma (12v17) – «olma», armud (12v17) – «nok», aywa (71r7) – «behi», xurmā (36v19) – «xurmo», üzüm (20r12) – «uzum»;

5) oʻsimliklar nomi: čečāk (67r10) – «gul», qamiš (27r21) –

«qamich», ot (43v4) – «oʻt», tikān (16v7) – «tikon», yulḡun (16v7) – «yulgʻun», yasmuq (13v18) – «dukkakli oʻsimlik», nabāt (23v14) – «oʻsimlik».

XXIII. Zoonimlar:

a) yirtqich hayvonlar nomi: arslan (25r3) – «sher», bars (142r8) – «bars», bōri (25r4) – «boʻri», qaplan (142r8) – «qoplon», šaḡal (142r8) – «chiyaboʻri»;

b) uy hayvonlari: at (32r8) – «ot», boḡra (181v3) – «erkak tuya», qoy (13v13) – «qoʻy», qīsraq (148r19) – «urgʻochi ot», saḡliq (13v10) – «sovliq», uḡ// uy (51r11) – «sigir»;

d) kemiruvchilar: sičḡan (25v3) – «sichqon», tāyiḡ (18r14) – «olmaxon», ās (68v4) – «suvsar», tawuṣqan (146v20) – «quyon»;

e) qushlar nomi: bulbul (68v5) – «bulbul», čipčuq (130r13) – «chumchuq», qarḡa (16r8) – «qarḡa», qarluḡač (13v10) – «qaldirḡoch», qaz (68v4) – «gʻoz», kabutar (220r19) – «kaptar», qirḡawul (14v17) – «qirḡovul»;

f) hasharotlar: arī (3v11) – «asalari», qarīnča (117r12) – «chumoli», qumursqa (10r17) – «qumursqa», siḡāk (25v14) – «pashsha», čibin (44v4) – «chibin», kālābāk (77r9) – «kapalak», kūyā (114r10) – «kuya», čekürgā (114r9) – «chigirtka»;

g) sudraluvchilar va oʻrgimchaksimonlar: yīlan (14r10) – «ilon», kālāz (41r6) – «kaltakesak», ōrümčāk (220v1) – «oʻrgimchak», čīḡan (25r2) – «chayon»;

h) suv hayvonlari: baliq (12v13) – «baliq», qunduz (68v4) – «suv iti», baqa (26r4) – «baqa».

XXIV. Teonimlar:

1) «farishta» tushunchasi bilan aloqador leksemalar: malak (70v12) – «farishta», farišta (15r15) – «farishta», farištalik (22v3) – «farishtalik», malāik (181r17) – «farishtalar», malakut (123r15) – «farishtalar olami»;

2) «payḡambar» tushunchasini anglatuvchi soʻzlar: yalawač (47v18) – «payḡambar», sawčī (61v6) – «payḡambar». payḡambar (15r3) – «elchi», mursal (64v11) – «payḡambar», nabiy (158r15) – «elchi», rasul (49v2) – «payḡambar», nubuvvat (31v14) – «payḡambarlik», yalawačliq (202v3) – «payḡambarlik»;

3) farz amallari: namāz (82r21) – «namoz», roza (20r7) – «roʻza», zakāt (189v4) – «zakot», haj (53v10) – «haj», tahārat (96v18) «tahorat»;

4) namoz va u bilan bogʻliq soʻzlar: tañ namāzi (217v5) – «shomdod nomozi», ekindū namāzi (140r21) – «peshin namozi», namāz-i digar (110v8) – «asr namozi», ulan namāzi (140r18) – «shom namozi», yatsiq namāzi (244r19) – «hufton namozi», sajda (9r1) – namozda bir bor egilish;

5) ibodat va sigʻinuvchilar: tapuğ (38v1) – «ibodat», tāat (10r5) – itoat qilish, ibādat (34r15) – «topinish», ābid (8v20) – ibodat qiluvchi, qul (42r3) – itoatkor, banda (102v20) – «qul», muʻmin (7v3) – eʼtiqod qiluvchi;

6) jannat, doʻzax hamda ular bilan aloqador tushunchalarni bildiruvchi leksemalar: učmah (5v8) – «jannat», bihišt (3v4) – «jannat», tamuğ (10v5) – «doʻzax», dozax (3v4) – «doʻzax», hur (27v14) – «jannat qizlari», ğilmān (202r11) – «jannatdagi erkak qullar», ruh (173r10) – «ruh»;

7) Qurʻoni Karim suralari: sura (66r5) – «Qurʻonning bobini», suratul-asr (66r18) – «Asr surasi», suratul-baqara (66r14) – «Baqara surasi», suratul-anfāl (66r17) – «Anfol surasi», suratul-ixlās (66r19) – «Ixlol surasi», suratul-anʻām (66r16) – «Anʻom surasi»;

8) «taqdir» va «qiyomat» tushunchalarini anglatuvchi teonimlar: taqdir (5v21) – «peshonadan koʻrish», qazā (88v20) – «biror voqeaning vuzaga kelishi», uqbā (10v18) – «oxirat», āxirat (53r4) – «narigi dunyo», qiyāmat (9v4) – «qayta tirilish kuni», āxiraz-zamān (50v18) «dunyoning tugashi»;

9) Paygʻambar koʻrsatmalari, amallari va yaqinlarini ifodalovchi terminlar: hadis (82r19) – «Paygʻambar (a.s.)ning soʻzlari, aytganlari», vumnat (19v3) – «Paygʻambar (a.s.) tutgan yoʻl», sayyid (187r8) – «Paygʻambar avlodlari», sahāba (181v13) – «Paygʻambar (a.s.)ning safdoshi», ansāriy (225v4) – «islomni qabul qilgan madinalik»;

10) islomda qaytarilgan amallar hamda adashgan shaxs tushunchasini anglatuvchi leksemalar: harām (51r15) – «shariatda taqiqlangan narsa», bidʻat (22v15) – «dinga keyinchalik qoʻshilgan odat», eʼtiqādsiz (114r19) – «imonsiz», šaytān (9v17) – «iblis», mušrik (113r12) – «sherik qiluvchi», gabr (203v1) – «otashparast».

XXV. Astroponimlar:

a) sayyoralar nomi: Yer (10v3) – «yer», Kök (6r1) – «Osmon», Oqay (66v11) – «Mushtariy», Körüd (66v7) – «Mars», Yalçiq (66v7) – «Oy», Säkändiz (66v7) – «Saturn», Arzu (66v7) – «Utorud yulduzi», Nähid (21v15) – «Zuhra yulduzi», Yaşiq (66v7) – «Quyosh», Sewit (66v7) – «Zuhra yulduzi»;

b) yulduzlar nomi: kavkab (106v8) – «yulduz», nujum (39v8) – «yulduzlar», vassab (67v4) – Yusuf payg‘ambarga tushida sajda qilgan o‘n bir yulduzdan biri, riäl (67v4) – Yusuf payg‘ambarga sajda qilgan yulduzdan biri, musabbah (66v4) – Yusuf payg‘ambarga sajda qilgan o‘n bir yulduzdan biri;

d) burjlar nomi: ükāk (66v8) – «burj», Čīdan (66v5) – «Aqrab burji», Qozī (66v9) – «Hamal burji», Buğdaybaşı (66v4) – «Sunbula burji», Kür arslan (66v4) – «Asad burji», Yay (66v5) – «Qavs burji», Erändänd (66v4) – «Javzo burji», Uy (66v4) – «Savr burji», Baliq (66v5) – «Hut burji».

XXVI. Etnografiyaga doir tushunchalar: toy (109v1) – «to‘y», rasm (92r2) – «rasm», törä (37v14) – «odat», ādat (29v13) – «odat», Navroz (112r20) – «navro‘z», iyd (171v19) – «bayram», qāida (226r4) – «qoida», urf (75v2) – «rasm, taomil».

XXVII. Tabiiy boyliklar, ma‘danlarning nomi: taş (15v19) – «tosh», qurğaşun (124r8) – «qo‘rg‘oshin», kömür (175v11) – «ko‘mir», nāft (41r14) – «neft», temür (24r15) – «temir», tüč (124r8) – «bronz», ruxām (62v7) – «marmar tosh».

XXVIII. Qimmatbaho toshlar: gavhar (249v10) – qimmatbaho tosh, zumurud (32r11) – «zumrad», javāhir (140v20) – qimmatbaho gavharlar, yaqut (106v8) – «yoqut», aqiq (50v8) – qizil rangli qimmatbaho tosh.

XXIX. Tabiiy hodisalarning nomi: bulut (31r19) – «bulut», qar (68v2) – «qor», yağmur (22v11) – «yomg‘ir», yaşin (19v14) – «yashin», yaz (42r21) – «bahor», yay (18r4) – «yoz», küz (249v1) – «kuz», qīş (68r18) – «qish», yel (14r13) – «shamol».

XXX. Vaqt, zamon tushunchalarini ifodalovchi so‘zlar: ay (22v14) – «oy», yil (4v9) – «yil», kün (7r7) – «kun», duşanba (33r18) – «dushanba», seşanba (152v9) – «seshanba», čahārşanba (31r3) –

«chorshanba», kečä (21v2) – «kecha», kündüz (21v1) – «kunduz», oğur (11r13) – «zamon, vaqt», tün (11v11) – «tun», bahman (68 r18) – shams yili hisobidagi oylarning o'n birinchisi.

XXXI. Ta'lim va tarbiya bilan aloqador soʻzlar: ta'lim (23v21) – «ta'lim», tarbiyyat (185v16) – «tarbiya», maktab (82v16) – «maktab», ustād (4v7) – «ustoz», šāgird (19r1) – «shogird», adab (233r5) – «tarbiya».

XXXII. Adabiyotshunoslik terminlari: ğazal (83r14) – «g'azal», še'r (16v10) – «she'r», vazn (222v5) – «vazn», bayt (50v10) – «ikki misra», qissa (15r21) – «qissa», hikāyat (18v16) – «hikoya».

XXXIII. Xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar:

a) ijobiy xususiyat anglatuvchi soʻzlar: köni (8v11) – «to'g'ri», o'gü (14v10) – «yaxshi», yaxši (43v6) – «yaxshi», tinč (68v10) – «tinch», āsān (112r8) – «qulay», rafi' (2r6) – «yuksak, buyuk», tülāk (81v6) – «kamtar»;

b) xulq-atvor, holat bilan aloqador istilohlar: alpağut (132r11) – «botir, jasur», juvānmard (18r20) – «oliyjanob», ziyrak (176v11) – «aqli. hushyor», bağirsaq (37v19) – «jonkuyar», mardān (200r7) – «mardlar»; muñluğ (61v11) – «qayg'uli», ğāfil (249r3) – «g'afiatda qolgan, bexabar»;

d) uslubiy jihatdan bo'yoqdor soʻzlar: körklüg (72r3) – «go'zal», sewüglüg (53r2) – «suyukli», jānān (205v20) – «sevgili, ma'shuqa», nazuk (74r8) – «yoqimli, nazokatli», nigār (223r21) – «go'zal mahbuba»;

e) salbiy xususiyatni ifodalovchi leksemalar: yawuz (18r13) – «yomon», yalğan (68v10) – «yolg'on», essiz (6r4) – «yovuz», navkisa (164v2) – «nokas», ādiy (30v9) – «yomon kishi», kāhil (212v2) – «dangasa»;

f) ta'm xususiyatini ifodalovchi soʻzlar: ačġġ (6r4) – «achchiq», dūčük (75r18) – «chuchuk», tatlıġ (25v9) – «totli», tat (25v19) – «maza. ta'm», malih (23r6) – «shirin»;

g) hid xususiyatini bildiruvchi terminlar: is (120v1) – «hid», sassıġ (27r6) – «sassiq», anbar (12v14) – «xushbo'y», yidiğ (14r12) – «yomon hid»;

h) rang-tusni anglatuvchi leksemalar: al (182r1) – «qizil», qula

(148r20) – «za'faron», kök (80v9) – «ko'k», sarig' (31v1) – «sariq», ürttj (6r3) – «oq», yašil (6r1) – yashil;

i) haroratni ifodalovchi so'zlar: išig' (69v8) – «issiq». sawuq (198v18) – «sovuq», zamharir (68r18) – «sovuq»;

j) tezlikni anglatuvchi leksemalar: yorğa (181v7) – «yo'rg'a», aqru (226v 2) – «sekin», bat (70v2) – «tez», tärk (20v8) – «tez». darhāl (46v10) – «darrov», tez (20v11) – «tez»;

k) hajm, o'lchov, jamlilikni bildiruvchi so'zlar: kičik (18r21) – «kichik», ediz (5r21) – «ulug'», andāza (52v10) – «qolip, namuna», keḡ (62v4) – «keng» tar (43r10) – «tor» yarim (9r13) – «yarim», yuwqa (73r6) – «yupqa», btütin (72r2) – «butun»;

l) masofani ifodalovchi so'zlar: yaqin (71v3) – «yaqin», yawuq (9v3) – «yaqin», uzaq (77r11) – «uzoq», yīraq (50v10) – «uzoq», uzun (9v5) – «uzun», qīsqa (65v20) – «qisqa», ĩraq (12r18) – «yiroq»;

m) yorug'lik, ravshanlik xususiyatini bildiruvchi so'zlar: yaruq (5v1) – «yorug'», aydin (71v9) – «oydin», rušan (144v20) – «ravshan, yorug'»;

n) muayyan holatni anglatuvchi leksemalar: yūḡul (14r18) – «engil». aḡir (40v21) – «og'ir», yalḡiz (9r8) – «yolg'iz», aruq (47r19) – «oriq», semüz (89v2) – «semiz», quruḡ (30v15) – «quruq», hōl (198v21) – «ho'l», yašurun (96r21) – «yashirin».

XXXIV. Raqamlar, miqdor va o'lchovni bildiruvchi so'zlar: toquz (29r9) – «to'qqiz», toqšan (47v19) – «to'qson», yeti yüz (62r8) – «etti yuz», tümän (181v20) – «o'n ming», awuč (114v11) – «hovuch», aršun (62v13) – o'lchov birligi, üç ülüšdin biri (19v2) – «uchdan biri», bir-ikki (196v2), birär-birär (217v12) – «biror-biror». ikägü (13v10) – «ikkovlon», onunč (73v1) – «o'ninchi».

XXXV. Harakat va faoliyat bilan bog'liq tushunchalarni anglatuvchi leksemalar:

a) obyektiv-neytral harakat nomlari: art- (22v10) – «artmoq», ber- (4v20) – «bermoq», bil- (5r8) – «bilmoq», bar- (8r19) – «bormoq», bas- (36r4) – «bosmoq», qol- (42v4) – «iltijo qilmoq», sal- (80r12) – «salmoq», ez- (192r5) – «ezmoq», izlä- (3r3) – «izlamoq». išlä- (18r4) – «ishlamoq»;

b) ijoby harakat nomlarini bildiruvchi so'zlar: bezä- (7r12) –

«bezamoq», kül- (51v7) – «kulmoq», sew- (189r2) – “sevmoq”, xuşlan- (120v16) – «xursand bo‘lmoq», keňäš- (42v15) – «maslahatlashmoq», quç- (74r6) – «quchoqlamoq», öp- (69r8) – «o‘pmoq», küwän- (211r16) – «quvonmoq»;

d) salbiy harakatni anglatuvchi leksemalar: alda- (126r5) – «aldamoq», buz- (63v3) – «buzmoq», sol- (80r150) – «so‘lmoq», qarğa- (16r8) – «qarg‘amoq», sök- (23v8) – «so‘kmoq», yamanla- (90v16) – «yomonlamoq», bulğa- (39r2) – «bulg‘amoq», yer- (150r9) – «ayblamoq», yalğa- (68v10) – «yolg‘on gapirmoq»;

e) ruhiy holat va jarayonlar nomi: inra- (69v5) – «ingramoq», yigla- (160r7) – «yig‘lamoq», qorq- (15v21) – «qo‘rqmoq», awun- (91r15) – «ovunmoq», uwtan- (83r2) – «uyalmoq», açiglan- (83v13) – «jahli chiqmoq», buşuq- (63v8) – «asabiylashmoq».

«Qisasi Rabg‘uziy» asari leksikasini mavzuiy guruhlar bo‘yicha tahlil qilish til lug‘at tarkibini tizimli o‘rganishning qulay usullaridan hisoblanib, qissada qo‘llanilgan leksik birliklarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, o‘z qatlamga doir so‘zlarning o‘zlashmalar bilan o‘zaro munosabatini hamda ularning qo‘llanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroflicha yoritishga ko‘maklashadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Til lug‘at tarkibining boyib borishi jamiyat va fan-texnika taraqqiyoti bilan qay darajada bog‘liq?

2. Muqaddas qadriyatlarimizdan biri bo‘lmish ona tilimizning o‘z qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo‘lishining ahamiyati nimada ko‘rinadi?

3. Yozma manbalar tilini tadqiq etish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashda qanday o‘rin tutadi?

4. Asar tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirishning afzalligi xususida so‘z yuriting.

5. So‘zlarni mavzuiy guruhlarga ajratish leksemalarni leksik-semantik guruhlarga bo‘lib o‘rganish usulidan qanday farq qiladi?

6. “Qisasi Rabg‘uziy” obidasida qo‘llanilgan leksik birliklarning asosiy mavzuiy guruhleri haqida fikr bildiring va misollar keltiring.

O'Z QATLAM

Tayanch so'zlar: lug'at tarkibi, qardosh tillar, ichki manbalar, lug'aviy birliklar, dialektik so'zlar, tarixiy-etimologik, genealogik xususiyatlar, o'z qatlam, tub so'zlar, til va tafakkur, tarixiy kategoriya, arxaizmlar, affiksiv usuli, qo'shimcha, qarluq, sak, tashqi omillar, so'z yasashi.

Til lug'at tarkibini tarixiy-etimologik jihatdan, ya'ni so'zlarni genetik manbalariga ko'ra tadqiq etish o'zbek tilining qardosh va qardosh bo'lmagan tillar bilan aloqasini, mazkur tilda qaysi tillarning ta'siri mavjudligini aniqlashga ko'maklashadi. Pirovard-natijada, bunday izlanishlar o'zbek tili so'z boyligi, grammatik qurilishining tarixiy yo'llarini anglashda nihoyatda muhimdir⁶⁹. Binobarin, tilning leksik tarkibini genealogik manbalariga muvofiq guruhlash, ilmiy jihatdan tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Tildagi leksik (o'z va o'zlashma) qatlamlarni lingvistik tadqiq etish leksik-semantik taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda juda muhimdir. Zotan, leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, so'z ma'nolarining o'zgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul⁷⁰.

Har bir tilning shakllanish va taraqqiyot bosqichlarida o'z qatlam ichki imkoniyatlar asosida yuzaga kelgan so'zlardan tashkil topadi. Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida quyidagi hodisalar asosiy omil sanaladi: 1) ichki manbalar orqali so'z yasash yo'li bilan leksikaning boyishi; 2) eskirgan, tarixiy va umuman eski obidalarda bo'lgan lug'aviy birliklar asosida leksikaning boyishi; 3) adabiy til leksikasining dialektik so'zlar hisobiga boyishi⁷¹.

O'z qatlam deganda aslan shu tilniki bo'lgan leksemalar va

⁶⁹ Бегматов Э. Хозирги Ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. — Т.: ФАН, 1985. — Б. 54.

⁷⁰ Уфимцева А. Опыт изучения лексики как системы. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 17.

⁷¹ Ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч жилдлик. — Т.: ФАН, 1991. — Б. 128.

shular asosidagi yasalishlar, shuningdek, o'z affiks bilan boshqa til so'zlaridan hosil qilingan leksemalar tushuniladi⁷². Shu nuqtayi nazardan, «Qisasi Rabg'uziy»da qo'llanilgan o'z qatlamga doir so'zlarni quyidagicha guruhlash mumkin: a) tub turkiy so'zlar; b) tub turkiy so'zlardan yasalgan yangi leksemalar; d) o'zlashmalardan turkiy qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan yuzaga kelgan so'zlar.

Yodnoma tilida jami 2950 ta turkiy leksema qo'llanilgan bo'lib, shundan 2795 tasini sof turkiy, 108 tasini arabcha, 47 tasini Forschatojikcha o'zlashmalardan turkiy affikslar qo'shish orqali yasalgan so'zlar tashkil etadi.

Tub turkiy so'zlar. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi va bu til uchun turkiy tillarning negiz leksikasi qadimiy asos hisoblanadi. Shu sababli ham o'zbek tili so'z boyligining qadimiy o'z negizi aslida turkiy tillarning o'ziniki bo'lgan tub turkiy so'zlardan iborat. Ko'rinadiki, tub so'zni belgilovchi asosiy mezon, birinchidan, bu so'zning genetik jihatdan o'sha tilniki ekanligi, ikkinchidan, uning qadimiy davrlarga oidligidir⁷³.

Ma'lumki, obida tilida iste'molda bo'lgan tub turkiy so'zlarning tarixi ko'hna yozma manbalarga borib taqaladi. Zero, mazkur yodnomalar umumxalq tilining muhim xususiyatlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, xalqning qadimgi madaniyatini aks ettirgan. Ular orqali xalqimiz tarixi va tilimiz taraqqiyotiga oid ko'pgina qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz⁷⁴. Shu nuqtayi nazardan, qissa so'z boyligini qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki yodgorliklarida qayd etilgan leksik birliklar bilan qiyosiy o'rganish asardagi arxaik so'zlar hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga ko'maklashadi.

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi. Bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va

⁷² Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 173.

⁷³ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 135.

⁷⁴ Алиев А., Содиқов К. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б. 115.

ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi – jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va terminlarning vujudga kelishini, ayni paytda, ma'lum leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi⁷⁵.

So'z turmushdagi yangiliklarni, kishilar faoliyatini, voqea-hodisalarni ifodalovchi vositadir. Tilda hayot uchun zarur turli yangi so'zlar paydo bo'la borganidek, turmush uchun keraksiz so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Eskirganligi, yaroqsizligi tufayli iste'moldan chiqqan so'z va iboralar lingvistikada arxaizm deb ataladi⁷⁶.

Leksema ifodalagan tushunchani anglatuvchi boshqa so'zning shakllanishi natijasida (u ichki imkoniyat asosida yasalgan yoki olinma leksema bo'lishi mumkin) uning iste'mol doirasi toraya boradi. Bir qator semalari bilan faol qo'llangan so'zlar semantikasida torayish kuzatiladi. Keng qo'llanilmagan leksemalar iste'moldan chiqadi, arxaizmga aylanadi. Bu jarayon tilning ichki qonuniyati asosida yuz beradi⁷⁷. Arxaik bo'lmagan so'zning eskirgan ma'nolari turli sabablar ta'sirida yuzaga keladi. Ulardan ba'zilari yaqqol ko'zga tashlanib tursa, ayrimlari tilning murakkab tizimida yashirin holda bo'ladi⁷⁸.

«Qisasi Rabg'uziy» tilida qo'llanishda bo'lgan eskirgan so'zlar, ya'ni arxaizmlarni leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin:

a) inson tana a'zolari nomlari: *adaq* (36r2) – «oyoq», *aya* (118r5) – «kaft», *alin* (77r5) – «peshona», *awuch* (126r4) – «hovuch», *menjiz* (50v9) – «yuz», *boz* (34r9) – «bo'y»;

⁷⁵ Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2004. –Б. 67.

⁷⁶ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: Фан, 1959. –Б. 180.

⁷⁷ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2008. –Б. 116.

⁷⁸ Будагов Р. Введение в науку о языке. –М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерство просвещения РСФСР, 1958. –С. 91.

b) shaxs tushunchasini ifodalovchi soʻzlar: eš (91v14) – «oʻrtoq», yađi (32r20) – «dushman»;

d) inson qoʻli bilan yaratilgan narsa-predmetlarni anglatuvchi leksik birliklar: adaq (249r12) – «qadah», ađ (144v14) – «toʻr», ew (143v9) – «uy»,

e) mavhum tushunchalar bildiruvchi leksemalar: ođ (79r20) – «aqb», al (77r10) – «hiyla», iđi (218r15) – «sohib, ega; Xudo», bulun (46v7) – «tutqun, asir»;

f) zoonimlar: čiđan (4r10) – «chayon», iwuq (157v6) – «kiyik», keđik (54v2) – «yovvoyi hayvon», qoč (52r1) – «qoʻchqor», sičan (13r13) – «sichqon», yađan (89v1) – «fil», qaz (68v4) – «gʻoz», sinjak (26r1) – «pashsha»;

g) xalqning ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan aloqador tushunchalarni anglatuvchi leksemalar: bek (62v5) – «bek, amir», čiđay (128r18) – «kambagʻal», qonuq//qonaq (88r1) – «mehmon, musofir», tōra (37v14) – «odat», ktij (158v9) – «joriya»;

h) savdo va pul munosabatlarini ifodalovchi soʻzlar: arqiš (48v18) – «karvon», baqir (41r9) – «mis», asiđ (74r1) – «foйда», tawar (115v3) – «tovar, mol», učuз (49v3) – «arzon»;

i) xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar: ediz (4r8) – «ulugʻ, buyuk», ezgü (6r4) – «yaxshi», yawuq (164v21) – «yaqin»;

j) harakat va faoliyatning xususiyati bilan bogʻliq soʻzlar: ay- (4v9) – «aytmoq», anut- (44v2) – «tayyorlamoq», ađir- (46r10) – «ayirmoq», ađ- (53r7) – «oshmoq, chiqmoq», emgä- (56v15) – «zahmat chekmoq», qar- (182r1) – «aralash-tirmoq», kiđ- (36v4) – «kiymoq», iđ- (5v16) – «joʻnatmoq», uwtan- (21r19) – «uyalmoq», uđi- (32v16) – «uxlamoq», yan- (58v20) – «qaytmoq».

Yodnomada qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk manbalarida qoʻllanilgan leksemalarni kuzatish mumkinki, ular oʻzining asl maʼnosini saqlab qolgan: qol- (42v4) – «soʻramoq, iltimos qilmoq», yađi (32r20) – «dushman», tašra (156v11) – «tashqariga», tegrü (37v13) – «qadar», telim (4r21) – «koʻp», qamuđ (5r11) – «hamma», eš (91v14) – «oʻrtoq» va hokazo. Shuningdek, ayrim eskirgan soʻzlar fonetik oʻzgarishlarga uchragan holda ishlatilgan: adaq (ДТС.8)-adaq (36r2) – «oyoq», ađin (ДТС.18)-ađin (10v14) –

«boshqa», bodun (ДТС,108)-boʻdon (20r8) – «xalq», idi (ДТС,203)-iʻdi (218r15) – «xudo», ud (ДТС,605)-uʻd (51r11) – «sigir», yapirgʻaq (ДТС,236)-yapurgʻaq (12r13) – «yaproq». Ayni paytda, qissada qayd etilgan baʼzi arxaizmlarda semantik oʻzgarishlar, jumladan, maʼno torayishi va maʼno kengayishi hodisalari roʻy bergan. Xususan, qadimgi turkiy tilda isteʼmolda boʻlgan bir qator leksemalarning semantik tuzilishida maʼno torayishi koʻzga tashlanadi. **Arigʻ** soʻzi qadimgi turkiy tilda «toza», «olijanob», «haqiqiy» maʼnolarini ifodalagan boʻlsa (ДТС,51-52), asarda «toza», «pok, gunohsiz» semalarini anglatgan: *Aydi: bu nāvdāndin aqa turğan suw ariḡ-mu ya ariḡsiz-mu erkān?* (100r20); *Yusuf aydi: men ariḡ-men, yazuqtm yog* (84r9). Ushbu leksema «tozalanmoq, toza boʻlmoq» maʼnosini bildirgan **ari-** (ДТС,51) feʼli bilan **-ḡ** qoʻshimchasidan yasalgan. **Baqir** leksemasi «mis», «ogʻirlik oʻlchovi», «mis pul» (ДТС,82) maʼnolarida qoʻllanilgan. Oʻrganilayotgan manba tilida esa «mis» semasini bildirgan: *Namrud bir mināra qopardi temürdin baqirdin* (42r9).

Qadimgi turkiy tilda «uy, turarjoy», «oila» (ДТС,162) maʼnolarida istifoda etilgan **ew** soʻzi «Qisasi Rabgʻuziy» da «uy» semasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Ewi içindā kölkādā olturub işlägil tedi* (18r3). **Törü** leksemasi Turfon matnlari va «Oltun yoruq» yodgorligida «urf-odat», «tartib-qoida», «toʻy bazmi» maʼnolarida kelgan (ДТС,581). Qissa tilida esa **törä** shaklida «urf-odat», «qonun-qoida» semalarini bildirgan: *Bu qonuuq tutmaq töräsini xalqqa qodḡan İbrāhim* (37v14); *Aydi: elçini öldürmāk pādsāhlar töräsi ermäs* (230r20).

Izlanishlarimiz natijasida obida lugʻat boyligidagi ayrim leksik birliklarda maʼno kengayishi yuz berganligi maʼlum boʻldi. Jumladan, **idi** soʻzi Kul tegin yodgorligida «ega, sohib» maʼnosini anglatgan boʻlsa (ДТС,203), tekshirilayotgan yodnomada **iʻdi** tarzida «ega», «xudo» semalarida qayd etilgan: *Qamuḡ uqalā iʻdiläri allinda muqarrar va maʼlum turur...* (218r15); *Jabrāul iʻdi yarliḡi birlä yelgä erklik bolḡan farištägä aydi...* (30v4). Turfon matnlarida «mashaqqat chekmoq» (ДТС,172) maʼnosini ifodalagan **emgän-** feʼli qissa tilida «mehnat qilmoq», «mashaqqat chekmoq» semalarida qoʻllanilgan:

Biz yābānda qīš, yay emgānürmi, biz yimā bözçilik ögrānāliñ tedilār (18r5); Musā aydi: emgāndük, ačduq azuqñi keltür yegāli (129v6).

Bul- leksemasi qadimgi turkiy tilda «qidirmoq», «yetishmoq» (ДТС,121) ma'nolarida ishlatilgan. Mazkur fe'l o'rganilayotgan obida so'z boyligida esa «qidirmoq», «qo'lga kiritmoq», «berkitmoq, yopmoq» semalarida ko'zga tashlanadi: *Qarluğaçñi iddi, qarluğaç keldi sıñäkni buldi (25v16); ...Andin asınraq ne'matlarni bulmas erkān üstünrāk ne'matni bulmaq muhāl turur (122v9); Nuh qabul qildi, yılan suwğa kirdi teşükni buldi (25v10).*

Bundan tashqari, qadimgi turkiy tilda muomalada bo'lgan ayrim so'zlar keyingi davr manbalarida o'z ma'nosini davom ettirish bilan birga, yangi leksemalar hosil qilishda faol ishtirok qilgan. Buni «Qisasi Rabg'uziy» asari misolida ham ko'rish mumkin. Xususan, «yo'qsil, kambag'al» ma'nosidagi **čigay** (ДТС,148) so'zi **-liq** affiksi yordamida **čigayliq** «kambag'allik» leksemasini yasagan: *Kimersā čigayliqdin qurtulayın tesā āli imrānni oqusun (66r15).* Qadimgi turkiy manbalarda «nordon», «achchiq», «og'ir, chidab bo'lmaydigan», «jahl, g'azab» semalarini ifodalagan **ačig** (ДТС,4) leksemasi qissa tilida fe'l yasovchi **-lan** qo'shimchasi bilan birikib, yangi so'z hosil qilgan: *Umlāq ačiglandi, čerik yiğdi...* (65r10). Kul tegin bitigida «tushmoq» ma'nosini anglatgan **en/in-** (ДТС,173) so'zi tekshirilayotgan yodnomada **iš** affiksi yordamida harakat nomini bildiruvchi so'z yasashda ishtirok etgan: *Berk yolğa tüstilar, ağısi iniši telim (225v8).*

Zikr etilgan misollardan ayonki, arxaizmlar til tarixi bilan o'zaro aloqador bo'lib, uning ichki taraqqiyoti mobaynida turli shakllarda ko'zga tashlanadi. Demak, eski so'zlarni tadqiq etish o'sha davrdagi urug', qabila va xalqlarning o'zaro munosabatini o'rganishga, leksemalarning kelib chiqishini aniqlashga yordam beradi.

Tub turkiy so'zlardan yasalgan leksemalar. Tilshunoslikda muayyan tilga xos so'z yasash usullari bilan so'z yasovchi vositalar yordamida yangi so'zlar hosil qilish til leksikasining boyishidagi eng yetakchi yo'llardan biri sifatida talqin qilinadi. Ichki resurslar asosida so'z yasash, asosan, tilning o'ziga xos so'z yasash usullariga tayangan

holda soʻz yasovchi vositalar koʻmagida amalga oshadi⁷⁹.

Yozma yodgorliklar tilida soʻzlar qatʼiy qonunlar asosida yasalgan. Yasama soʻz maʼno jihatdan oʻziga bogʻliq boʻlgan oʻzakdan, oʻsha soʻzning har qaysi emas, aynan tutash maʼnoli semasidan urchiydi. Agar yasama soʻzning morfem tarkibi chuqur tahlil qilinsa, oʻsha ildizga yetib boriladi.⁸⁰

Tilda affiksatsiya yoʻli bilan yangi soʻzlar hosil qilish eng faol usullardan sanaladi. Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, qissa soʻz boyligida ham tub oʻzakdan turkiy qoʻshimchalar orqali yasalgan leksemalar talaygina. Quyida ular xususida toʻxtalib oʻtamiz:

1) -či/-çi affiksi vositasida otlardan yasalgan otlar. Bunda ushbu qoʻshimcha yordamida kasb-kor, yumush egasi maʼnosini anglatuvchi leksemalar hosil qilingan: ašči (85r5) – «oshpaz» (<aš – «oziq-ovqat, yegulik»), atimči (223r9) – «mergan» (<atim – «otim»), ayaqči (85r10) – «soqiy» (<ayaq – «qadah, kosa»), bitigči (78v20) – «kotib» (<bitig – «yozuv, maktub»), bözči (18v1) – «toʻquvchi» (<böz – «xomsurp»), etmäkči (178v19) – «novvoy» (<etmäk – «non»);

2) -či/-çi affiksi yordamida feʼllardan yasalgan otlar: tilänči (124r3) – «gadoy» (<tilän- – «tilanmoq»), sewünči (97r3) – «yaxshi xabar» (<sewün- – «sevinmoq»), yonuči (163v8) – «duradgor, usta» (<yon- – «yoʻnmoq»), otači (170v7) – «tabib» (<ota- – «davolamoq»);

3) -čılıq/-čilik(či+lıq/či+lik) qoʻshimchasi orqali yasalgan sohani bildiruvchi soʻzlar: boyaqčılıq (171v8) – «boʻyoqchilik» (<boyağ – «boʻyoq»), siğirčılıq (132r19) – «qoramolchilik» (<siğir – «sigir»), yarıqčılıq (134v11) – «zirchilik» (<yarıq – «zirh»);

4) -līg/-lig//-lıq/-lik// -luğ/-lüg// -luq/-lük affiksi ishtirokida asosan, ot, sifat, feʼldan oʻzi qoʻshilgan oʻzakdan anglashilgan narsaga egalik maʼnosini bildiruvchi mavhum otlar hamda kasb-hunar, mansab, holat, munosabat, aloqadorlik semalarini ifodalovchi soʻzlar hosil qilingan:

⁷⁹ Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси. – Ё.: ФАН, 2004. –Б. 99.

⁸⁰ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 136.

a) ot turkumidan yasalgan otlar: aġriġliq (80r17) – «xasta» (<aġriq/ġ – «og'riq»), ataliq (51v2) – «otaliq» (<ata – «ota»), ayaqliġ (162v4) – «qadahlik» (<ayaq – «qadah»), otaçiliq (170v10) – «tabiblik» (<otaç – «tabib»), boynaġuliq (147v6) – «osiylilik» (<boynaġu – «gunohkor»), çigayliq (66r15) – «kambag'allik» (<çigay – «kambag'al»);

b) sifat turkumidan yasalgan otlar: aqliq (171v6) – «oqlik» (<aq – «oq»), aqsaqliq (111r17) – «oqsoqlik» (<aqsaq – «oqsoq»), alaliq (119v21) – «cho'tirlik» (<ala – «ola rangli»), ariġliq (156v16) – «tozalik» (<ariġ – «toza»), artuqluq (216v6) – «ortliqlik» (<artuq – «ziyod»), açliq (110v19) – «ochlik» (<ach – «och»), aruqluq (89r21) – «zaiflik» (<aruq – «zaif»);

d) fe'l turkumidan yasalgan otlar: saġiġ (13v10) – «urg'ochi qo'y» (<saġ- – «sog'moq»), bilmäklik (42r6) – bilmoqlik» (<bil- – «bilmoq»), suwsaliq (248r7) – «chanqoqlik» (<suwsa- – «suvsamoq»), tarliq (66r9) – «yetishmovchilik, qahatchilik» (<tar- – «sovrmoq, behudaga ketkizmoq»);

5) -laġ/-laq (la + ġ/q) affiksi otdan o'rin-joy ma'nosidagi ot yasaydi: aġlaq (38r7) – «pana. yashirin joy» (<aġ – «to'r, tuzoq»), otlaġ (47r8) – «o'tloq» (<ot – «o't»), suwlaġ (47r14) – «suvloq» (<suw – «suv»), borlaq (20r12) – «uzumzor» (<bor – «vino»); qišlaq (68r13) – «qishlaydigan joy» (<qiš – «qish»)

6) -daš/-dāš affiksi otga qo'shilib, yaqinlik, birgalik ma'nolarini anglatuvchi so'zlar hosil qilgan: emükdaš (227v9) – «emchakdosh» (<emük – «ko'krak, emchak»), qarındaš (16v8) – «qarindosh» (<qarin – «qorin»), qoldaš (22v21) – «o'rtoq» (<qol – «qo'l»), yašdaš (209r19) – «tengdosh» (<yaš – «yosh»);

7) -duq, -çuq, -saq, -sa singari ismdan ot yasovchi affikslardan kam sonli so'zlar yasalgan: burunduq (30v2) – tuya tumshug'iga kiydiriladigan maxsus to'r (<burun – «burun»). monçuq (114v16) – «munchoq» (< moyun – «bo'yin»), baġirsaq (37v19) – «mehribon. rahmdil» (<baġir – «jigar», tapuġsaq (181v1) – «sodiq xizmatkor» (<tapuġ – «xizmat»), yarasāġ (170v15) – «ko'rshapalak» (<yar(ʼ) – «parda») (ИРЛТЯ.149-150);

8) -k// -uq/ük// -uġ/üg// -aq/-aġ// -iġ// -ig// -iç/-ik affiksi fe'ldan

harakat natijasini, holatini, joy va qurolini anglatuvchi ot yasagan: anuq (65r2) – «tayyor» (<anu- – «tayyorlamoq») (ДТС,46), bīčaq (50r10) – «pichoq» (<bīč- – «kesmoq») (ДТС,98), tōšāk (81r6) – «toʻshak» (<tōšā- – «toʻshamoq»), bitig (63v1) – «yozuv» (<biti- – «yozmoq»), pusug (140r5) – «pistirma» (<pus- – pismoq, berkinmoq), boyağ (171v14) – «boʻyoq» (<boya- – «boʻyamoq»);

9) -š/-uš/-üş// -iš/-iš// -aš/-āš affiksi feʼldan harakat nomini bildiruvchi otlar hosil qilgan: iniš (225v8) – «qiyalik» (<in- – «tushmoq»), ağıš (225v8) – «balandlik» (<ağ- – «oshmoq, chiqmoq»), keñāš (78r1) – «majlis» (<keñā- – «kengashmoq»), küsiš (19v13) – «gʻayrat» (<küsi- – «orzu qilmoq»), sančiš (64r8) – «urush» (<sanč- – «sanchmoq»), toquš (50r5) – «urush» (<toqu- – «urmoq») (ДТС,577), ulaš (86r4) – «davomli, doimo» (<ula- – «ulamoq»), ülüš (10v1) – «ulush» (<ülā- – «boʻlishmoq»), yüzüş (206v10) – «suzish» (<yüz- – «suzmoq»);

10) -ğa/-gā// -qa/-kā// -ğu/-gü// -qu/-kü qoʻshimchasi feʼl bilan birikib joy, vaqt, qurol oti yasagan: buzağu (126r8) – «buzoq» (<buza- – «tugʻmoq») (ЭСС, II, 241), qarağu (10v3) – «soʻqir» (<qara- – «qaramoq»), körgü (230r10) – «tomosha» (<kör- – «koʻrmoq»), küzäğü (27v16) – «kuyov» (<küzä- – «kutmoq, koʻz tashlamoq»), külgü (161v21) – «kulgu» (<kül- – «kulmoq»), uzqu (34r16) – «uyqu» (<uzi- – «uxlamoq»), yarğu (23v21) – «hukm, qaror» (<yar- – «yormoq»);

11) -ğučī/-guči (-ğu/-gu+čī/či) affiksi feʼldan shaxs oti yasagan: alğučī (75r7) – «xaridor» (<al- – «olmoq»), saqlağučī (24v9) – «soqchi, qoʻriqchi» (<saqla- – «saqlamoq»), ičküči (212v1) – «ichuvchi» (<ič- – «ichmoq»), yongučī (38r5) – «yoʻnuvchi» (<yon- – «yoʻnmoq»), qolğučī (240r13) – «iltimos qiluvchi» (<qol- – «soʻramoq»), bergüči (216r17) – «beruvchi» (<ber- – «bermoq»);

12) -č(-nč) affiksi feʼldan anglashilgan ish-harakatning natijasini, nomini bildiruvchi ot hosil qilgan: ĩnanč (237v13) – «ishonch» (<ĩnan- – «ishonmoq»), qazğanč (134v11) – «foйда» (<qazğan- – «daromad olmoq»), künänč (95v2) – «qizgʻanchiq» (<künän- – «qizgʻanmoq»), küwänč (214v10) – «quvonch» (<küwän- – «quvonmoq», saqinč (38v2) – «fikir, tushuncha» (<saqin- – «oʻylamoq»), söklünč (54v1) – «qovurma» (<söklün- – «qovurmoq, pishirmoq»);

13) quyidagi affikslar kammahsul bo‘lib, ular ba‘zi fe‘llardan ot yasash bilan chegaralanadi:

a) -(u)t-/(ü)t: ögüt (13v1) – «nasihat» (<ög- – «maqtamoq»), uwut (201v8) – «uyat» (<uw- – «ushatmoq. uvatmoq», yanut (84r8) – «javob, ruxsat; qarshilik» (<yan- – «qaytmoq, voz kechmoq»);

b) -maq/-mäk: türmäk (85r20) – «soch turmagi» (<tür- – «qayirmoq, burmoq»), yaşmaq (29v12) – «ro‘mol» (<yaş- – «yashirinmoq», toqmaq (12r21) – «to‘qmoq» (<toq/u- – «urmoq, taqillatmoq»), yarmaq (73r11) – «pul» (<yar- – «yormoq»);

d) -ğan/-qan// -ğın/-qın// -ğun/-qun: sičqan (25v3) – «sichqon» (<sič- – «bo‘sh- almoq»), tawuşqan (146v20) – «tovushqon» (<tabiš- – «sakramoq») (ИРЛИТЯ.136). satğın (76v4) – «sotuv» (<sat- – «sotmoq»), qorğan (134r21) – «qo‘rg‘on» <qor- – «saqlamoq»);

e) -ğaq/-qaq: qačqaq (104r16) – «qochoq» (<qač- – «qochmoq»), yapurğaq (12r 13) – «yaproq» (<yap- – «qoplamoq»), yarğaq (83r10) – «teri» (<yar- – «yormoq»);

f) -in/-in// -un/-ün: tügün (80v20) – «tugun» (<tüg- – «tugmoq»), ekin (92v 10) – «ekin» (<ek- – ekmoq»); yağın (25r15) – «yomg‘ir» (<yağ- – «yog‘moq»); egin (64v5) – «yelka» (<eg- – «egmoq»); kelin (27r14) «kelin» – (<kel- – «kelmoq»);

g) -ač/-äč: kömäč (14r6) – cho‘g‘ga solib pishiriladigan non (<köm- – «ko‘mmoq»);

h) -ma/-mä: sürmä (61v2) – «surma» (<sür- – «surmoq»); tügmä (75v16) – «bog‘ich» (<tüg- – «tugmoq»);

i) -mur: yağmur (6r6) – «yomg‘ir» (<yağ- – «yog‘moq»);

j) -lan: qaplan (107v17) – «qoplön» (<qap- – «tutmoq») (ЭСС, I, 85), baqlan (68v3) – qo‘zichoq» (<baq- – «boqmoq»);

14) -liğ/-lig// -liq/-lik// -luğ/-lüg// -luq/-lük affiksi otdan o‘zi birikkan predmetga egalikni, unga tegishli ekanligini, mos kelishini ifodalovchi sifatlar yasagan: adaqlığ (44r3) – «oyoqli» (<adaq – «oyoq»), ağuluğ (137r9) – «zaharli» (<ağu – «zahar»), alinliğ (181r8) – «peshonali» (<alin – «peshona»), asiğliğ (221r1) – «foydali» (<asiğ – «foйда»), barqliğ (23v16) – «mollı» (<barq – «mol-dunyo»), bitigliğ (21v3) – «yozuvli» (<bitig – «yozuv»);

15) -li/-li// -lu/-lü affiksi otlarga qo‘shilib, o‘zakda ifodalangan

narsaga egalik ma'nosidagi sifat yasaydi⁸¹: kōñulli (195r2) – «ko'ngilli» (<kōñül – «ko'ngil»), sözli (195r2) – «so'zli» (<söz – «so'z»), yürakli (61w11) – «yurakli» (<yüräk – «yurak»);

16) -siz/-siz//-suz/-süz qo'shimchasi otlardan o'zakdan anglashilgan ma'noga ega emaslikni anglatuvchi sifatlarni hosil qilgan: asīgsiz (40r10) – “foydasiz” (<asīg – «foйда»), biligsiz (116v21) – «bilimsiz» (<bilig – «bilim»), bitigsiz (163v21) – «yozuvsiz» (<bitig – «yozuv»), emgāksiz (130r11) – «mashaqqatsiz» (<emgāk – «mashaqqat»), erksiz (88r1) – «kuchsiz» (<erk – «kuch»), qonucsiz (59r18) – «mehmonsiz» (<qonuc – «mehmon»), körksüz (8r14) – «xunuk» (<körk – «chiroy»), közsüz (17r14) – «so'qir» (<köz – «ko'z»);

17) -g/-g// -q/-k// -īg/-ig// -īq/-ik// -uğ/-üg// -uq/-ük affiksi fe'ldan o'zakdan anglashilgan ma'noga taalluqli belgi xususiyatiga egalik tushunchasini bildiruvchi sifat hosil qilgan: ačīg (6r4) – «achchiq» (<ačī- – «achimoq») (ДТС,4), sawuq (198v18) – «sovuq» (<sawu- – «sovimoq»), quruğ (30v15) – «quruq» (<qurī- – «qurimoq»), yağuc (213v18) – «yaqin» (<yağuc – «yaqinlashmoq»), tölük (115v18) – «teshik» (<töl- – «teshmoq»), yaruq (5v1) – «yor-ug'» (<yaru- – «yorishmoq»), İsiğ/İssiğ (69v8) – «issiq» (<İsī- – «isimoq»);

18) -un, -ün affiksi ayrim fe'llardan sifat hosil qilishda ishtirok etgan: tolun (85v12) – «to'lin (oy)» (<tol- – «to'lmoq»); tüzün (75r19) – “uyg'un. teng” (<tüz- – «tartibga solmoq»);

19) -l affiksi ayrim fe'llardan sifat yasagan: qizil (11r14) – “qizil” (<qiz- – «qizil tus olmoq»); yašil (43v4) – “yashil” (<yaš- – «barg rangiga ega bo'lmoq»);

20) -la/-lä affiksi asosan ot bilan (qisman) sifatsdan ishning o'zakdan anglashilgan predmet vositasida bajarilishi, muayyan holat va belgiga ega bo'lish kabi ma'nolardagi fe'llar yasaydi:

a) otdan fe'l yasalishi: ağula- (72r11) – «zaharlamoq» (<ağuc – «zahar»), awla- (86r7) – «ovlamoq» (<aw – «ov»), buğla- (19r17) – «bog'lamoq» (<bağ – «bog'»), bašla- (6v20) – «boshlamoq» (<baš – «bosh»), bädizlä- (68r19) – «tasvirlamoq» (<bädiz - «tasvir»),

⁸¹ XIII – XIV asrlar turkiiy adabiiy ёdgorliklar tili. –Г.: ФАИ, 1986. –Б. 69.

boğuzla- (14v18) – «bo‘g‘uzlamoq» (<boğuz – «bo‘g‘uz»), buqağula- (231v8) – «sirtmoqlamoq» (<buqağu – «sirtmoq»);

b) sifatdan fe‘l yasalishi: ağırla- (26v12) – «hurmat qilmoq» (<ağır – hurmat»), ariğla- (83v16) – «tozalamoq» (<ariğ – «toza»), örlä- (68v1) – «balandlamoq» (<ör – «balandlik»), yamanla- (90v16) – «yomonlamoq» (<yaman – «yomon»), injiqla- (83r13) – «injiqlanmoq» (<Injiq – «injiq»), saqla- (80r19) – saqlamoq» (<saq – «hushyor»);

21) -da/-dä//-ta/-tä affiksi -la/-lä affiksining fonetik varianti bo‘lib, ba‘zi so‘zlardan fe‘l hosil qilgan⁸²: alda- (126r5) – «aldamoq» (<al – «hiyla»), istä- (17r8) – «istamoq» <is -- «hid», ündä- (40r15) – «undamoq» (<ün – «tovush, sas»), arta- (58r20) – «buzmoq» (<ar – «ajratmoq»).

22) -lan/-län qo‘shimchasi bilan otdan yasalgan fe‘llar o‘zakdan anglashilgan holatga o‘tish, shunga ega bo‘lish singari ma‘nolarni ifodalaydi: ağızlan- (90v16) – «og‘izlanmoq» (<ağiz – «og‘iz»), atlan- (47v2) – «otlanmoq» (<at – «ot»), azuqlan- (129r19) – «oziqlanmoq» (<azuq – «egulik»), čečäklän- (67r15) – «gullamoq» (<čečäk – «gul»), islän- (160r20) – «hidlanmoq» (<is – hid»), köpüklän- (3r12) – «ko‘piklanmoq» (<köptük – «ko‘pik»).

O‘zlashmalarga turkiy qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan yasalgan so‘zlar. Har bir til so‘z yasash, uni yangi ma‘nolarda qo‘llash kabi ichki imkoniyatlaridan tashqari, tashqi omillar ta‘sirida, ya‘ni boshqa tillardan lisoniy birliklarni qabul qilish orqali ham rivojlanib, boyib boradi. Albatta, bu jarayon muayyan til qonuniyatlari asosida amalga oshadi.

Jahonda hech bir til yo‘qki, uning lug‘at tarkibi faqat o‘z so‘zlaridan tashkil topgan bo‘lsin. Boshqa tillardan olingan so‘zlar yo o‘sha tilda o‘z shaklini qanday bo‘lsa, shundayligicha saqlaydi yoki uning leksik tizimi, tabiati, grammatik qurilishi, so‘z yasalishi va imlo qoidalariga uvg‘unlashadi⁸³.

⁸² Qarang: Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 87; XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгөрликлар тили. –Т.: ФАН, 1986. –Б. 207.

⁸³ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 34.

O'zbek adabiy tili lug'at tarkibidagi leksemalar tarixiy shakllanish jihatidan faqat turkiy tillarga xos bo'lmay, balki fors-tojik, arab, mo'g'ul, rus tillaridan, shuningdek, uyg'ur tili orqali xitoy tilidan kirib kelgan so'zlar ham uchraydi. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichiga nazar solsak, mazkur so'zlar turli davrlarda xilma-xil ijtimoiy sabablar bois o'zlashganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, forscha-tojikcha istilohlar o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan yonma-yon yashab, bir-biri bilan ijtimoiy va madaniy munosabatda bo'lib kelganligi natijasida, arabcha leksemalar esa, asosan, kitobiy til va forsiy til, shuningdek, qisman og'zaki nutq orqali kirib kelgan.

XIV asr obidasi hisoblangan «Qisasi Rabg'uziy» asarida ham ko'pgina forscha-tojikcha va arabcha so'zlarni kuzatish mumkin. Ushbu o'zlashmalarning ma'lum qismi yodgorlik tiliga shu darajada singib ketganki, ular turkiy qo'shimchalar bilan birikib, yangi so'zlar hosil qilishda faol qatnashgan va turkiy leksemalar bilan baravar darajada qo'llanilgan. O'rganilayotgan manba lug'at tarkibida arabcha so'zlardan turkiy affiks yordamida yasalgan leksemalar 108 tani, forscha-tojikcha o'zlashmalardan turkiy qo'shimchalar orqali hosil qilingan so'zlar esa 47 tani tashkil etadi. Qissada quyidagi turkiy affikslar yordamida forscha-tojikcha va arabcha leksemalardan yangi so'zlar yasalgan.

I. Ismdan ot yasovchi qo'shimchalar:

-līg/-lig// -līq/-lik// -luğ/-lūq// -lūk affiksi o'zlashmalardan o'zi qo'shilgan o'zakdan anglashilgan narsaga egalik ma'nosini bildiruvchi mavhum otlar yasagan. Ayni paytda, bu qo'shimcha kasb-hunar, mansab, holat, munosabat, aloqadorlik semalarini ifodalovchi leksemalar hosil qilishda ham qatnashgan:

a) bu affiks bilan forscha-tojikcha so'zlarning birikishi natijasida yasalgan leksemalar: darvišlik (203r6) – «darvishlik»; bandalik (177r14) – «qullik»; gabrlik (203v1) – «otashparastlik»; ziyraklik (25r7) – «ziyraklik»; ābadānlīq (23r12) – «obodlik»; āzādliq (110r20) – «ozodlik»; mehmānlīq (192r11) – «musofirlik»; nādānlīq (119v6) – «nodonlik»;

b) arabcha o'zlashmalarga qo'shilish orqali hosil qilingan

soʻzlar: maliklik (131v8) – «hukmdorlik»; dunyālik (184v11) – «mol-mulk, mansab»; qādirliq (20v13) – «kuchlilik, qudratlilik»; miskinlik (3v9) – «faqirlik»; āsiylik (4v17) – «gunohkorlik»; kāfirlik (184r16) – «kofirlik»; hammālik (144r9) – «hammollik»; xalifalik (15v17) – «xalifalik»; vazirlik (92r18) – «vazirlik»; ājizliq (118v13) – «ojizlik» va hokazo. Bu qoʻshimchani oxirgi undoshi jarangli (gʻ, g) yoki jarangsiz (q, k) holda kelishi tarixan maʼno farqlash bilan bogʻliq boʻlgan⁸⁴. Oʻz davrida Mahmud Koshgʻariy mazkur hodisaga alohida eʼtibor berib, XI asr tilida ushbu affiksning jarangsiz q, k undoshlari bilan kelgan variatlari ot, jarangli ğ, g undoshlari yordamida ifodalangan shakllari sifat yasash uchun xizmat qilganligini qayd etib oʻtgan⁸⁵. «Qisasi Rabgʻuziy» yodnomasida zikr qilingan qoidaga asosan amal qilingan boʻlsa-da, baʼzan uning buzulish hollari kuzatiladi:

1) forscha-tojikcha soʻzlar bilan birikishda: javānmardliġ (102v3) – «mardlik, saxiylik»; zindānliġ (92r1) – «tutqun»; jānliġ (128r2) – «tirik jonivor, hayvon»; jahānliġ (124v8) – «mol-mulk, mansab»;

2) arabcha oʻzlashmalarga qoʻshilishda: jigādliġ (181r6) – «mujohid»; qahtliġ (153r8) – «ocharchilik».

-ĕi/-ĕi affiksi forscha-tojikcha va arabcha soʻzlar bilan birgalikda kasb-kor, yumush egasi maʼnosini anglatuvchi otlarni hosil qilgan: zindānĕi – «zindonbon» (87r16); yāriĕi – «yordamchi» (197r13); fālĕi – «bashoratchi» (227v12).

2. Ismdan sifat yasovchi affikslar:

-liq/-lik/liġ/-lik//luġ/-lüg. Ushbu qoʻshimcha oʻzlashgan soʻzlarga qoʻshilib, oʻzi birikkan predmetga egalikni, unga tegishli ekanligini, unga mos kelishini bildiruvchi leksemalarni yasagan:

a) forscha-tojikcha soʻzlarga qoʻshilib sifat yasaydi: andāzaliġ (209r8) – «andozali»; paxtaliġ (164v21) – «paxtali»; bahāliġ (80v6) – «baholi»; taxtaliġ (176r4) – «taxtali»; tājliġ (125v10) – «tojli»;

⁸⁴ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Т.: ФАН, 1990. -С.71

⁸⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. -Т.: ФАН, 1960. I том. -Б. 459-460-468.

umidlik (99v11) – «umidli»; mewalik (162v16) – «mevali»; ārzuluğ (186v16) – «orzuli»;

b) arabcha o‘zlashmalardan sifat hosil qilgan: imānliğ (37r7) – «imonli»; hurmatliğ (126r17) – «hurmatli»; jamālliğ (45r10) – «chiroyli»; davlatliğ (126r17) – «badavlat»; dīnliğ (198v7) – «dinli»; āmānatliğ (221r1) – «omonatli»; azamatliğ (106v21) – «g‘ayratli»; himmatliğ (207v2) – «himmatli»; aybliğ (150r8) – «aybdor».

-sīz/siz/suz/-süz. Mazkur affiks asosan o‘zlashma otlarga qo‘shilib, o‘zakdan anglashilgan ma‘noga ega emaslikni ifodalovchi sifatlarni hosil qiladi:

1) forscha-tojikcha so‘zlar bilan birikib sifat yasaydi: umidsiz (34v3) – «noumid»; hušsüz (72r15) – «behush»;

2) arabcha o‘zlashmalarga qo‘shilib sifat hosil qilgan: dastursiz (128v5) – «ruxsatsiz»; hujjatsiz (241r19) – «dalilsiz»; rahmsiz (185v20) – «berahm»; hisābsiz (59v10) – «behisob»; hājatsiz (42r3) – «ehtijojsiz»; maliksiz (131v10) – «podshosiz»; adabsiz (179v13) – «odobsiz»; islāmsiz (42v8) – «dinsiz».

3. Ismdan fe‘l yasovchi affikslar:

-la/-lā qo‘shimchasi o‘rganilayotgan manbada ot so‘z turkumiga oid o‘zlashmalardan buyruq fe‘llarini yasagan:

a) forscha-tojikcha so‘zlarga birikib fe‘l hosil qilgan: xorla- (126v13) – «xo‘rlamoq»; ārzula- (14v17) – «orzu qilmoq»; farmānla- (51r13) – «buyurmoq»; zanjirlā- (62r9) – «zanjirband qilmoq»; zindānla- (57r21) – «zindonband qilmoq»; xumdānla- (113v17) – «xum ichiga g‘isht solib pishirmoq»;

b) arabcha o‘zlashmalardan fe‘l yasaydi: anbarla- (90r160) – «xushbo‘y qilmoq»; izzatlā- (227 r4) – «izzat qilmoq»;

-lan/-lān affiksi forscha-tojikcha va arabcha so‘zlardan egalik ma‘nosini bildiruvchi fe‘llar hosil qilgan:

1) forscha-tojikcha o‘zlashmalarga qo‘shilib fe‘l yasaydi: xošlan- – «xursand bo‘lmoq»: *Andağ qıldilar, söz ešittilər xošlandılar* (120v4);

2) arabcha leksemalar orqali fe‘l hosil qilgan: qawiylan- – «kuch olmoq» (84v18); ġayratlan- – «g‘ayratga tushmoq» (140w14).

Bundan tashqari, fors-tojik tilidan kirgan -ba, -nā, -gāh, -zāda kabi affikslar arabcha va forscha-tojikcha soʻzlardan yangi leksemalar hosil qilgan. Biroq bunday oʻzlashmalar juda kamchilikni, yaʼni 9 tani tashkil etadi: baḡāyat (6v21) – «bagʻoyat», nāahl (145r21) – «noahl», nāmahram (249r13) – «nomahram», nāmustaqim (2v15) – «nopok», nāumid (102r20) – «umidsiz», sajdagāh- (13 5v15) – «sajdagoh», ammuzāda (128v20) – «amaktivachcha», halālzāda (244r16) – «xayrli avlod».

Obida lugʻat tarkibining oʻz qatlami tub (oʻzak) soʻzlar, ular yordamida yasalgan hamda oʻzlashmalardan turkiy affikslar orqali hosil qilingan leksemalardan iborat boʻlib, ular yodnoma soʻz boyligining asosini tashkil etgan. Asar tilida jami 2949 ta turkiy leksema qoʻllanilgan boʻlib, shundan 2793 tasini sof turkcha, 108 tasini arabcha, 47 tasini forscha-tojikcha oʻzlashmalardan turkiy affikslar qoʻshish orqali yasalgan qorishiq soʻzlar tashkil etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Soʻzlarni leksik qatlamlarga ajratib oʻrganish qanday ilmiy ahamiyatga ega?
2. Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida qaysi hodisalar asosiy omil hisoblanadi?
3. Lingvistikada oʻz qatlam deganda nima tushuniladi?
4. «Qisasi Rabgʻuziy»da qoʻllanilgan oʻz qatlamga doir soʻzlarni nechta guruhga taqsimlash mumkin?
5. Tub soʻzlarni belgilovchi asosiy mezonlarni tushuntiring.
6. Leksemalarning arxaizmga aylanish jarayoni xususida soʻz yuriting.
7. Qissada qoʻllanilgan eskirgan soʻzlar qanday mavzuiy guruhlardan tashkil topgan?
8. Asar soʻz boyligida tub oʻzakdan turkiy qoʻshimchalar orqali yasalgan leksemalar haqida maʼlumot bering va misollar keltiring.
9. Yodnomada qaysi qoʻshimchalar soʻz yasash jarayonida faol qatnashadi va sermahsul affikslardan sanaladi?
10. Obida tilida qaysi tillarga oid leksemalar turkiy qoʻshimchalar yordamida yangi soʻz yasashda ishtirok etgan?

O'ZLASHMA QATLAM

Tayanch tushunchalar: soʻz oʻzlashtirish, oʻzlashma qatlam, dariy tili, xun, sart, Dashti Qipchoq, Turfon matnlar, Urxun-yenisey yodgorliklari, qadimgi turkiy til, sanskritcha, sugʻdcha, xitoycha, yunoncha, arabcha, forsha-tojikcha, qadimgi yahudiycha soʻzlar, bilingvizm, ekstralingvistik omillar.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibining boyishida ichki imkoniyatlar muhim manba hisoblanadi. Shunga qaramasdan, dunyodagi hech bir til oʻz ichki imkoniyatlariga tayanib ish koʻrmaganidek, oʻzbek tili uchun ham faqat oʻz soʻzlari va imkoniyatlarigina kifoya qilmaydi. Oʻzbek tili soʻz boyligining takomillashuvida tashqi manba ham sezilarli oʻrin egallaydi. Umuman, har qanday til sof holda yashay olmaydi⁸⁶. Binobarin, turli tillarga mansub xalqlarning oʻzaro hamkorligi, qoʻshnichilik va savdo-sotiq aloqalari ular tillarining taraqqiyoti, birinchi navbatda, leksikasiga oʻz taʼsirini koʻrsatishi tabiiy. Pirovardida soʻz almashish va oʻzlashtirish holatlari yuz beradi. Ushbu jarayon tarixiy sharoitlarga bogʻliq tarzda turlicha kechadi.

Boshqa qardosh turkiy tillar singari oʻzbek adabiy tili uchun ham soʻz oʻzlashtirish xarakterli hisoblanadi. XI asrga oid manbalarda qoʻllanilgan oʻzlashmalarning kirib kelishida fors-tojik va arab tilidan oʻzbekchaga qilingan badiiy tarjimalarning roli sezilarlidir. Fors tili bu davrda maʼmuriy, huquqiy, tijoriy, ilmiy, diniy tushunchalarni ifodalovchi sharq tillari soʻzlarining oʻzbek adabiy tiliga oʻzlashishida vositachi vazifasini bajargan. Tabiiyki, chet soʻzlarning turli soha leksikasiga oʻzlashish darajasi ham har xil. Jumladan, harbiy terminologiya moʻgʻulcha soʻzlar hisobiga kengaygan boʻlsa, maʼmuriy, siyosiy, tijoriy-moliyaviy, ilmiy, diniy leksika esa, asosan, arabcha, forsha-tojikcha oʻzlashmalar orqali boyigan. Umuman, turkiy tillar leksikasidagi chet soʻzlarni ikki guruhga taqsimlab tahlil etish maqsadga muvofiq:

1) qadimiy (islomgacha boʻlgan) davr. Bunga sanskritcha, sugʻdcha va xitoycha unsurlar xos;

⁸⁶ Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатлавлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 103.

2) nisbatan yangi (islom hamda mo'g'ullar istilosidan keyingi) davr. Bu davrda turkiy til so'z boyligidan arabcha, fors-tojikcha va mo'g'ulcha o'zlashmalar o'rin egallaydi.

Turkiy tillar so'z boyligida sug'dcha, sanskritcha, xitoycha o'zlashmalarining paydo bo'lishiga turkiy xalqlarning qadimdan sug'd, hind, xitoy, xorazm xalqlari bilan yaqindan bo'lgan aloqalari mahsuli sifatida baho beriladi⁸⁷.

Tadqiq etilayotgan manbada jami 2561 ta o'zlashma qatlamga doir leksema istifoda etilgan bo'lib, shundan 2151 tasi arabcha, 329 tasi forscha-tojikcha, 55 tasi arabcha manbalar orqali o'zlashgan, asli yahudiy tiliga tegishli bo'lgan so'zlar, 14 tasi yunoncha, 3 tasi xitoycha, 5 tasi sug'dcha, 4 tasi sanskritcha so'zdan iborat.

Sanskritcha o'zlashmalar. Qadimgi turkiy bitiglarda sanskrit tilidan kirib kelgan so'zlarning rang-barang bo'lganligi "Qadimgi turkiy lug'at"ni varaqlash asosida yaqqol ko'zga tashlanadi. Tabiiyki, bunda sanskrit tilidan turkiy tilga qilingan tarjimalar muhim rol o'ynagan. Eski turkiy tilda sanskritcha o'zlashmalar son jihatdan kamaygan. Keyingi davrlarga kelib, ularning aksariyati iste'molda muqim o'rin egallay olmadi. Turkiy tilda saqlanib qolganlari ham deyarli o'z so'zga aylanish darajasiga yaqinlashgan⁸⁸. Kuzatishlarimiz "Qisasi Rabg'uziy" asarida sanskrit tilidan kirib kelgan quyidagi o'zlashmalar qo'llanishda bo'lganligini ko'rsatdi.

Tarixdan ma'lumki, Osiyodagi yirik davlatlardan biri hisoblangan Xitoy mamlakatining yuqori qismi **Čin** (ДТС, 146) deb yuritilgan. Bu toponim biz tekshirayotgan yodnomada ham zikr qilingan: *Yana Čin vilāyatiga bardim Xitāy šahurlārigā* (216r6). Leksema ilk bor "Qutadg'u bilig" asarida keltirilgan (ДТС, 146).

Sart istilohi ilk bor "Qutadg'u bilig" da "savdogar" ma'nosini

⁸⁷ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. 133-134.

⁸⁸ Дадабоев Х. Ўзбек адабий тили лексик таркибининг ўзлашмалар ҳисобига бойиши // Тошкент вилояти давлат педагогика институти педагог-ҳодимларининг анъанавий илмий-назарий ва амалий-услубий анжумани миърузалари. –Ангрен, 2007. –Б. 337-342.

anglatgan: *Negū ter ešit emdi sartlar baši* (ДТС,490). “Devon”da ham ayni semada qo‘llangan: *Sart aziqi ariğ bolsa yolda yer* (I,328). Mazkur leksema o‘rganilayotgan manbada “o‘troq aholi”ga nisbatan ishlatilgan: *Aniη tegār balāsi barča moğulğa sartğa* (80v15).

Dastavval Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq” (ДТС,194) asarida qayd qilingan **fil** leksemasi yodgorlikda **pil** fonetik shaklida ko‘zga tashlanadi: *Ammā xās maydān bašinda arslanlar, barslar, pillār yatmiş* (209v8). Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asarida **fil** shakli qo‘llanilgan: *Nečā kim fil haybatli bolursa, tegār sūri čibinlar šah filin* (10162). A. Shcherbakning fikricha, **pil** ning eron tillari leksik qatlamiga mansublik ehtimoli kam. Shuning uchun uni sanskritcha **pilu** va assuriycha **piru** so‘zlariga qiyoslash mumkin (ИРЛТЯ,139-140). Bundan tashqari, yodnoma so‘z boyligida mazkur terminning turkiycha **yağan** sinonimi ham ishlatilgan: *Farmānladi aq yağan keltürdilār* (148r14).

“Kamfora. o‘tkir hidli, rangsiz kristal modda” ma’nosidagi **kāfur** co‘zi ilk bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llanilgan: *Yipar toldi kāfur azun yid bilā* – dunyo mushk va kamforaning xushbo‘y hidiga to‘ldi (ДТС,288). Termin “Qisasi Rabg‘uziy” da o‘zining asl ma’nosini davom ettirgan: *On batman kāfur keltürüp bularğa berdilār* (63r15).

Sug‘dcha o‘zlashmalar. Sug‘dlar va turklar o‘rtasidagi aloqalarni VI asrdan boshlangan deb ko‘rsatish odat tusiga kirgan. Lekin sug‘d-turk munosabatlarini yanada qadimiy davrlardan qidirish lozim. Bunda asosiy fikr turkiy xalqlarning Turonda azaliy aholi qatlami sifatida mavjud bo‘lganini tan olish, buni faktik materiallar bilan isbotlashga qaratilishi kerak. Bu o‘rtada Markaziy Osiyoda mil. av. III-II asrlardan boshlangan jadal etnomadaniy munosabatlar turkiy xalqlarning butun Dashti Qipchoq bo‘ylab, Xitoy devoridan Dunaygacha chiqib borishiga olib keldi. Sug‘dlar esa mil. av. IV-III asrlardan boshlab xalqaro savdo yo‘llari orqali Sharqqa kira borib, avvalo, O‘rta Osiyoda, qolaversa, Sharqiy Turkistonda turklar bilan faol munosabatga kirishib ketdi. IV asr – 312- yilga mansub sug‘d maktublari majmuasi shundan dalolatdir. Arablar istilosidan keyin sug‘dlarning turklar bilan etnik yaqinlashuvi, aralashuvi yanada

kuchaygan. Bu jarayon butun O'rta Osiyoni qamragan va Sharqiy Turkistonda ham uzoq davom etgan. Masalan, L.I. Chuguyevskiy sug'dlarning assimilyatsiya qilinish jarayoni XIII asrda ham davom qilganligini hujjatlar asosida ko'rsatib bergan⁸⁹. Manbalarning guvohlik beruvicha, ilk o'rta asrlarda sug'd tili va yozuvining qo'llanuv doirasi Sug'd davlatidan chiqib, Marv, Shimoliy Boxtar va ulkan turk o'lkalari – Choch vohasi, Farg'ona, Yettisuv, hozirgi Sinjon yerlari va Markaziy Mo'g'ilistonga qadar yoyilgan edi. Bu, avvalo, O'rta va Markaziy Osiyodan o'tgan savdo karvon yo'llari, xususan, Ipak yo'lida turklar bilan sug'dlarning birgalikda olib borgan ishlari, shuningdek, uch diniy oqim – buddizm, moniylik va nasturiylikni yerli xalqlar, jumladan, turklar orasida yoyish yo'lidagi sa'y-harakatlari bilan bog'liq. Yana bir jihati, ayrim yurtlarda turk-sug'd ikki tilliligi ham amal qilgan. XI asrda yashab o'tgan tilshunos Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, Balasag'un, Tiraz, Madinatulbayza shaharlarining xalqlari sug'dcha va turkcha so'zlaganlar. Ushbu fakt ikki masalaga e'tibor qaratishni taqozo etadi: birinchidan, bu o'rinda shu o'lkalarda ikki tilda so'zlashuvchi ikki xalq yashaganligi ko'zda tutilmoqda; ikkinchidan esa mazkur o'lka xalqlarining(sug'daq, kanjak, arg'ularning) ikki tilliligi⁹⁰. Anglashiladiki, ikki xalqning aralash istiqomat qilishi, o'zaro hamkorligi, diniy e'tiqodi, mavjud ikki tillilik oqibatida so'z almashish jarayoni yuz bergan. Ya'ni, turklar tilida sug'dcha, sug'dlar lug'at tarkibida turkcha leksemalar qo'llanilgan. Xususan, sug'dcha **u'cmah/u'stmah/u'smah** o'zlashmasi "Qisasi Rabg'uziy"da "jannat" ma'nosini bildirgan: *Ya'ni u'cmah ne'matlarin keltura berdi (71r2)*. Mazkur so'z dastlab "Qutadg'u bilig" asarida **u'stmah** (ДТС.617), **u'zmaq** shakllarida ishlatilgan: *Ikki ew yaratti bu xalqqa qamuq / biri ati u'zmaq, birinin tamuq (ДТС,621)*. XIV asr Xorazm yodnomalarida o'zlashmaning **u'cmah**:

⁸⁹ Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 25-26.

⁹⁰ Содиқов Қ. Буюк ипак йўли ва илк Ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган тарихий-маданий жараёнлар // Туркшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 10-11.

Ol vaqtin uʻmahda erdim (HΦ,19617); **uʻtmah**: *Bu uʻtmah iʻrā ol hur* (XIII,15613); **uʻtmah**: *Haq taālā yaratmiş erdi öz qudrati birlā uʻtmahnīy qizil yaqutdin* (19r14); **uʻmaq**: *Seniñ gul magar uʻmaqda bolğay* (MH.,30765) fonetik shakllari uchraydi. **Uʻmah** ot yasovchi **-liğ** affiksi bilan birgalikda yangi soʻz yasashda ham ishtirok etgan: *Uʻmahliğlar ayğaylar: İdi azza va jalla bu yemiçimni kāfirlarğa harām qilib turur* (102r16). Shuningdek, asarda terminning arabcha **jannat**, forsha-tojikcha **bihišt** maʼnodoshlari ham qoʻllanilgan: *Üküš itig salāmlar tört yāriğa va toquz xatumiğa, iki ammiğa sayyid-i šubān ahlul jannat tašrifliğ oğlanlarıña* (2r6); *Panšanba kün bihišt, duzaxni va azab farištalarini yaratdi* (3v4). **Jannat** oʻzlashmasi **çannat (un)** shakliga ega; asli “yashirdi” maʼnosini bildiruvchi **çanna** feʼli yordamida yasilib, “bogʻ” maʼnosini anglatuvchi **çann (un)** masdarining “yakka, bir dona” maʼnosini ifodalovchi **-t** (ta marbuta) qoʻshimchasi bilan hosil qilingan

(ЎТИЛ,II,120).

Bağ soʻzi Turfon matnlarida “mevazor, chamanzor” maʼnosini anglatgan: *Azu bağ borluqi tariğ – Yoki bogʻ, uzumzor, ekinzorda* (ДТС,77). Mahmud Koshgʻariyning “Devoni”da (ДТС,77) “uzumzor” maʼnosini ifodalagan. Leksema obida lugʻat tarkibida oʻzining asl semasida qayd etilgan: *Xatuni aydi: bir qonaq keldi... bağda yatur, barib körgil, taʼam tilāsā bergil tedi* (143v10).

Rang termini “tus, boʻyoq”, “ahvol, holat” maʼnolarini bildirgan: *Ustād aydi: har tonğa bir rang bermäk keräk...* (171v10); *Sulaymāniy xāli rangi özgā boldi ewigā keldi* (143r13). Oʻzlashma XIV asr Xorazm obidalarida “tus, boʻyoq” semasida koʻzga tashlanadi: *Bu inākniy rangi netäk turur* (HΦ,171a21). Zikr etilgan soʻz sifat yasovchi **-liq/-lik** affiksi bilan qoʻshilib, yangi leksemalar hosil qilishda ham qatnashgan: *İsā aydi: har kiši netäk rangliğ keräk ayğil men rangli ton çiğaraliğ* (171v11).

Qissada **ajun** (MK,I,106; Юr,393) soʻzi “dunyo, borliq” maʼnosida keltirilgan: *Özgā surat tüzdi ajun iʻrā ilkidin* (5v6). Termin ilk marotaba Turfon matnlarida “mavjudlik, borliq” semasida ifodalangan: *Öñrā ajundaqi qilinč – mavjudlikdan oldingi faoliyat* (ДТС,74). Ahmad Yugnakiyning “Xibatul haqqoyiq” asarida “hayot,

yerdagi hayot” ma’nosida ham qo’llanilgan: *Baqasiz eruvur bu ajun lazzati* – bu hayot lazzati o’tkinchidir (Yug, 193). “Тафсири”da soʻzning **ajun** (4067), **ačun** fonetik variantlari koʻzga tashlanadi: *Tilarsizlar dunyāni bezakini ya’ni ačunni* (3,2). “Muhabbatnoma”da **ačun** (292a6), “Xusrav va Shirin”da **ajun** (33610) shakllari kuzatiladi. Oʻrganilayotgan manbada arabcha **alam**, **dunyā**, forsha-tojikcha **jahān** leksemalari ham “borliq, dunyo” semasini anglatgan: *Qačan Yusuf ewdin čiqsa, ay-kün nuri qalmas erdi, ālam xalqi bilür erdi* (67r7); *Ey Musā nafsini fāniy, közüni fāniy, dunyā fāniy* (122r1); *Sālih kim ersā tiläyü bu jahānni kezdi* (36v10). **Dunyā** oʻzlashmasi “yaqin boʻldi, yaqin joyda joylashdi” ma’nosini anglatuvchi danā fe’lidan hosil qilingan (ЎТЭЛ, II, 112).

Nāhid Quyosh sistemasidagi katta sayyoralardan birining nomini anglatgan: *Arab tilinchā ati Zuhra erdi, fārsiy tilinchā ati Nāhid erdi* (21v15). Bundan koʻrinadiki, muallif ushbu oʻzlashmani forsha-tojikcha deb hisoblagan. Astroponim dastlab Urxun-yenisey manbalarida **nağid** shaklida qayd etilgan: *Sariğ tash nağid tüzlüg ol - sarigʻ tosh Zuhra yangligʻdir* (ДТС, 354). Alisher Navoiy asarlarida **Nāhid** termini bilan birgalikda, uning **Zuhra** (IV, 316) va **Cholpān** (III, 484) sinonimlari ham qo’llanilgan: *Ne axtar, har biri Birjisu Nāhid* (II, 487). Bundan tashqari, «Qisasi Rabgʻuziy» da mazkur soʻzning turkiy **Sewit**, arabcha **Zuhra**, yahudiycha **Bayduxt**, Turfon matnlarida **Altun yultuz** (ДТС, 40) maʼnodoshlari uchraydi: *Sewit Arzu Yalcıq yaği teg bolur* (66v11); *Zuhra Qamar šikārımız* (223r20); *...ibriy tilinchā ati Bayduxt* (21v16).

Xitoycha oʻzlashmalar. Miloddan avvalgi II asrda Xun davlati kuchayib, xoqonlikka aylandi. Shunda uning taʼsir doirasi Sharqda Koreya yarim oroligacha, Gʻarbda Kaspiy dengizigacha, janubda Himolay togʻlari, Amudaryoning shimoliy hududlarigacha yetib bordi. Xitoylar bilan xunlar chegarasi Buyuk Xitoy devoridan oʻtgan. Bu davrda Gʻarb bilan Xitoy bogʻlab turgan savdo yoʻllari xunlar nazoratida edi. Shundan keyin Xun hoqonligi Gʻarbiy Xan imperiyasining shimoliga va gʻarbgacha qarab kengayish yoʻlini toʻsib qoʻydi. Xitoy hoqonlari hunlar bilan ular hududidan oʻtadigan savdo yoʻllarini nazorat qilish imkoniga ega boʻlgan. Markaziy Osiyo

xalqlari Buyuk ipak yo‘li orqali Xitoyga borib savdo-sotiq qilgan⁹¹. Bundan tashqari, Buyuk ipak yo‘li uzra buddizmning yoyilishi Sharq xalqlarining madaniy aloqalari, sharq tillarining o‘zaro ta‘sirini ham ta‘minlab berdi. Buni qadimgi xitoy-turk madaniy munosabatlari, adabiy aloqalarida ham kuzatish mumkin. Qadimgi turklar orasida buddizmning tarqalishi, dastlab, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi. Turkiy xalqlar buddizm diniga sig‘ingan chog‘larda xitoy tilidan qadimgi turkiy tilga ko‘plab diniy-falsafiy, tarixiy, badiiy asarlar tabobatga tegishli kitoblar tarjima qilingan. Diniy-falsafiy qarashlar, madaniyat, badiiy adabiyotda kechgan jarayonlar qadimgi turkiy til lug‘at tarkibining yangi terminlar bilan boyishiga imkon berdi. Xitoy tilidan diniy va falsafiy tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar, buddizm san‘ati, madaniyati, adabiyotshunoslik, kitobat ishi va fanning ayrim sohalariga doir terminlar turkiy tilga o‘zlasha boshladi⁹². Ayon bo‘ladiki, turklar bilan xitoyliklarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari qadim tarixga borib taqaladi. Bu hamkorliklar natijasi o‘laroq, turkiy tillar so‘z boyligiga xitoycha o‘zlashmalar kirib kelgan. H. Dadaboevning ta‘kidlashicha, “Qadimgi turkiy so‘zlar lug‘ati”da 240 ga yaqin xitoycha leksemalar mavjud bo‘lib, ularning aksariyati asosan madaniy sohaga taalluqlidir⁹³. Izlanishlarimiz tekshirilayotgan manba tilida quyidagi xitoycha so‘zlar iste‘molda bo‘lganligini ko‘rsatdi.

Yodnomada “alvon rangli xitoy (parcha) gazmoli” **čuz** deb nomlangan: *On säkiz künlük yergä čuz atlas töšädilär* (149v11). Termin dastavval “Qutadg‘u bilig” dostonida bitilgan: *Čuz ol bu örüm ton ağılar teji* – bu qo‘lda to‘qilgan mato ipak matolar bilan barobar yurardi (ДТС,157).

⁹¹ Хўжаев А. Буюк ипак йўли. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. –Б. 91-92.

⁹² Содиков Қ. Буюк ипак йўли ва илк Ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган тарихий-маданий жараёнлар // Туркшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 14-15.

⁹³ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. 136.

Yinjü soʻzi “dur, marvarid” maʼnosini bildirgan: *Bir neʼçalari tenizdin gavhar, yinjü çiқardilar* (146r16). Leksema uygʻur yozuvidagi Berlin qoʻlyozmalar fondida saqlanayotgan manbalarda **yenjü** shaklida kelgan: *Qizil yenjü* (ДТС,256). «Devon»da *yenjü, jinjü* fonetik variantlari zikr etilib, ularning birinchisi turklar, ikkinchisi esa oʻgʻuzlar tilida muomalada boʻlgan (I,67). Ayni paytda, Mahmud Koshgʻariy lugʻatida *yenjü* soʻzining “oqsoch, choʻri” semasi ham borligi haqida maʼlumot mavjud (ДТС, 256). Shuningdek, qissa tilida tekshirilayotgan leksik birlikning forscha-tojikcha **gavhar** sinonimini ham kuzatish mumkin: *Aniñ tört bulunında tört qiyamatliğ gavhar ornatmış erdilär* (96v6). “Gavhar” soʻzi fors tilidan arab tiliga “javhar” shaklida oʻtgan va shu shaklda fors tiliga qaytib kelib, boshqa tillarga ham tarqalgan. Arab adabiy tilida “g” tovushi yoʻq, ammo adabiy tildagi “j” tovushi oʻrnida misr lahjasida “g” ishlatiladi. Misrliklar “majlis”ni “maglis”, “jamol”ni “gamol” deb aytadilar. Mana shu xususiyatga asosan ajam, yaʼni gʻayriarab soʻzlaridagi “g” tovushi arab adabiy tilida “j” tovushiga aylanadi⁹⁴.

Ĉang leksemasi “musiqa asbobi” maʼnosini ifodalashga xizmat qilgan: *Yana sördikim: ĉang, tanbur, qopuz ĉalmaq belgürdimü?* (177r7). Termin “Oltun (tusli) yoruq” yodgorligida “qoʻngʻiroqcha”, Mahmud Koshgʻariy “Devoni”da “zarbli musiqa asbobining tarelkasi” maʼnolarida kelgan: *Sol iligintä ĉang tutar* (ДТС,139). Oʻzlashma XIV asr Xorazm yodnomalarida “musiqa asbobi” semasini anglatgan: *Sewär šähliqdin artuq ĉang ünin* (XIII,3368).

Yunoncha oʻzlashmalar. Hech qachon hech qaysi xalq, elat boshqa xalqlardan uzilib qolgan, oʻz holicha yashagan emas, aks holda, hech qanday taraqqiyot boʻlmagan boʻlur edi. Eng qadimiy va antik davrlarda uzoq masofalarni ot-ulovlarda bosib oʻtish ancha mushkul boʻlgan vaqtlarda ajdodlarimiz Misr, Bobil, Markaziy Gretsiya, Yunoniston kabi mamlakatlar bilan aloqa qilganlar⁹⁵. Darhaqiqat, eramizdan avvalgi VI – V asrlar, yaʼni ahamoniylar davrida grek karvonlari Buyuk ipak yoʻli, Eron va Markaziy Osiyo orqali Hindiston, Xitoy, Oltoy, Janubiy Sibirgacha borib savdo-

⁹⁴ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. –Б. 29.

⁹⁵ Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б. 3.

sotiq ishlari bilan shug'ullanganligi tarixiy manbalarda aks etgan. Shu o'rinda yana ta'kidlash lozimki, turli sohaga oid qadimgi yunon manbalarining arab tiliga tarjima qilinganligi ilm ahliga yaxshi ayon. Demak, turkiy tillar so'z boyligidagi yunoncha o'zlashmalar asrlar mobaynida olib borilgan madaniy munosabatlar va arab tili ta'sirida kirib kelgan.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida ishlatilgan yunoncha leksemalar kamsonli bo‘lib, ular asosan arab tili orqali o‘zlashgan. Xususan, **zumurrud** (ЎТИЛ,II,165) istilohi “oliy sifatli, och yashil tusli qimmatbaho tosh” ma’nosini anglatgan: *Me’rājqqa ašurdi, bir kesāk zumurruddin uluḡliqi anča teḡlig kim anin muqābalasingā yeti qat yer va kōk yābāndaqi xalqa meḡizliḡ* (218v9). XIV asr Xorazm yodnomalarida **zumarrad**, **zumurrud** shakllari mavjud: *Bu ikki qapuḡ yašil zumarraddin* (HФ,19516); *Zumurrud nat’i azaqlar astinda* (XIII,14a10). Shu bilan birga, qissada ushbu so‘zning arabcha **zabarjad** ma’nodoshi ham qo‘llanilgan: *Aymišlar: lavh yašil zabarjaddin erdi* (119r17).

Marmar (ЎТИЛ,II,546) so‘zi “ganch” ma’nosini anglatish uchun xizmat qilgan: *Qizil altundin tōrt azaqlariḡa marmar ornatmīš* (146v19). O‘zlashma «Guliston bit-turkiy» asarida ham ayni ma’noda ishlatilgan: *Faraši kōk marmar* (14767). Shuningdek, qissa tilida uning arabcha **ruxām** sinonimi ham iste’molda bo‘lgan: *Ul šahar ortasinda bir mināra kōrdim ruxām tašidīn* (141r21).

Diram (ЎТИЛ,I,625) “kumush pul” ma’nosini bildirgan: *Har kunda bir arqa otunni bāzarda satib tōrt diramgā, ikisini sadaqa qilib, ikisigā aš alip anasiḡa barur erdi* (128r18). Mazkur so‘z dastlab «Тафсир»da **dirham**: *Yuz miḡ dirham erdi* (11661) shaklida qayd etilgan. «Guliston bit-turkiy» va Alisher Navoiy asarlarida **diram** (HAJ,194), **dirham** (83a8; HAJ,194), “Naxjul-farodis” da **daram** fonetik variantlari ishlatilgan: *Ikki diram učiin qolun kesḡāylār* (95b13); *Neča daram burci qaldi?* (HФ,104a4). Ayrim manbalarda 3, 12 gramm⁹⁶, 3,186 grammga teng ekanligi ko‘rsatiladi⁹⁷. Arab

⁹⁶ Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1994.

⁹⁷ Наршахий. Бухоро тарихи. –Т.: Камалак, 1991. –Б. 170.

xalifaligi paytida dirham 2, 97 g, Sosoniylar saltanatida 4, 41g kumushga, mo'g'ullar davrida ½ oltinga tenglashtirilgan⁹⁸. Mazkur pul birligi X asrda O'rta Osiyoda keng muomalada bo'lgan. Buxoroda ikki dirham 3, 36 g, Xorazmda dirham 3, 185 gramni tashkil etgan⁹⁹.

Muallif «kitobcha shaklida tikilgan, muqovalangan va xat yozish yoki rasm chizish uchun mo'ljallangan toza qog'oz varaqlari»ni **daftar** (ЎТНЛ, I.75) tarzida izohlaydi: *Qamuğ āsiy ummatlari Muññ daftarlarin ğufrān suwī birlā yuwup yoq yodun qilğaymen* (238r7). «Qutadg'u bilig» dostoni hamda XII – XIV asrlarga oid uyg'ur huquqiy hujjatlarida bu leksema «kitob» ma'nosida kelgan: *Oqir ersā daftar uqar ersā sōz* – Kitob o'qigan so'z ma'nosini yaxshi anglaydi (КБ,96); *Uluğ daftarda bitilmiš* (ДТС,159).

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida «mintaqa, hudud, o'lka» ma'nosini anglatgan **iqlim** (ДТС,211) so'zi «Qisasi Rabg'uziy»da ham uchraydi: *Yeti iqlim urarlar kunda bašar navbatin* (181r16). Xorazm manbalarida «mintaqa», «mamlakat» ma'nolarida qayd qilingan: *Yeti iqlim tati xālī boldi* (XIII,3168); *Özgā iqlimğa barip ne hāl bilān bolsa tirilayin* (Г,24a10). Professor Sh. Rahmatullaev ushbu leksema etimologiyasini quyidagicha izohlaydi: **iqlim** → **iqlim**; asli «kesdi» ma'nosini anglatuvchi **qalama** fe'lining (APC,657) IV bob shaklidan hosil qilingan masdari bo'lib, arab tilida «mintaqa», «klimat» ma'nosini, o'zbek tilida esa asosan, «ob-havo, yer-suv sharoiti» ma'nosini anglatadi (ЎТЭЛ, II.188).

Qissa tilida **İskandar** (ЎИ,170) antrponimi uchraydi: *Ul quš İskandargā aydi: munda ne ücün kirdiñ* (177r2). Ayni paytda mazkur so'z Iskandariyya toponimining yuzaga kelishiga asos bo'lgan: *Aymišlar: Bu muqābala İskandariyyada erdi* (112v6).

Asarda «Dovud payg'ambar davrida yashagan alloma» **Luqmān** (ЎИ,198) ismi ham qo'llanilgan: *Luqmān Dāvud yalawač vaqtında erdi* (163v7). Ushbu ismni dastavval «Qutadg'u bilig»da uchratamiz:

⁹⁸ Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. -Т.: Глувчи, 1991. –С.100.

⁹⁹ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С.81.

Ašasu yašasuni Luqmān yili – Luqmon yoshiga yetguncha yashasun, gullab yashnasin (ДТС,334).

Obidada **Sāfiyya** paygʻambar (a.s.)ning xotinlaridan birini ismi sifatida beriladi: *Aymišlar: atī Sāfiyya erdi, juhudlar uluği Huayyi bin Axtab qizi erdi* (227r5). Sāfiyya qadimiy yunoncha Sofiya «aql, donishmand» soʻzidan kelib chiqqan¹⁰⁰.

İblis oʻzlashmasi «insonlarni yomon yoʻlga boshlovchi shayton» maʼnosini ifodalagan: *Zulqarnayn qorqti, quš aydi: qorqmağil men İblis men* (103v7). Xorazm yodnomalari tilida mazkur leksema oʻz semasida isteʼmolda boʻlgan: ...*Qaršumda İblis kelip turur* (HФ,11467). Shuningdek, tadqiqot obyekti qilib olingan manbada antroponimning arabcha **šaytān** sinonimi ham keltirilgan: *Šaytān vasvasa qildi: munča altun, munča tewādin mahrum-mū qalursen* (195v9). Bu arabcha soʻz **šaytān (un)** shakliga ega; «qabihlik, razillik qildi» maʼnosini anglatuvchi **šaytāna** feʼlidan yasalgan (ЎТЭЛ,II,112).

Ilk bor eski turkiy adabiy tilning dastlabki yodgorliklarida istifoda etilgan **Rum** «Rum, Vizantiya» (ДТС,479) toponimini «Qisasi Rabgʻuziy» lugʻat tarkibida ham uchratish mumkin: *Aymišlar: Rumda bir malik bar* (178r2). Bundan tashqari, toponimni izofali birikma tarkibida ham uchratish mumkin: *Yarliğ keldi: ey Musā Rum denjizi taqi Fārs denjizi qawušğan yergā barğil* (129r17). Mazkur leksema «Тафсири»da ham kuzatiladi: *Rum tarsālarindin bir tarsā kəlib anda məlik məlikətkə olturdi* (9b2).

Qissada «suv ichiladigan yassi kosacha» **piyala** (ЎТИЛ,III,256), «osma chiroq turi» esa **qandil** (ЎТИЛ,V,237) deb nomlangan: *Qārunma altun piyāla čiqarib Musō utrusinda qoyub mutriblar hāzir qilib...xamr ičār erdi* (124v12); *Butaqlari kumüşdin bir qandil qildi* (34r9). Har ikkala leksema oldingi davr yodnomalarida kuzatilmasada, XIV asr Xorazm manbalarida oʻz maʼnolarida qoʻllanilgan: *Sundi piyāla* (Г,181a12); *Taqi tört yüz kumüşdin qandillar qildurdi* (HФ.79a10).

Kub oʻzlashmasi «suyuqliklarni haydash, qaynatish yoki saqlash uchun ishlatiladigan silindr shaklidagi katta yopiq idish» (ЎТИЛ,II,418), **manna** termini esa «ovqat ozuqa» (ЎТИЛ,II,538)

¹⁰⁰ Успенский Л. Ты и твоё имя. –Л.: 1962. –С. 626.

ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Tayladi aydi: bu ariq suvi suvuk, bu kub suvi a'ig hikmat ne ermiş* (171r19); *Mavlā ta'ālā shu'sini ijābat qildi, manna... karāmat qildi* (118v9). Har ikkala istiloh qadimgi turkiy va eski turkiy manbalarda uchramasa-da, dastlabki leksima Alisher Navoiy asarlarida o'z ma'nosini davom ettirgan: *Zahudā, mayxāna mulkim, kub i'cidur ma'manim* (АНАТИЛ, II, 133).

Arabcha o'zlashmalar. Ma'lumki, o'zbek tiliga arabcha so'zlarning kirib kelishi O'rta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishi va uning ijtimoiy-siyosiy oqibatlari bilan aloqador.

Yevropada lotin tili bir vaqtlar xalqaro til, ilm-fan tili bo'lganidek, arab tili ham Osiyoda uch yuz yil davomida shunga o'xshash mavqeda bo'lgan. Bunda o'zbek, tojik olimlari, yozuvchilarining roli juda kattadir... Agar tojik so'zlari o'zbek xalqiga so'zlashuv tili, adabiyot orqali va boshqa yo'llar bilan o'zlashgan bo'lsa, arab so'zlari, birinchidan, kitob, madrasa, din, ikkinchidan, tojik tili vositasida kirgan¹⁰¹. Arab tilining o'zbek tiliga kirib kelishi, ayniqsa, VII-VIII asrlarda ko'proq yuz bergan. XIV-XV asr eski o'zbek tilida arab tili leksikasi sezilarli qatlamni tashkil etadi¹⁰². Shu bois, Navoiy asarlari tilida ma'lum tarixiy sabablar natijasida arab va fors-tojik tillaridan olingan so'z va iboralar har qachongidan ham ko'p. Shoir poetik va ilmiy asarlari tilidagi so'z boyligining taxminan 30-33 foizini arab tilidan kirgan so'zlar tashkil qiladi, fors-tojik leksik unsurlari ham 18-20 foizgacha boradi¹⁰³.

O'zbek tiliga arab tilidan so'z olish, asosan, o'zbek-arab bilingvizmi davrida (VII-IX asrlarda) kuchli bo'ldi. Keyingi davrlarda o'zbek tiliga yangi so'zlar sezilarli darajada qabul qilinmagan, keyinchalik esa o'zbek tiliga kirgan arabcha unsurlardan bir qismining eskirishi va o'zbek tilidan chiqish jarayoni yuz berdi. Alisher Navoiy tilida ishlatilgan ko'pgina arabcha so'z va iboralar XIX asr o'zbek

¹⁰¹ Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида форс-тожикча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон (тўплам) —Т.: ФАН, 1968. —Б. 123.

¹⁰² Боровков А. О языке узбекской поэзии//Общественные науки в Узбекистане. —Т.: 1961. №10. —С. 42-43.

¹⁰³ Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи//Навоий ва адабий таъсир масалалари. —Т.: 1968. —Б. 254.

tilida, shuningdek, hozirgi o'zbek adabiy tilida uchramaydi. Arab tilining o'zidan bevosita so'z olish XI asrdayoq deyarli to'xtagan edi. Ammo turli davrlarda arabcha manbalarda, shuningdek, eski o'zbek tili yozma yodgorliklarida saqlangan arabcha so'z guruhlarini u yoki bu davrlarda faollashib turdi. Masalan, XX asr boshlarida o'zbek tilida ilmiy terminlar sifatida faol istifoda etilgan arabcha so'zlar ana shu keyingi manbalardan olingan¹⁰⁴.

Yuqorida qayd etilganidek, turli munosabatlar orqali arab so'zlari turkiy tillarga o'zlashgani kabi o'z navbatida turkiy leksemalar ham arab tili lug'at tarkibidan o'rin egallagan. Masalan, qovurma, yotoq singari. Hatto **-chi**, **-lik**, **-siz** affikslari so'z tarkibida o'tib, arabcha leksemalarga qo'shib, yangi so'zlar yasagan¹⁰⁵.

XIV asr obidasi sanalgan «Qisasi Rabg'uziy» asari payg'ambarlar hayoti va faoliyatiga bag'ishlanganligi, Qur'oni Karim, Hadisi Sharif hamda boshqa diniy manbalar asosida yaratilganligi bois, unda talaygina arabiy so'zlar uchraydi. Yodnoma so'z boyligida qo'llanilgan arabcha istilohlar soni jihatdan turkiy leksemalardan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Tadqiqot obyekti qilib olingan yodgorlikda jamiyatning turli sohalariga oid arabcha so'zlar mavjud. Xususan, **avval** leksemasi «birinchi»: *Avval ulkim oğri turur, ikinc aybi qačgəq turur* (73r10); «boshida»: *Qisqa bolmasun teb qač harf fāyidalari qissa avvalında yād qilindi* (65v21); «dastlabki, ilgarigi»: *Qamuği qarardi avvalgi hālinğa öwrüldi* (177r10) ma'nolarini anglatgan. O'zlashma ilk bor «Hibatulhaqoyiq» asarida «birinchi navbatda», «oldin» semalarida keltirilgan: *Ari zahri tatqu asaldin avval* – asal yeyishdan oldin ari zahrini totib ko'rish kerak (ДТС,76). XIV asr Xorazm manbalarida quyidagi ma'nolarda ifodalangan: «birinchi, dastlab»: *Avval körüşkänin aytur* (Mn,291a11); «boshida»: *Tekmä fasl avvalında bir hadis keltürdük* (HФ,2a12); «boshqatdan, qaytadan»: *Şarbatni habib ilindän alib içtim daği umrni avvaldan hisāb etdim* (Г,121611). Bu arabcha so'z **avvalu** shakliga ega bo'lib, o'zbek tiliga fathali hamzani a tovushiga

¹⁰⁴ Бегматов Э. Кўрсатилган асар. –Б. 111.

¹⁰⁵ Захиди А. Слова тюркского происхождения в современном арабском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Баку, 1967. –С. 7.

almashtirib, soʻz oxiridagi **u** unlisini tashlab qabul qilingan: *awwalu* «avval» (ЎТЭЛ, II, 9).

Vaqt soʻzi «payt», «zamon, davr» maʼnolarini bildirgan: *Haq inʻgu vaqt keldi* (90v20); *Mustafā alayhissalāmniḥ uluḡ atasi Abdul Mutallib vaqtında zamzam quduḡi qurīdi* (50r1). Leksema dastlab Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» dostonida qayd etilgan: *Bu Buḡraxan vaqtī icrā anī/yemā xan tilinčā aytmiş muni* (ДТС,632). Mazkur arabcha soʻz **vaqt (un)** shakliga ega; «muddat belgiladi» maʼnosini anglatuvchi **vaqata** feʼlining I bob masdari boʻlib, «zamon», «fursat», «payt» kabi maʼnolarni umumlashtirgan holda anglatadi (ЎТЭЛ,II,91). Ayni paytda asarda oʻzlashmaning turkiy **oḡur**, arabcha **zamān** sinonimlari ham uchraydi: *Ul oḡurda Lut alahissalām Maqdis verində qoş uy alip aşliq tariyur erdi* (57v18); *Dāvid ul zamān taḡ taba zāhidlarḡa barmiş erdi* (134r6). **Zamān** soʻzi “uzoq davom etdi” maʼnosini aglatgan **zamina** feʼlidan hosil qilingan (ЎТЭЛ,II,139).

Yodnomada «sigʻinish, topinish» maʼnosi **ibadat** oʻzlashmasi orqali yoritilgan: *Qačan umri tamām boldi ersä, bir kün mihrābda ibādat qilur erdi* (151r6). Bu soʻz birinchi marta Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» asarida istifoda etilgan: *Ibādat riyā boldi* (ДТС,201). **ʻibādat** → **ibādat** «sigʻindi», «sajda qildi» maʼnosini anglatuvchi **ʻabāda** feʼlining I bob masdari boʻlib, «sigʻinish», «Oʻllohga qulluq qilish» maʼnosini bildiradi (ЎТЭЛ,II,154).

Shuningdek, soʻz sifat yasovchi **-liḡ/-lig** affiksi yordamida yangi soʻz hosil qilishda oʻzak morfema sifatida qatnashgan: *Ibādatliḡ, hulāyatliḡ, išāratliḡ, başāratliḡ... Muhammad sallātāhu alayhi vasallam* (2r6). «Qisasi Rabgʻuziy»da oʻrganilayotgan leksemaning turkiy **tapuḡ**, arabcha **tāat** sinonimlari ham ishlatilgan: *Ey Qārun Firʻavn allında kündä tört etmāk üçün tapuḡ qilmasmu erdiḥ* (125v11); *Anda yemā üküş tāat qildi ersä, ikinč qat kökkä aḡdurdü* (4v5).

Tapuḡ coʻzi “xizmat qilmoq”, “sajda qilmoq, topinmoq” maʼnolarini bildiruvchi **tap-** (ДТС,533) feʼli bilan **-(u)ḡ** affiksidan yasulgan.

Tāat istilohi **tāʻat (un)** shakliga ega boʻlib, “boʻysundi” maʼnosini ifodalovchi **tāʻa** feʼlidan **-at (un)** qoʻshimchasi bilan hosil qilingan (ЎТЭЛ,II,154).

Rabgʻuziy «soʻz» maʼnosini ochishda arabcha **kalima** oʻzlashmasidan foydalangan: *Tört bulun̄da tört kalima aytip taşni qozdi* (52v19). Ushbu soʻz «Nahjul-farodis»da ham ayni semada ishlatilgan: *Bir kün nāgāh aǧzidin bismillāh kaliması çıqtı* (8365). Shu bilan birga, leksema izofali birikmalar tarkibida kelib, «qisqa nutq» maʼnosini bergan holatlar ham mavjud: *Rasul kalima-i tavhid qildi* (197r4). **Kalimat** → **kalima** koʻp maʼnoli **kalama** feʼlining «soʻzladi» maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari **kalim(un)** soʻzining **-at (un)** qoʻshimchasi qoʻshilgan shakli boʻlib, arab tilida «soʻz», «soʻzlar», «qisqa nutq» maʼnolarini anglatadi. Oʻzbek tilida asosan “soʻz” semasini bildirish uchun qoʻllanadi (YʼTƏL,II,193). Tadqiq qilinayotgan manbada terminning turkiy **söz**, **saw**, arabcha **kalām**, **qavl**, **luğat**, **ibārat**, **lafz** sinonimlari ham qayd etilgan: *Andaǧ qildilar, söz eşittilər xuşlandılar* (120v4); *İbrāhim alayhis-salām bir kečā tüş kördi Lutnuş bir kimersä birlä sözi sawı boldı tep* (59r16); *Ayǧil: uluǧlarin seniş birlä izsünlär kalām eşitsünlär* (120r13); *Bu qavlnı xatā temişlär* (146r12); *İbrāhim va Abraham va İbrahim bu qamuǧ luğatlar durust turur* (37v18); *Zulayhāniş pardasin açmadı ibārat birlä aymadı, işārat birlä aydı...* (84v2); ...*Teyür jamʼ lafzi üzä* (179v3).

Kalām oʻzlashmasi koʻp maʼnoli **kalama** feʼlining «soʻzladi» maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari boʻlib, oʻzbek tilida **Kalomullo** (Qurʼoni Karim) soʻzi, **Avval taom**, **baʼdaz kalom** maqoli, **Kalomi sharif** (Qurʼoni Karim), **xullasi kalom** (gapning qisqasi) kabi turgʻun birikmalar tarkibida qatnashadi (YʼTƏL,II,193).

İbārat istilohi **ʻibārat (un)** shakliga ega; **ʻabara** feʼlining “tashkil topdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari hisoblanib, “tashkil topgan” maʼnosini anglatadi (YʼTƏL,II,155).

Lafz termini **lafz (un)** shakliga ega; **lafaza** feʼlining “talaffuz qildi” maʼnosi bilan yasalgan I bob masdari boʻlib, arab tilida “talaffuz”, “soʻz”, “ifoda” maʼnolarini anglatadi; oʻzbek tiliga “soʻz” maʼnosi bilan olingan boʻlib, maʼno taraqqiyoti natijasida “vaʼda”, “ahd” maʼnolarini ham bildira boshlagan (YʼTƏL,II,209).

Luğat soʻzi **lağā** feʼlining “koʻp gapirdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari hisoblanib, arab tilida “tit”, “lahja”, “soʻz”,

“ibora” ma’nolarini ifodalagan; o‘zbek tilida “tilning so‘z va iboralar majmui”, “tilning so‘z va iboralari tasvirlangan asar” ma’nolarini anglatadi. Mazkur leksemadan o‘zbek tilida **lug‘atchi**, **lug‘atchilik** so‘zlari yasalgan (ŶTƏJ,II,215-216).

Malik o‘zlashmasi quyidagicha ma’nolarni kasb etgan: 1) «hukmdor, podshoh»: *Malik sordi: bu o‘glanni qaydin aldiŋ?* (33r19); 2) «Alloh»: *Niyāzin beniyāz malika arza qildi, aydi: İlāhiy, Yusufniŋ ölükin-tirikin meŋā bildürgil* (79v9). Birinchi ma’no ilk bor «Qutadg‘u bilig» dostonida ikkinchisi esa, «Hibatul-haqoyiq» asarida o‘z ifodasini topgan: *Mašriq maliki; Qazalar yürütken yaratqan malik* – taqdirlarni yaratgan Alloh (ŶTƏJ.339). XIV asrda Xorazm hududida yaratilgan manbalarda o‘zlashmaning dastlabki semasi uchraydi: *Bilmägäy yatqan malikmi yā gadā* (Г.40a4). Shuningdek, «Qisasi Rabg‘uziy» da o‘rganilayotgan leksema turkiy **-liq/-lik**, **-siz/-siz** affiksleri orqali ot va sifat so‘z turkumlariga doir so‘zlar yasagan: *Yalawačliq taqī maliklik bu on ikki siht arasida öwrülür erdi* (131v8); *Bani İsrāil hargiz maliksiz yalawačsiz qalmas erdilär* (131v10). Termin ba’zi antroponimlar tarkibida ham ko‘zga tashlanadi: *Akuz Malik bin Mārixğa xabar boldi* (142r6). Professor Sh. Rahmatullaev **malik** so‘zining etimologiyasi xususida shunday fikr yuritadi: **malik**→**malik** **malaka** fe’lining «hukmronlik qildi» ma’nosi bilan hosil qilingan I beb masdari bo‘lib, podshoh ma’nosini anglatadi; bu so‘z hozirgi o‘zbek tilida antroponim sifatida ishlatiladi (ŶTƏJ,II,230). Qissa tilida mazkur terminning turkiycha **xan**, forscha-tojikcha **pādšāh**, arabcha **sultān** sinonimlari ham istifoda etilgan: *Köp čerigni basti vanlar, iŝq čerigin kim basar* (77v4); *Qurtqa aydi: bu iŝ bitsä Rayān pādšāh ölgändin soŋ Rumdin čerig kelgäy* (88r7); *Ul sultān ölgändin soŋ özgä sultān olturdi* (164v11).

Xan so‘zi dastlab **qan** tarzida talaffuz qilingan, keyinchalik so‘z boshlanishidagi **q** undoshi **x** undoshiga almashgan; o‘zbek tilida **a** unlisi **ā** unlisiga o‘tgan. Aksariyat manbalarda bu termin turkiy deb qaralsa-da, L. Budagov lug‘atida mo‘g‘ulcha **qaan** so‘zining qisqargan shakli sifatida izohlangan (ŶTƏJ,I,401-402).

Pādšāh leksemasining “himoyalovchi” ma’nosini anglatadigan *pod* sifati bilan “buyuk” ma’nosini ifodalovchi *shoh* otidan yasalganligi

haqida fikr mavjud (ЎТЭЛ,III,192).

Sultān o'zlashmasi esa **sultān (un)** shakliga ega bo'lib, "hukmdor deb e'lon qildi" ma'nosini anglatuvchi **saltana** fe'lining I bob masdari hisoblanadi (ЎТЭЛ,II,395).

Ma'siyat so'zi «gunoh» ma'nosini anglatgan: *Aymišlar: ma'siyatini bitigān farišta kündā kelür* (199r20). O'zlashma XIV asr Xorazm yodnomalarida ham zikr etilgan ma'noda ko'zga tashlanadi: *Mān üç ma'siyat birlā mubtalā bolup tururmān* (HФ,12169.) Istiloh ot yasovchi **-liġ** qo'shimchasi bilan birikib, yangi leksema hosil qilishda ishtirok etgan: ... *Bu kün ma'siyatliġ bir awuč bulġanuq ummatni bizgā isbarlaġil* (238r11). Shu o'rinda qissada o'zlashmaning turkiycha **yazuq**, forscha-tojikcha **gunāh**, arabcha **vabāl** ma'nodoshlari ham qo'llanilganligini qayd etish lozim: *Avval xatā ul kabira yazuq bolġay* (145r11); *Yana bularġa aydi: sizlārni yarliqadim, etgān gunāhlarinjizni kečürdüm* (98v21); *Andaġ jamāl körüpān, Kim sewmäsā vabāl ul* (78v19). **Yazuq** oti qadimgi turkiy tildagi "xato qil-, gunoh qil-" ma'nosini anglatgan **ya:z-** fe'lining **yaz-** shaklidan **-(u)q** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,I,163).

Muhr so'zi o'zida quyidagi ma'nolarni mujassam etgan:

a) «tamg'a, belgi»: *Čiqardi ersā iki yaġrini arasinda muhrni kordi* (189r16). Bu o'rinda o'zlashma turkiy **tamġa** ("bog'la-, yopishtir-" ma'nosidagi **taq-** fe'lidan – **ma** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,I,320)), forscha-tojikcha **nišān** so'zi bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Ey sawčilar tamġasi munuġteg karāmat birlā bizlārdin artuq boldiġ* (211r5); *Luqmāni hakim aytur: abdāllarññ nišāni üç turur* (201r8);

b) «shaxs nomi yozilgan matnning qabariq yoki botiq tasviri bo'lgan bosma shakli»: *Bu xatni bitidi, muhr qilip hudhud qušġa berip aydi: muni barip Bilqisġa bergil* (147v6). «Xusrav va Shirin» dostonida o'zlashmaning dastlabki semasi kuzatiladi: *Uruldi kōñli ičrā išq muhri* (62617). **Muhr**→**muhr** o'zlashmasi ko'pma'noli **mahara** fe'lining «tamg'a bosdi» ma'nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo'lib, asli «tamg'a» ma'nosini anglatgan, keyinchalik «pechat» ma'nosini anglata boshlagan (ЎТЭЛ,II,309). Bundan tashqari, leksema **-liq/-lik** affiksi bilan birikib, sifat turkumiga doir so'z yasagan: *Āxir unri boldi*

ersä Jabrāil bir muhrlik xat keltürdi (136v5).

Rabgʻuziy «shohidlik, «guvohlik», «shahidlik» maʼnolarini yoritishda **shahādat** istilohidan foydalangan: *Ummatimniñ tilini shahādat üzä men yorittim* (212v12); *Shahādat bolsa nusrat turur, uçmahliq bolur* (227r18). XIV asr Xorazm manbalarida oʻzlashmaning dastlabki semasi qoʻllanilgan: *Usmān bu tüşni kördi ersä bildikim shahādat vaqtī yawudī* (HΦ,68a12). Shuningdek, tekshirilayotgan asarda soʻzni izofali birikma tarkibida ham kuzatish mumkin: *Yana aydi: xalāyiq kalima-i shahādatni qoydilar-mu?* (177r9). **Shahādat**→**shahādat** koʻpmaʼnoli **shahida** feʼlidan “yozma tarzda guvohlik berdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari boʻlib, arab tilida “yozma guvohnoma” maʼnosini anglatadi; hozirgi oʻzbek tilida bu soʻz ayol kishining ismi sifatida ishlatiladi (ЎТЭЛ,II,505). Izlanishlarimiz oʻzlashmaning yangi soʻz yasashda asos vazifasini bajarganligini hamda unga sinonim tarzida turkiy **tanuqluq** soʻzi istifoda etilganligini koʻrsatdi: *Shahādatliq, saādatliq, ibādatliq, hidāyatliq... Muhammad sallalāhu alayhi vasallam* (2r6); *Ogʻlan köni tanuqluq bermādi* (84r19). Fikrimizcha, ushbu leksema “guvoh” maʼnosini ifodalovchi **tanuq** oti bilan **-luq** affiksidan hosil boʻlgan. **Tanuq** esa “xabar qilmoq” maʼnosidagi **tanu-** (ДТС,532) feʼli bilan **-q** qoʻshimchasidan yasalgan.

Xat soʻzi Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida “yozuv” “xat, hujjat” maʼnolarida kelgan. *Qamuq xatni bilsä bitisä elig* – agar u yozadigan boʻlsa, barcha yozuvni bilishi kerak; ... *qaliq tanī esti quritti xatiq* – yuqoridan shamol esdi va xatni quritdi (ДТС,636). “Тафҳар” da oʻzlashmaning “maktub” semasi koʻzga tashlanadi: *Xat yazamaq qalam birlä* (138611). Leksema XIV asr Xorazm yodgorliklarida “yozuv”: *Aytti: zisht xat turur* (Г,9563); “xat”: *Adam ogʻlanlarigä xatni qalam birlä ögrätti* (HΦ,5a6); “chiziq”: *Taqi anda xat çizdi on beş arşun uzuni taqi eni xat ortasında olturdi* (HΦ,75610) kabi maʼnolarni ifodalagan. Termin “Qisasi Rabgʻuziy” asarida quyidagi maʼnolarni kasb etgan:

a) “yozuv”: *Aymişlar: ul taşlarda üzä sarigē xat birlä barät bitiglig erdi* (180v10);

b) “maktub”: *Aymişlar: bu yegirmi yeti yıl içində Yusuf ellik yoli*

xat yibarmiŧ erdi (93v6); *Sulaymān uĉ xat bitidi* (147v4). Bu oʻrinda turkiy **bitig**: *Yaʻqubġa bitig iĉdi, ul bitigdā bu erdi...*(63v1); forscha-tojikcha **nāma**: *Nāma Yaʻqubġa tegdi on oġlanlarin yiġip oqitdi* (63v5) soʻzlari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan;

d) “chiziq”: *Hud tegrāsida bir xat tartdi* (30v11); Rasul alayhissalām erdā bir xat sizdi (206r9);

e) “hukm”: *Amiral-muminin Ali raziyallāhu xati birlā ani tabarruk uĉün tutub mubāhāt qilurlar* (227r11). Ayni paytda, termin turkiy **yarliġ** (58v3), **buyruq** (119v4), forscha-tojikcha **farmān** (24v20), arabcha **hukm** (136r18) soʻzlari bilan maʼnodosh boʻlib kelgan.

f) “tilxat, ishonchnoma”: *Yaʻqub aydi: maġa xat beriġ kim Ibn Yamingġa yawuz sanmaġaysiz...*(94v10). Alisher Navoiy asarlarida “chiziq”, “yozuv”, “xat”, “yangi chiqqan moʻylab” (HAJ,651), “Boburnoma” da esa “xat”, “yozuv”, “imlo” maʼnolarini bildirgan¹⁰⁶. Ushbu arabcha soʻz **xatt(un)** shakliga ega; oʻzbek tiliga itqi (ط) undoshini t undoshiga almashtirib, ikkinchi itqi undoshini tashlab qabul qilingan: **xatt** → **xat**; koʻpmaʼnoli **xatta** feʼlining “yozdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari boʻlib, arab tilidan “maktub” maʼnosi bilan olingan (ЎТЭЛ,II,482).

Batman (ЎТЭЛ,I,329; 898,5 g) numerativi birinchi bor Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida “180 - 300 kg oraliġidagi ogʻirlik oʻlchovi” maʼnosida qoʻllanilgan: *Bir batman et* – bir botmon goʻsht (I,415). Bu soʻz XII–XIV asr uygʻur huquqiy hujjatlari va “Тафсир” da oʻz maʼnosini davom ettirgan: *Iki batman et* – ikki botmon goʻsht (ДТС,89); *Sāġā bu ĉaq batman altun bārājin* (136b9). Termin XIV asr Xorazm manbalari va oʻrganilayotgan qissada, shuningdek, Alisher Navoiy asarlarida (HAJ.130; 8 pudga teng keladi – АНАТИЛ,I,318) “ogʻirlik oʻlchovi” semasini anglatgan: *Evdā tort batman arpa bar* (НФ,15a11); *Har keĉā on batman taʻām er erdi* (Г,62b3); *Bir batman arpa bir altun boldi* (92v17). Batman XIX asrda Samarqandda 131,044 kg, Jizzaxda 131, 044, 196. 56 kg. Oʻratepada 260, 859 kg, 269, 088 kg, Xoʻjandda 196, 56, 196, 016 kg,

¹⁰⁶ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б. 14.

Farg'onada 131, 044 kg, Qo'qonda 163,8 kg, Toshkent va Chimkentda 171,99 kg, Avliyo Ota (hozirgi Taroz) da 196,56. 229 kg ni tashkil etgan¹⁰⁷.

Qadimgi yahudiycha so'zlar. "Qisasi Rabg'uziy" asari leksikasida arab tili, ya'ni Qur'oni Karim va boshqa diniy manbalar orqali o'zlashgan 49 ta qadimiy yahudiycha so'z ham mavjud. Ular asosan, farishtalar, payg'ambarlar va ularning qarindoshlari, oila a'zolari nomini bildiruvchi antroponimlardan iborat: Jabrāil – xabar keltiruvchi farishta, Mikāil – farishta", Nuh – payg'ambar ismi, Musā – payg'ambar ismi, Isā – payg'ambar ismi", Havvā – Odam Atoning xotini, Hājar – Ibrohim payg'ambarning xotini, Maryam – Iso payg'ambarning onasi, Sām – Nuh payg'ambarning o'g'li. Yusuf – Yoqub payg'ambarning o'g'li va hokazo. Payg'ambar nomlari VII-VIII asrdan boshlab turkiy xalqlar tiliga kirib kelgan. Bu o'rinda eslatib o'tish joizki, payg'ambarlar ismlarining ko'pchiligi Qur'oni Karimga «Zabur», «Tavrot» va «Injil» singari ilohiy kitoblardan o'tgan. Bir tildan ikkinchi tilga o'tish jarayonida bu ismlar fonetik o'zgarishlarga uchragan va Markaziy Osiyo xalqlari uchun islomiy ism hisoblangan. Shuning uchun bo'lsa kerak keyinchalik payg'ambarlar nomlari kishi ismi sifatida ham qo'llanila boshlagan¹⁰⁸. Obida so'z boyligidagi qadimiy yahudiycha antroponimlar filologiya fanlari doktori N. Husanov tomonidan tadqiq etilgani bois¹⁰⁹, ular xususida batafsil to'xtalishni lozim topmadik.

Forscha-tojikcha o'zlashmalar. Turli etnik qatlamlarga mansubligidan qat'iy nazar, O'rta Osiyo xalqlari asrlar davomida deyarli bir xil ijtimoiy-siyosiy sharoitda yashaganlar, ishlab chiqarishda birga qatnashganlar, zulm va zo'rlikka birgalashib

¹⁰⁷ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С.91-93.

¹⁰⁸ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. –Т.: Ёзувчи, 1996. –Б.27.

¹⁰⁹ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри ...дисс. –Т.: 2000. 243 б.

kurashganlar. Bunday madaniy-adabiy aloqalar xalqlarning bir-biriga yanada yaqinlashuviga, hamkorliklarining mustahkamlanishiga olib kelgan¹¹⁰.

Darhaqiqat, forscha-tojikcha soʻzlarning oʻzbek tiliga oʻzlashishida quyidagi omillar muhim rol oʻynagan: a) oʻzbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qoʻshni) hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-maʼnaviy muhitda yashab kelayotganligi; b) oʻzbek-tojik va tojik-oʻzbek ikki tilliligidaning (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish anʼanalarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qoʻqon xonligi va Buxoro amirligida fors-tojik tilining alohida mavqega ega boʻlganligi; d) adabiyot, sanʼat, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik¹¹¹.

Alisher Navoiy asarlari leksikasida 5489 ta forscha-tojikcha soʻz qoʻllangan boʻlsa¹¹², «Qisasi Rabgʻuziy» obidasida 321 ta forscha-tojikcha, arabcha va forscha-tojikcha oʻzlashmalardan yasalgan 9 ta forscha-tojikcha (masalan, nāmustaqim (2v15) – «nopok», nāumid (102r20) – «umidsiz», sajdagāh (135v15) – «sajdagoh», ammuzāda (128v20) – «amakivachcha», halālzāda (244r16) – «xayrli avlod») leksema ishlatilgan.

Rabgʻuziy «Xudoga itoatli kishi»ni **banda** (Тафсири, 13662) deya zikr etgan: *Tājiriniy bandasimān, birlikiyā kitāb* (169616). Leksema «Nahjul- farodis»da oʻz maʼnosida uchraydi: *Haq taʼalā aydi: ezgū bandalar čiqarğayman* (13968). Ushbu soʻz “qaram boʻl-” maʼnosini bildiradigan tojikcha *bastan* feʼlining *band* hozirgi zamon asosiga tojikcha –a qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan boʻlib, oʻzbek tilida “taqdiri Ollohning ixtiyoridagi kishi” maʼnosini anglatadi (ЎТЭЛ, III, 20). Kezi kelganda aytish joizki, tadqiq qilinayotgan soʻz ot yasovchi **-liq/-lik** affiksi yordamida yangi leksema hosil qilishda qatnashgan: *Zulqarnayn aydi: māñū suwīn istāyū keldim, uzun yašap İdigā bandalik qilayin tedim* (177r14). Qissa lugʻat tarkibida tekshirilayotgan terminning turkiycha **qul** sinonimi ham koʻzga

¹¹⁰ Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: ФАН, 1977. –Б.159.

¹¹¹ Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. –Б. 55.

¹¹² Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: ФАН, 1983. –Б. 155.

tashlanadi: *Aydi: Isā Tanriniy quli turur, yalawač taqī ruhullāh turur* (170r6). O'z navbatida, bu leksemaning «qul, xizmatkor» semasi ham kuzatiladi: *Mālik Za'r aydi: taqī šaharğa kirmādimiz, bāzārni kormādimiz, qulni satīğğa kiwūrmādimiz* (76v5).

Zanjir o'zlashmasi «kishan» ma'nosini anglatgan: *Qayu qapugğa Yusuf yetsā İdi azza va jalla qudrati birlā temür zanjirlār açilur erdi* (83v4). O'zlashma «Nahjul-farodis» asarida ayni semada ko'zga tashlanadi: *Boynumğa zanjir qodtilar* (180a14). Shuningdek, termin tadqiqot obyekti qilib olingan manbada fe'l turkumiga doir yangi so'z yasashda ishtirok etgan: *Šaytān kelip čirāğni öcürürdā Ya'qub sākrādi šaytānni tutup boynini zanjirladi...* (62r9). Mazkur so'z etimologiyasi bo'yicha quyidagicha fikr mavjud: -r qo'shimchasi "yirik" ma'nosini ifodalagan. "Metall halqalar" ma'nosi *zanji* oti bilan anlatilgan, *zanjir* esa "yirik metall halqalar" ma'nosini bildirgan (ЎТЭЛ, III, 102). Obida tilida tekshirilayotgan istilohning turkiy **kišan** sinonimi ham iste'molda bo'lgan: *Azaqimğa kišan urdilar, yinjüklärim yoğun kišändā šišdi* (74r7). Bu ot qadimgi turkiy tildagi "ikki a'zoni (oyoqni) bir-biriga qisqa oraliq bilan bog'la-" ma'nosini anglatgan **kiša-** fe'lidan **-n** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I, 211).

Yodnomada «xibsxona, qamoqxona» **zindān** deb atalgan: *Yusuf kördikim Zulayhā zindānğa salurmen teyür* (86v17). O'zlashma dastavval Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida qayd qilingan: *Esizkā bu qin berkā zindan yegi* – Ahmoqqa eng yashi jazo tayoq va zindon (ДТС, 639). Leksema «Xusrav va Shirin» asarida ham zikr etilgan semada qo'llanilgan: *Ul qarši bolup Širingā zindān* (59b16). Atama qissada turkiy **-čī/-či, -liğ/-lig, -la/-lä** affikslari vositasida quyidagi ot va fe'l turkumiga oid leksemalarni yasagan: 1) **zindānči** – «zindonbon»: *Aymišlar: Yusufni zindānğa ketürdilər ersā, zindānči Yusuf tonin čiqaraliñ, qurini yazaliñ tedi* (87r16); 2) **zindānliğ** – «tutqun, asir»: *Yusuf zindāndin qamuğ zindānliğlar birlā čiqdi* (92r1). Bu o'rinda so'z turkiy **tutuğ** leksemasi bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Ular Ka'baniñ tutuğlari arasinda olturur erdilar* (227r21); 3) **zindānla-** – «zindonga tashlamoq»: *Jabrāil aydi: İdi azza va jalla anī zindānlamas, čiqarğil* (157r21).

Ilk bor «Тафсири» asarida qayd qilingan **yābān** – «cho'l,

sahro»(41,3) soʻzi «Qisasi Rabgʻuziy»da oʻzining asl maʼnosida qoʻllanishda davom etgan: *Meni yinjulärim birlä yäbänğa izğil* (69r9). XIV asr Xorazm yodnomalarida **yābān, yāpān** shakllarida ishlatilgan: ...*Taqi yābāndaqı kiyikläрни musaxxar qilip turur erdi* (HФ, 105b15); ...*Sahargä kelmäsün yāpānda tursin* (XIII,54a6). Shuningdek, oʻrganilayotgan manbada oʻzlashmaning turkiy **yazı**, arabcha **sahrā** sinonimlari ham uchraydi: *Riwāyatda kelmiş: bir kečä yilqı qarasin, qoy-qozisin yazığa čiқardi* (61v15); *Andin soj bir uluğ teniz qırağında säkiz aylıq kej sahrā bar erdi* (138v1).

Rabgʻuziy asarida **yār** oʻzlashmasining «doʻst, muhib» maʼnosida istifoda etilganligiga guvoh boʻldik: *Muhammadni öltürüp yārilarini bulun keltürä turur tedilär* (197r17). Termin Xorazmiyning «Muhabbatnoma»sida ham ayni maʼnoda ishlatilgan: *Qilur Ayubni mihnat bilä yār* (291a6). Shu bilan bir qatorda, qissa soʻz boyligida istilohning **yārān** koʻplik shakli: *Muhammadni kördilär Umar birlä ilik ališib yārānlari birlä kelürlär* (197r19); turkiycha **ortaқ**: ...*Teni töši, ortaқı yoq, kimersädin tuğmadi, kimersä andin tuğmadi* (46r13); **qoldaş**: *Qamuğlari tamuğ icindä mänja qoldaş boldilar* (22v21); **eş**: *Bu Uğanğa ayurda kimlär erür eşlari* (131v2); arabcha **habib**: *Beşinc Musā habibdin başqa diydär tilädi, bermädi* (122v13); forschatojikcha **dost**: *Men dostlarimğa qadğu ravā körmäsmen* (123r2) kabi sinonimlari ham qayd qilingan.

Qissada “uzoq joylarga yuk va odam tashuvchi, izma-iz boruvchi hayvonlar, aravalar va ularni boshqaruvchi shaxslar toʻdasi” **karwān** deb yuritilgan: *Mavlā taʼalā yarliği birlä yel qopti karvān yol yitürdi* (74r2). Termin birinchi marta “Qutadgʻu bilig” asarida keltirilgan: *Yeti aflāk karvāni* (ДТС,289). *Kor (ye)* oti “ish, mehnat, vazifa” kabi maʼnolarni anglatadi. Ushbu soʻz tarkibidagi *o* tovushi oʻzbek tilida *a* tovushiga almashtirilgan. **Karwān** soʻzidagi ikkinchi qism “kuzatuvchi” maʼnosini bildiradigan *-bon* qoʻshimchasi boʻlib, tojik tilida bu qoʻshimcha tarkibidagi *b* tovushi *v* tovushiga almashtirilgan; oʻzbek tiliga shu shaklida olingan. Asli “boshqaruvchi kishi” maʼnosini ifodalagan bu ot keyinchalik “uzoq yerlarga yuk tashuvchi tuyalar va ularga qaraydigan shaxslar” maʼnosini anglatadigan boʻlgan (ЎТЭЛ,III,119). Tadqiq etilayotgan yodnomada oʻzlashmaning turkiy

arqış ma'nodoshi ham mavjud: *Malik Za'r qopdi, arqış ara kirdi on sākiz Misr yarmaqi buldi* (73r13).

“Xudoning xohish-irodasini bandalarga yetkazuvchi kishi” **payğambar** (Г,9468; НФ.26a12; XIII,108614) deb nomlangan: *Muhammad Mustafāni mi'rāj tininda Baytul-muqaddasda qamuğ payğambarlarğa, yetti qat kök fariştalarigä imām qıldim* (198v12,13). Bu tojikcha ot “xabar” ma'nosini anglatadigan *payg'om* so'ziga “keltirmoq” ma'nosini ifodalagan *burdan* fe'lining *bar* hozirgi zamon asosini qo'shib hosil qilingan (ЎТЭЛ,III,181). Shu o'rinda ta'kidlash joizki, leksik birlik ot turkumiga oid yangi so'z hosil qilishda asos vazifasini o'tagan: *Qirq yashağanda Jabrāil payğambarliq tegürdi* (198r15). Qissa lug'at boyligida o'zlashmaning turkiycha **sawcı** (<saw – “xabar, so'z”): *Scwci İshāq oğli teb bu atni alğan Ya'qub ul* (61v6); **yalawač**: *Yalawač uruği ücün bu arığ* (86r9); **elči**: *Tāñri elčisi dastur tiläyür tedi* (119v7); arabcha **mursal**: *özi kez yüräkli Mavlāniñ mursal guli* (61v11); **nabiy**: *Xalq üzä yawlaq bağirsaq erdi belgülük nabiy* (188r15); **rasul**: *Yana rasulğa aydi: sen qabul qıldiñmu? Rasul aydi: qabul qıldim* (192r19) kabi sinonimlarini ham ko'rish mumkin. Manbalarda qayd etilishicha, agar payg'ambarlikka tanlangan kishiga boshqa kishilarning aqidasi - dunyoqarashini to'g'rilash vazifasi yuklatilsa va yangi alohida shariat(qonun-qoidalar) olib kelsa, ya'ni elchilik qilsa, bunday kishilar «rasul» deb nomlanadi. Yangi shariat olib kelmay, o'zidan avvalgi payg'ambarlar shariatiga amal qila turib, insonlarni yolg'iz Allohning o'ziga ibodat qilishga, unga shirk keltirmaslikka da'vat etganlar esa «nabiy» deyiladi. Demak, rasul kitob va shariat sohibi, nabiy esa o'zidan oldin kelgan rasulning shariatiga xalqni da'vat etish bilan vazifalantirilgan bo'ladi¹¹³.

Biroq o'rganilayotgan asar leksikasida **rasul** so'zining boshqa payg'ambarlarga nisbatan ham qo'llanilganligini guvohi bo'ldik: *Lut malik sarayinğa keldi, ...aydi: sen kimsen? Aydi: Tāñriniñ rasulimen* (58v7).

Taxta leksemasi “g'o'ladan uzunasiga tilib olingan yassi yog'och bo'lagi”, “peshlavha” ma'nolarida qo'llanilgan: *Nuh payğambar kemäsiniñ taxtası birlä saqfini örttdi* (52v9); *Aymışlar: ul ganjda bir*

¹¹³ А. Абдурахмонов. Саодатга элтувчи билим. -Т.: Шарк, 2002. –Б.44.

altun taxta bar erdi bitig sözlari bitiglig (131r3). O'zlashma XIV asr Xorazm manbalarida "g'o'ladan uzunasiga tilib olingan yassi yog'och bo'laki": *Vujudi qaldi quruğ taxta sani* (XIII,51a18); «to'rtburchak taxtacha shaklidagi kichikroq narsa, taxtacha»: *Qiyāmat kün bolsa ol altunni taqi kümüşni taxta qilğay* (HФ,126a9) ma'nolari ifodalagan. Mazkur ot "tekis" ma'nosini bildirgan *taxt* so'zidan –a qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,III,224). Ayni paytda, o'rganilayotgan qissada istiloh **-līg/-lig** affiksi bilan birgalikda yangi so'z hosil qilishda ishtirok etgan: ...*İslāmāk ücün qapuğ qilmış erdi iki taxtaliğ, ul qapuğni ölcädilär otuz arşun uzuni* (176r4).

Farmān (HФ,20b2; XIII.1265; Г,2612) "buyruq, topshiriq" ma'nosini anglatgan: *Tāhri farmāni birlä qizi tirildi* (160r17). Shu bilan birga, ushbu leksema fe'l turkumiga doir yangi so'z hosil qilishda o'zak morfema sifatida qatnashgan: *Ya'ni meni qutluğ yaratğusi qayda ersä taqi mänjä namāz farmānladi* (169v19). Ushbu leksema "buyur-" ma'nosini anglatadigan tojikcha *farmudan* fe'lining *farmo* hozirgi zamon asosiga –n qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan (ЎТЭЛ,III,232). O'z navbatida, yodnomada o'zlashmaning turkiy **buyruq**: ...*İbriy tilinčä bu kitābda yeti miñ buyruq bar* (119v4); **yarlīg**: *Ul hālda Jabrāil yetildi yarliğ tegürdi* (76v16) singari sinonimlari ham mavjud.

Pāra o'zlashmasi dastavval "Тафсир" asarida "parcha, bo'lak" ma'nosida qo'llanilgan: *Urđi ārsä taş pāra boldi* (31624). XIV asrda Xorazmda yaratilgan manbalar tilida "parcha, bo'lak": ...*qoy etidin bir pāra aldī* (HФ,17615); "masofa": *Bu surat qissasi bar bir pāra uzaqraq, oş ayturmän vali bolsa yer ağlaq* (XIII,18618) semalarini ifodalash uchun xizmat qilgan. Numerativ tadqiqot obyekti qilib olingan yodnoma so'z boyligida quyidagi ma'nolarni anglatgan: "parcha, bo'lak": *Qoli birlä siğadi issiğ etmāk zāhir boldi, Yunusğa berdi, bir pāra yedi qalğanin oğlanlariğa berdi* (155r15); "hududiy bo'linish": *Yetmiş pāra eldä ul qizdın körklük qiz yoq turur* (144r11). Alishër Navoiy asarlarida mazkur leksemaning "parcha", "kitobning bir bosma toboqqa teng qismi, juz'i" (HAЛ,511) "birmuncha, bir qism" (AHATИЛ,II,582) ma'nolarini uchratish mumkin. Bundan tashqari, "Qisasi Rabg'uziy" da o'zlashmaning turkiy **böläk**, forsch-

tojikcha **parča** ma'nodoshi ham kuztiladi: ... *bular iki bōlāk* (174v20); *Etāgi yīrtilip bir parčasi qoliğa keldi* (83v6).

Tadqiqot/ obykti qilib olingan manbada istifoda etilgan o'zlashma qatlarga doir 2568 ta so'z leksik fondning shakllanish va rivojlanish jarayonini hamda tildan tashqari – ekstralingvistik omillarni kuzatishda muhim ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar:

1. til lug'at tarkibining boyishida tashqi manbalar qanday o'rin tutadi?

2. turkiy tillar leksikasidagi o'zlashma so'zlarni nechta guruhga ajratish mumkin?

3. "qisasi rabg'uziy" dagi sanskritcha so'zlar to'g'risida fikr bildiring.

4. sug'dcha o'zlashmalar xususida ma'lumot bering va misollar keltiring.

5. xitoy tilidan kirgan leksik birliklar haqida so'z yuriting.

6. asarda yunoncha so'zlarning qo'llanilishini misollar yordamida tushuntiring.

7. arab tiliing ilmiy va badiiy asarlar tiliga aylanish jarayoni qanday kechdi?

8. obida so'z boyligida arabcha so'zlar boshqa o'zlashmalarga nisbatan ko'pligining sababini misollar bilan asoslang.

9. forscha-tojikcha so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishida qaysi omillar muhim rol o'ynagan?

10. qissada ishlatilgan forscha-tojikcha o'zlashmalarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati xususida gapiring.

ASAR LEKSIKASINING QADIMGI TURKIY MANBALAR VA QORAXONIYLAR DAVRI YODNOMALARI TILIGA MUNOSABATI

Tayanch soʻzlar: qadimgi qoʻlyozmalar, eski turkiy til, etimologiya, termin, sema, uygʻur yozuvidagi manbalar, fonetik variant, abushqa, koʻni, sagʻraq, yashin, koʻzgu, sanduvach, qaragʻu, cherig, bagʻirsaq, sungu, yigʻach, arshun.

Til tarixini oʻrganish, uning eski holatidan voqif boʻlish qadimgi qoʻlyozmalarni qiyosiy jihatdan tadqiq etish, ular orasidagi yaqinlik va farqlarni aniqlash yordamida olib boriladi. Asar tilining qadimgi turkiy, eski turkiy adabiy tilning ilk manbalari tili bilan munosabati haqida shuni aytish joizki, mazkur obidalar turli davr va sharoitlarda yaratilgan. Shu bois, tilda oʻzgarishlar yuz bergani tabiiy. Chunki bu vaqt mobaynida til oʻzining taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq fonetik, leksik, morfologik, sintaktik jihatdan oʻzgarishga uchragan, takomillashgan, boyigan. “Qisasi Rabgʻuziy” asari leksikasi boʻyicha olib borgan kuzatishlarimiz yodnoma tili bilan qayd etilgan davr yodgorliklari oʻrtasida yaqinlik va baʼzi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini koʻrsatdi. Buni quyida amalga oshirilgan qiyosiy tahlil jarayonida ham kuzatish mumkin.

Ağin termini dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu biligʻ” asarida “soqov, tilsiz” maʼnosini anglatgan: *Nälük sözlämöz sen ağınteg bolup* – nima uchun gapirmaysan saqovdek (ДТС, 18). Termin oʻrganilayotgan manbada ham zikr etilgan semasida ishlatilgan: *Taqi islāmägänlär biri qarağū, ikkinçi sağir, üçünçi ağin...* (130v14). Ayni paytda, asarda mazkur soʻzning **tilsiz** sinonimi ham koʻzga tashlanadi: *Ul kündin berü siğäk tilsiz qaldı* (25v21). Demak, ushbu leksema XIV asrga kelib, ağinning maʼnodoshi sifatida qoʻllanila boshlagan.

“**Ovqat, yegulik**” tushunchasini bildirgan **azuq** leksemasi ilk bor Kul tegin bitigida keltirilgan: *Azuqi yoq erti* (ДТС, 73). Ushbu soʻz Mahmud Koshgʻariyning “Devon”i hamda “Тафсири”da oʻzining asl semasini saqlagan: *Sartniñ azuqi ariğ bolsa, yol üzä yer* (1,97); *Taʼamniñ qamuğin alurlar biz farzandalrimiz birlä azuqsiz qalurmiz*

(8966). XIV asr Xorazm yozma manbalarida **azuq**, **aziq** shakllari kuzatiladi: *Vafādin ōn bu yolda azuqum yoq* (XIII,83a16); *Payğambar aydi: ya Hadiča mānā aziq qilu bergil* (HΦ,468). Ushbu leksik birlik qissa tilida faol iste'molda bo'lgan: *Yüz batman buğday bir yilliq azuq bolur erdi* (23r5). Bu ot qadimgi turkiy tildagi "chaynamoq" ma'nosini anglatgan **azu/azi-** fe'lidan **-q** qo'shimchasi bilan yasalgan (ŸTƏL,I,249). Shuningdek, qissada tekshirilayotgan so'zning **ašliq** ma'nodoshi ham uchraydi: *Qulin kūjin Yusufğa satib ašliq aldilar* (66v21).

"Keksa, chol" semasiga ega **abuşqa** (HΦ,1061) termini qadimgi turkiy va eski turkiy til obidalarida **awīnčga** (ДTC.70), **awičga** (ДTC,69), **awučqa** (ДTC,3), **awučga** fonetik shakllarida qayd etilgan: *Söküş boldi erkā awučga atı – avuchqa erkaklar o'rtasidagi munosabatda haqorat so'zi bo'ldi* (ДTC,70). "Qisasi Rabg'uziy"da **abuşqa**, **abuşga** shakllari mavjud: *Tikān astında bir abuşqa kördüm yawlaq yığlayur* (11v12); *...Bu abuşgağa oğullar karāmat qilgıl* (78v1). Shu bilan birga, obidada bu so'zning **qarī**, **qart** sinonimlari qo'llanishda bo'lgan: *Qarilar durda, oğlanlar dabristānda muni oqurlar* (193r19); *Qaçan Dāvud anı kördi ersā ālimlarnı qartlarnı indättdi* (136v9).

"Rost, haqiqiy, to'g'ri" ma'nosi **čın** leksemasi yordamida berilgan: *Bilqis aydi: Sulaymān čın yalawač ermiş* (149r17). Ushbu so'z birinchi marta qadimgi turkiy til yodnomalarida ifodalangan (ДTC,148). Mahmud Koshg'ariy lug'atida qayd etilgan semada kelgan: *Čın aydiñ* (MK,I,326). Atama XIV asr Xorazm manbalari tilida ham o'zining asl ma'nosida iste'molda bo'lgan: *...Köz uçı birlä aydi kim ey čın mäh* (XIII,4166). Obida so'z boyligida leksemaning turkiy **köni**, forsha-tojikcha **rāst** va arabcha **haqiqat** sinonimlari ham ko'zga tashlanadi: *Hikmat ma'nisi köni bişig işlik bolur* (163v11); *Anı sinagayn tep bu işni qıldim, atam sözi rāst čiqti* (164v8); *Haqiqat bildikim seni kim ersā körmäs ermiş* (121v18).

Tadqiqot obyekti qilib olingan yodnomada **ađaq**, **ayaq**, **ayağ** so'zi "qadah, jom" tushunchasini ifodalagan: *Zaiflärni urğanlar İdi azza va jallani āzārlağanlar ađaq alğan...* (249r12); *Ul üzümni siqip suwin ayaqğa salıp malikkā ayaq tuturdım* (88r14); *...Miñ sanliğ*

harir, idish ayaqlar... (148r18). Berlin to'plamidan joy olgan uyg'ur yozuvidagi manbalar hamda XI asr yodgorliklarida **ayaq** varianti zikr etilgan semani anglatish uchun xizmat qilgan: *Bu ayaqnih yaruqi bar* – bu qadahning yoriqi bor (ДТС,27). Qutbning “Xusrav va Shirin” hamda “Nahjul farodis” asarlarida **adaq**, **ayaq** shakllari ko'zga tashlanadi: *...Taqi xamr adaqi tutmaqdin tark qildi* (HФ,133a11); *Saqikar elgi ham taldi ayaqdin* (XIII,4262). Ushbu so'z qadimgi turkiy tildagi “o'yilgan joy” ma'nosini bildirgan **ag** otining **ay** shaklidan “kichik” semasini ifodalovchi **-(a)q** qo'shimchasi bilan hosil qilingan degan qarash yo'q emas (ЎТЭЛ,1,250). Ayni paytda. Rabg'uziy turkiy **sagraq**, arabcha **qadah** istilohlarini mazkur leksemaga sinonim tarzida ishlatgan: *Yusufninh ilginda sagraq bar erdi* (94r11); *iki qadah kelturdilar* (198r15).

“Qozon” ma'nosi Mahmud Koshg'ariyning “Devoni”da **asaç** (ДТС,62) // **asiç** variantlari bilan anglashilgan: *Asiç ayur tubum altun* (1,86). O'rganilayotgan obida lug'at tarkibida **asaç** shakli istifoda etilgan: *... tannurqa ot kemišti, asaç asti* (228r7). Kezi kelganda aytish joizki, yodgorlikda ushbu so'zning **qazan** // **qazgan** ma'nodoshi ham keltirilgan: *Qaçan it egäläri kelsä xatunlarigä qazan asturup...* (95r1); *Min sanliğ harir, idish ayaqlar. tabaq qazganlar...* (148r18).

Qissada **avuç** so'zi “hovuch, siqim” ma'nosini ifodalagan: *Sämiriyy ul tofraqdin bir avuç alib saqlamiş erdi* (126r4). Leksema ilk bor “Oltun yorug'” yodnomasida adut shaklida qo'llanilgan: *Ayaça aš bermiş adutça suv tutmiş...* - bir kaft hajmicha ovqat, bir hovuch miqdorida suv bermoq (ДТС,14). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” dostonida **avuç**: *Uquşsuz kişi avuçça titik* - aqlsiz, nodon kishi bir hovuch axlatga o'xshaydi (ДТС,70), **avut** (ДТС,71), Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida **avut** (I,111), **ađut**: Bir **ađut** neğ (I,85) fonetik variantlari kuzatiladi. “Тафсири” va XIV asr Xorazm manbalarida **avuç** shakli qayd etiladi: *Bir avuç uşaq taş tutdi taqi...yuzinā atdi* (11561); *Bir avuç topraqdin yaratti* (XIII,117613). Alisher Navoiy asarlarida termin “hovuch”, “chapak” ma'nolarida ishlatilgan (HАЛ,478). Bundan ko'rinadiki, XV asrga kelib terminning ma'nolari kengaygan. Bu ot qadimgi turkiy tilda “ikki qo'l shapalog'i bilan olmoq” ma'nosini anglatgan **abu-** fe'lidan –ç

qo‘shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik bu so‘z tarkibida quyidagi tovush o‘zgarishlari voqe bo‘lgan: ikki unli oralig‘idagi **b** undoshi v undoshiga almashgan: **abuč** > **avuč**. O‘zbek tilida terminning boshlanishiga **h** undoshi qo‘shilgan: **avuč** > **havuč** (ЎТЭЛ, 595).

“Och, qorni och” tushunchasini anglatgan **ač** (Г, 158a13; ИФ, 12967; XIII, 31a13) so‘zi dastlab Turfon matnlarida ifodalangan: *Yaliñ boğazi todmaz ač yoriyur* – uning och tomog‘i to‘ymas, doimo och yuradi (ДТС, 3). Bu termin eski turkiy tilning ilk yodnomalarida ham o‘zining asl ma‘nosini davom ettirgan: *Ač ne yemäs, toq ne temäs* (МК, 1, 108). Leksemaning keyingi davrda ham iste‘molda bo‘lganligini “Qisasi Rabg‘uziy”da ko‘rish mumkin: *Bu ač xalāyiqğa vüzünni körgüzgil* (93r11).

Birinchi bor “Qutadg‘u bilig” asarida keltirilgan **anuq** so‘zi “tayyor” semasini bildirgan: *Qayusi batardin tapuğči anuq* – ulardan biri G‘arbdan, xizmatchi bo‘lishga tayyor (ДТС, 46). Termin XIV asr manbalarida ham ilk ma‘nosida ishlatilgan: *Yol üçün azuq anuq etmāk kerāk* (Г, 17769). Tekshirilayotgan manbada derivativ so‘z ayni ma‘noda o‘z aksini topgan: *Anuq ton kiyip bulut kölägäsindä turdılar* (118r19). Bu ot “tayyorlamoq” ma‘nosini anglatgan **anu-** (ДТС, 46) fe‘li bilan **-q** affiksidan yasalgan.

Obida tilida “bulbul” ma‘nosi **sanduwač** zoonimi bilan ifodalangan: *Lāla sağraqin içärdä sayrar esrüb sanduwač* (68v3). Ushbu so‘zni birinchi marta Yusuf Xos Hojib o‘z asarida **sandiwač**// **sanduwač** shakllarida keltirib o‘tgan: *Sariğ sanduwač... sayradi* (ДТС, 484). “Devon”da **sanduwač** varianti uchraydi: *Tatliğ ötar sanduwač* – bulbul yoqimli sayraydi (I, 481). Qutbning “Xusrav va Shirin” asarida **sanduwač** (53612), **zanduwaj** shakllari ifodalangan: *Körär kim tağ üzrā xuš çečäklär ačilmış zanduwajlar qaršu sayrar* (14a6). Tekshirilayotgan leksema keyingi davr manbalarida qayd etilmaydi. Ayni paytda, “Qisasi Rabg‘uziy”da leksemaning arabcha **bulbul** sinonimi ham kuzatiladi: *Qumri, bulbul muqri bolib ün tüzär tün-kündüzi* (68v5). Bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham mazkur ma‘noda ishlatiladi. Ma‘lum bo‘ladiki, **bulbul** istilohi XIV asrda dastavval **sanduwač** zoonimiga ma‘nodosh sifatida qo‘llanilgan bo‘lsa, so‘ngra uning o‘rnini butunlay egallagan.

“Oyoqni chalishtirib o‘tirish” semasiga ega **bağdaş** leksemasi dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida qo‘llanilgan: *Yana bağdaş ilmā yanīñ yatmağil* – yana oyog‘ingni chalishtirib o‘tirmagil, yonbosh yotmagil (ДТС,76). Bu so‘z o‘rganilayotgan manbada o‘z ma‘nosini saqlab qolgan: ...*körär bir qaba saqallıñ bağdaş qilip olturur* (18v17). Bizningcha, mazkur ot ko‘p ma‘noli **bağ** leksemasining “kishan, band” (ДТС,77) ma‘nosi bilan **-daş** qo‘shimchasidan hosil bo‘lgan.

Çerig so‘zi yodnomada “qo‘shin, lashkar” ma‘nosini ifodalagan: *Barğil Namrudğa ayğil sançuşur köñüllük bar ersä, çerig anutği* (44v2). Mazkur termin dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qayd etilgan: *Yüraksiz kişilär çerig artatur* – yuraksiz (qo‘rqoq) kishilar qo‘shinni zaiflashtiradi (ДТС,144). “Devon”da *çärik* “urush safi”, “har narsaning ro‘parasi, vaqti”(o‘g‘uzcha) ma‘nolarini anglatgan: *Alp çärikdä, bilgä tirikdä* – botir jang alangasida sinaladi, dono majlisda (I,369). Leksema XIV asr Xorazm manbalarida o‘zining asl ma‘nosida qo‘llanilgan: *Muhammad qalın çerig birlä keldi* (HФ, 206I1). Ayni paytda, ushbu termin qissada sifat yasovchi -lik/-lig affiksi bilan birikib yangi so‘z yasagan: *Tekmä biri on miñ çeriglig boldilar* (107v20). Ayrim manbalarda bu so‘zning sanskrit tilidan o‘zlashganligi qayd etiladi (ДТС,144; УТИЛ,IV,475; УАТЛТ,20). Biroq bu masalaga Mahmud Koshg‘ariyning quyidagi fikrlari oydinlik kiritadi degan umiddamiz: *çär – ro‘para(o‘g‘uzcha): Anñ äwi bu çärlikdä* – uning uyi bu narsaning ro‘parasidadir. *Ikki askar safiga ham çärik deydilar. Chunki ular ham bir-biriga ro‘para turadilar* (I,312-313). Bundan tashqari, yodgorlikda o‘rganilayotgan leksemaning forscha-tojikcha **läškär** (XIII,8062; Г,48a10) sinonimi ham uchraydi: *Qaçan Yusuf läškäri birlä paydä boldi qarabaşi Zulayhāğa xabar qıldı* (108v7). O‘zlashmaning XIV asr yodnomalarida ko‘zga tashlanishi uning keyingi davr mahsuli ekanligini bildiradi.

Bağirsaq qoraxoniylar davri yodgorliklari va “Тафсири”da “mehribon, oq ko‘ngil” ma‘nosini anglatgan: *Bağirsaq kişi* (ДТС,78); *Ol ärür mänä bağirsaq* (13610). Leksema “Qisasi Rabg‘uziy”da qayd etilgan semasida ishlatilgan: *Ya‘ni bağirsaq ata temäk bolur* (37v19). Ushbu so‘z “jigar”, “qorin”, “yurak”, “qavm-qarindosh” ma‘nolarini ifodalagan **bağir** (ДТС,78) otidan yasalgan.

Boqağu//boqav soʻzi obida tilida “sirtmoq, kishan” tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Adaqlarining boqağu urdi* (154r5); *Dādbāna aydi: yegirmi temür qaziq qaқin, temür boqaw, taraқ birlā etin taraқ* (161v19). Mazkur terminning Turfon matnlari, moniy yozuvidagi yodnomalar hamda “Devonu lugʻotit turk”da qoʻllanishda boʻlganligini “Qadimgi turkiy lugʻat” yordamida bilish mumkin: *Yazuqluғ erniy baғi küluği boqağusi aғirliғ yinikliğ bar* – gunohkor kishida yengil va ogʻir zanjir, kishan bor (ДТС, 112). Bu soʻz “Nahjul farodis”da ham ayni maʼnoda kelgan: ... *adaқinğa boqağu uruу boynunğa ğul uruу* (180a5). Fikrimizcha, **boqağu** termini “qattiq siqmoq, qismoq” maʼnosidagi **boğ-** (ДТС, 109) feʼli bilan **-ğu** qoʻshimchasidan hosil qilingan.

Bundan tashqari, tadqiqot obyekti qilib olingan asarda ushbu soʻzning **kisān** sinonimi ham uchraydi: *Aydilar: xat bitig berürmiz, ul sart birlā kim adaқinğa kisān urġil* (73r18).

Qissada “qalin xom teridan tayyorlangan, kalta qoʻnjlī, tagi qalin, uchi yuqoriga biroz qayrilgan oyoq kiyimi” semasi **čaruq** leksemasi orqali ochib berilgan: *Adaқinda eylānmāġān ešāk terisidin čaruqi bar erdi* (154v7). Ushbu soʻzga ilk marta Mahmud Koshgʻariy lugʻatida duch kelamiz: *Yadaġ ati čaruq, küci azuq* – yayov oti choriq, küci oziq (1,362). **Čaruq** oti “oʻrab bogʻlamoq” maʼnosini anglatgan **čari-** feʼlidan **-q** qoʻshimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, 1,435).

“Chaqmoq” (МН., 301b7) maʼnosini anglatgan **yašin** soʻzi dastlab “Oltun yorugʻ” yodnomasida uchraydi: *Yašin yaruqlyġ...* – chaqmoq shuʼlasi (ДТС, 246). Leksema XI asr yozma manbalarida oʻz semasida ishlatilgan: *Yašin yašnadi* – chaqmoq chaqdi (ДТС, 246). Terminning keyingi davrda ham oʻz maʼnosini davom ettirganligini “Qisasi Rabgʻuziy” asarida koʻrish mumkin: *Yašin yašnadi farištālār un kötürdilār* (121r4). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “yaraqlamoq” maʼnosini anglatgan **yaši-** feʼli bilan **-n** qoʻshimchadan hosil qilingan (ЎТЭЛ, 1, 147).

Rabgʻuziy “piyozsimon koʻpyillik oʻsimlik” nomini ifodalash uchun **sarmusaq** soʻzidan foydalangan: *Yana aydilar: ey Musā huū qilġil İdi azza va jalla yerdin üngān zargun qarın, sarmusaq, vısmuq, soġan bersün* (119r5). Mahmud Koshgʻariyning “Devoni”da

sarmusaq, samursaq (1,480) shakllarini kuzatamiz. “Nahjul farodis” asarida **sarimsaq** shakli uchraydi: *Ol ta’am içindä sarimsaq qattı* (21164). Sh. Rahmatullaev leksema etimologiyasi haqida quyidagicha fikr bildiradi: Bu yerda qadimgi turkiy tildagi “o’ramoq” ma’nosini anglatgan **saru-** fe’lidan **-m** qo’shimchasi orqali ot va **-sa** qo’shimchasi bilan fe’l yasalgan, keyin mazkur fe’ldan **-q** affiksi yordamida yana ot hosil qilingan (ЎТЭЛ,1,276).

Sünjü//sünjüg – “nayza” To’nyuquq yodgorligi, Turfon matnlari va “Devonu lug’otit turk” asarida ifodalangan: *Sünjü qılıç taz... – nayza, qilich, toj* (ДТС,517). Tekshirilayotgan obidada birinchi shakl qo’llanishda bo’lgan: *Mavlā taālā ularğa nusrat berdi, qamuğini sünjü, qılıç birlä sançitilar* (165r16). XIV äsr Xorazm yodnomalarida sünjü, sünji variantlari uchraydi: *Kelür yaxši sünjü uçin körärgä* (Г,121a7); *Sünjisi haybatindin tebrär yer* (XIII,19621).

Tarğaq (HФ,667; XIII,23618) “soch va soqolni tarash buyumi” birinchi bor Mahmud Koshg’ariy “Devon”ida ko’zga tashlanadi (ДТС,537). O’rganilayotgan yodgorlikda leksemaning **tarğaq, taraq** shakllari mavjud: *Yana sordi bu ne tarğaq turur?* (18v11); *Saçları taraqğa muhtāj bolmadı* (119r8). So’z “ajratmoq, bo’lak-bo’lak qilmoq” ma’nosini bildirgan **tar-** fe’lining “takror” ma’nosini ifodalovchi **-ğa** qo’shimchasini olgan shaklidan **-q** affiksi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,1,323)

Teyiñ zoonimi Bilga xoqon bitigtoshi va “Qutadg’u bilig” dostonida “olmaxon” ma’nosida ko’zga tashlanadi: *Aği çuz teyiñ kiş alirsän terip* – olmaxon, suvsar terisi kabi qimmatbaho gazlamalar yig’ish (ДТС, 549). “Qisasi Rabg’uziy”da **tiyiñ** varianti istifoda etilgan: *Yerdä yügrüp juft alişur ās, tiyiñ, kiş, qunduzı* (68v4). Alisher Navoiy asarlarida tiyin shakli “olmaxon” hamda “olmaxon terisidan tikilgan po’stin” semalarini ifodalash uchun xizmat qilgan (АНАТИЛ,III,224). Ko’rinadiki, zoonimda ma’no o’zgarishi keyingi davrlarda, ya’ni eski o’zbek adabiy tilida yuz bergan.

Turfon matnlari, Qoraxoniylar davri obidalari hamda XIV asr Xorazm yodnomalarida **egin** so’zi “yelka” ma’nosini bildirgan: *Köküz eginkä tegi* – ko’kragi va yelkasiga qadar; *Emgäk egindä qalmas* (ДТС,166); *...Buyurdi beklär egnidä kötürdi* (XIII,112a4).

“Тафсири”da **āgin** shakli ishlatilgan: *Baltani kötürüp burxanlarin uluğinañ āgni üzä qoydı* (38,27). Leksema tadqiqot obyekti qilib olingan manbada o‘zining asl semasida qo‘llanilgan: *Bu onağu egin birlä tamni tebrättilär* (64v5). Professor Sh. Rahmatullaev termin qadimgi turkiy tildagi “yuqoridan pastga qayirmoq” ma’nosini anglatgan **ej-** fe’lining **eg-** shaklidan **-(i)n** qo‘shimchasi orqali yasalgan degan fikrni ilgari suradi (ЎТЭЛ,1,460).

Erin (XIII,4364) leksemasi “Qisasi Rabg‘uziy”, “Muhabbatnoma” asarlarida “lab” tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *İki erinläri Habaşiy erinlä deg* (83r11); *Erür jan maqsadı erniñ nabatı* (Mh.,308a9). Ushbu so‘zni ilk marta Turfon matnlarida uchratish mumkin: *Erin üzä meñ bolsar...* – lab ustida xol bo‘lsa (ДТС,178). “Тафсири”da **ärin** fonetik shakli kuzatiladi: *... altügi ärnini Fir‘avn taxtiniñ altında urdı...* (30,27). Shuningdek, tekshirilayotgan obidada terminning **dudaq** sinonimi ham istifoda qilingan: *Tümän miñ äsiy anñ dudaq tebrätmäki birlä yarlıqanğay* (184r20). Bu ot qadimgi turkiy tildagi ma’nosi aniqlanmagan **tu:t-** fe’lining “takror” ma’nosini ifodalovchi **-a** qo‘shimchasi qo‘shilgan shaklidan **-q** affiksi bilan yasalgan; keyinchalik **u:** unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan, **t** undoshlari **d** undoshlariga almashgan: **tu:t-** + **a** = **tu:ta-** > **tuta-** + **q** = **tutaq** > **tudaq** > **dudaq** (ЎТЭЛ,1,94).

Qissa lug‘at tarkibida “oyna” semasi **közgü** so‘zi orqali ifodalangan: *Ul ewni közgüdek yaruq qıl-li va türlük naqşlar birlä bezädi* (80v8). Leksika dastlab “Oitun yorug‘” yodnomasida **közünjü** shaklida uchraydi: *Közünjünüñ suwnuñ yemä öñi adırmaqı yoq* – oyna bilan suv o‘rtasida unchalik farq yo‘q (ДТС,321). XI asr yodgorliklari va Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asarida **közñü**, **közgü** fonetik shakllari qayd etilgan: *Bağirsaq kişi özkä köznü bolur* – mehribon kishi boshqalar uchun oyna (ДТС,321). Bu so‘z qadimgi turkiy tildagi “qaramoq” ma’nosini anglatgan **köz-** fe’lining “y‘zlik” semasini bildiruvchi **-(ü)n** qo‘shimchasini olgan shaklidan **-gü** qo‘shimchasi bilan yasalgan; dastlab **ng** undoshlari bir **n** undoshiga birlashgan, so‘ngra ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan; keyinchalik o‘zbek tilida **ñ** undoshi **g** undoshiga almashgan, **ö**, **ü** unllilarining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: (**köz-**+ **ün-** **közün-**

)+gü- közüngü> közüñü> köznü> közgül> kozgu (ЎТЭЛ,I,222).

“Ko‘r, so‘qir” ma‘nosiga ega **qarağu** so‘zi birinchi bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida qo‘llanilgan: ... *Qarağu yorup yazsa sökmä anı* – so‘qir kishi yo‘ldan adashsa, uni so‘kma (ДТС,424). Leksema “Тафсири” hamda o‘rganilayotgan yodgorlikda ayni semada ishlatilgan: *Qarağu közsiz* (2565); *Közlari körmaz qarağu ham tili anıñ ağıñ* (39r8). Shuningdek, “Qisasi Rabg‘uziy”da terminning **közsüz** sinonimiga ham duch kelamiz: *Bir oğli boldi közsüz* (17r14). Ushbu leksemalar etimologiyasi xususida shuni aytish mumkinki, **qarağu** termini “qaramoq” ma‘nosidagi **qara-** fe‘li bilan **-ğu** qo‘shimchasidan, **közsüz** so‘zi esa “ko‘z” ma‘nosidagi **köz** oti yordamida **-süz** affiksidan yasalgan.

Bal (XIII,46610; НФ,5611; Г,69612) “asal” ma‘nosida dastavval Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida ko‘zga tashlanadi: *Ul aچار bal yalğatti* (ДТС,79). Bu ot “Тафсири”da o‘z semasini davom ettirgan: *Baldin tatliğraq* (68614). Tekshirilayotgan obidada zikr etilgan ma‘no **bal**, arabcha **asal** so‘zlariga yuklangan: *Ul erinniñ tatliğında qayda yetsün bal šakar* (77r17); ...*Birin aru yedi asal boldi* (12v14). **Asal** o‘zlashmasi “surkaldi, yopishdi” ma‘nosini anglatuvchi ‘**asala** fe‘lining I bob masdari bo‘lib, asli “yopishqoq narsa” ma‘nosini bildirgan; keyinchalik bu so‘z “bol” ma‘nosini ifodalay boshlagan (ЎТЭЛ,II,42).

Yığač numerativi “Devonu lug‘otit turk” asarida “6 km. li masofa, bir farsahni” bildirgan: *Bir yığač yer* (III,15). Mazkur so‘z “Тафсири” da o‘z ma‘nosini davom ettirgan: *Uzunluqi qırq yığač...*(132b13). Terminning keyingi davrlarda ham muomalada bo‘lganligini XIV asr Xorazm yodnomalaridan bilib olish mumkin: *Musāniñ čerigini kördikim tort yığač yer tutub tururlar* (28v10); *Gurzi kötürüb bir yığač yol yurdi...*(XIII,51a12). Ushbu so‘z Alisher Navoiy asarlarida “12 ming qari” ma‘nosida qo‘llangan (HAJL,297). Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida **yığač** 5985 metr ekanligi qayd etilgan¹¹⁴. Ba‘zi manbalarda esa leksema **farsah**, **sañ**, **taš numerativlari** bilan tenglashtiriladi¹¹⁵.

¹¹⁴ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. –Т: Шарк, 1997. –Б. 377.

¹¹⁵ Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую

Oʻrganilayotgan obida lugʻat boyligida “metrik sistema joriy qilingunga qadar qoʻllangan uzunlik oʻlchovi” (0,71 ga teng) maʼnosi **arʻsun** soʻzi orqali ochib berilgan: *Bu sarāy ortasinda özünjä tamāšā qilurtek yer qıldurdı. ädizliki iki yüz arʻsun* (63v13). Numerativ dastlab “Тафсир” asarida ishlatilgan: *Bir büzruk dam yapturdi iki yüz arʻsun içi* (38612). Termin XIV asr Xorazm manbalarida oʻz maʼnosini davom ettirgan: *Ādam payğambarnuj bozi altmiş arʻsun erdi* (HФ,33611). *Üç arʻsun dastārım birlä uzaq yol kelürmän* (XIII,55a21). Ye. Davidovichning yozishicha, XIX asrda 1,5 arshin 106, 68 sm ga teng boʻlgan¹¹⁶.

Kökürĉkän zoonimi dastlab “Oltun yorugʻ” yodgorligida “kabutar” maʼnosida uchraydi: *Üç kökürĉkän adayı laĉınqa qawitür ärkän* – Uch kabutar bolasi lochin qoʻliga tushib qoldi (ДТС,313). Eski turkiy yodnomalarda kökürĉkün shaklini koʻrish mumkin: *Ol mäniñ birlä oynadı kökürĉkünläšü...* – u men bilan kabutar tikib qimor oʻynadi (МК.II,263). XIV asr Xorazm manbalarida kögärĉin// kügärĉin (Г,9864), kökärĉkün fonetik variantlar kuzatiladi: *Bu ürüh kökärĉkün ağızlarındın ĉiqar* (ҚР,22r21). **Kökärĉin** zoonimining asosida **kök** – “koʻk”, “osmon” soʻzi yotadi. **-ar** yasovchi affiks **-ĉin** qoʻshimchasi esa turkiy tillarda zoologik terminlar, xususan, “qush nomi”ni ifodalash uchun qoʻllanilib, otga ham, feʼlga ham bir xilda birikadi. Qiyoslang: bʻldirĉin–“bedana”, baliqĉin–“qoʻton” (ССС,III,58-55). **Kökürĉkün** shakli E. Sevortyanning farazicha, **-qan** harakat nomi koʻrsatkichi orqali yasalgan. Biroq, deydi u, termindagi **-ĉ** tushunarli emas, balki **kökürĉkün** dir. U holda **-qan** ot yasovchi affiks hisoblanadi. Bundan tashqari, tadqiqot obyekti qilib olingan yodnoma tilida forsha-tojikcha **kabutar** maʼnodoshi ham isteʼmolda boʻlgan: *Mavlā taālā iki kabutarni yibardı* (220r19). Oʻzlashma XIV asrda ilk bor sinonim vazifasini bajargan boʻlsa, keyinchalik **kökürĉkän** zoonimini isteʼmoldan siqib chiqargan. Mazkur ot “koʻk” maʼnosini ifodalagan *kabud* sifatining *kabut* shakliga **-tar** qiyosiy daraja qoʻshimchasini qoʻshish yordamida yasalgan (ЎТЭЛ.III,113).

систему (перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля). –М.: Наука, 1970. -С. 120.

¹¹⁶ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. -С. 113.

Shu tariqa, leksik birliklarni chog'ishtirib o'rganish asosida qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki obidalarida qayd etilgan ko'pgina turkiy leksemalar qissa so'z boyligida ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan bo'lsa-da, ma'no o'zgarishsiz, faol qo'llanilganligi oydinlashdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi turkiy adabiy til va uning yodgorliklari haqida ma'lumot bering.
2. Eski turkiy adabiy til qaysi davr hamda manbalarni o'z ichiga oladi?
3. "Qisasi Rabg'uziy" asari lingvistik xususiyatlariga ko'ra qaysi davr yodgorliklariga yaqin turadi?
4. Obida lug'at tarkibida o'zining qadimiy shaklini saqlab qolgan so'zlar to'g'risida so'z yuriting.
5. Qissada ayrim fonetik o'zgarishlarga uchragan qadimgi leksik birliklar haqida fikr bildiring.
6. Qaysi leksemalar XIII asr ikkinchi yarmi – XIV asr boshlariga kelib sinonimlari bilan parallel ravishda qo'llanila boshlagan?

POLISEMIYA

Tayanch so'zlar: turkologiya, umumiy tilshunoslik, polisemiya, lingvistik ta'sir, semema, yelpig'ichsimon, zanjirsimon, semantik struktura, leksik ma'no, fakultativ sema, bosh ma'no, hosila ma'no, ko'chma ma'no, denotat, konnotativ ma'no, leksik qurshov, monosemantik birliklar. uyg'ur huquqiy hujjatlari, Xorazm manbalari.

So'zning ko'p ma'no anglatishi tilda mustaqil tizim bo'lib, bu hodisa umumiy tilshunoslikda polisemiya termini bilan nomlanadi. So'z dastlab bir ma'noni atash uchun qo'llanilib, davrlar o'tishi va turli lingvistik ta'sirlar vositasida bir necha ma'noni bildiradi. Polisemiya bir turkum doirasida leksik ma'nolardan tarkib topishi, ularning o'zaro bog'liq bo'lishi, ma'nolarning ayni so'zning o'ziga oidligi bilan boshqa hodisalardan ajralib turadi¹¹⁷.

¹¹⁷ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: ФАН, 1975. –Б. 47.

Soʻz maʼnolarini oʻrganishning xilma-xil yoʻllari bor. Shulardan biri soʻzning semantik strukturasi maʼnoli qismlarga ajratib tahlil qilishdir. Koʻp maʼnoli leksemalarning har bir sememasini semalarga ajratib tadqiq etish ularning leksik maʼnosini nisbatan aniq belgilashga yordam beradi. Sememaning mazmuni faqat leksik maʼnodangina iborat boʻlmaydi, unga stilistik, nutqiy xoslanish kabi belgi-xususiyatlar kiradi, bular barchasi birgalikda semantik strukturani tashkil qiladi¹¹⁸.

Soʻzning leksik maʼnosi umumiy va farqlovchi semalarning oʻzidagina tashkil topmaydi. Leksik maʼno tarkibida ikkinchi darajali, hatto fakultativ semalar ham boʻlishi mumkin. Bunday semalar qoʻshimcha semalar deb yuritiladi¹¹⁹. Maʼlumki, tilshunoslikda leksik maʼnolar bosh va hosila maʼnolarga ajratiladi. Bosh maʼno soʻzning leksik maʼnolarini bevosita va bilvosita bogʻlab turadi. Hosila maʼno soʻzning birinchi leksik maʼnosining taraqqiyoti natijasida metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi hodisalar yordamida yuzaga keladi. Bunda bosh maʼno leksemaning boshqa maʼnolari taraqqiyotiga asos boʻladi. Shu oʻrinda unutmash kerakki, hosila maʼnolarning hammasi ham bosh maʼnoga bogʻlanishi shart emas.

Sir emaski, nutqimizda koʻpgina soʻzlar bir necha sememalarda ishlatiladi. Muayyan leksema ifodalaydigan maʼnolar yigʻindisi mazkur soʻzning sememalar mundarijasini tashkil etadi. Semema til birligi sifatida abstrakt hodisa. Semema nutqda boshqa leksemalar (sememalar) qurshovida keladi. Mana shunday qurshov leksik qurshov deyiladi¹²⁰.

Soʻzning maʼnosini nutqdan ajratib alohida tadqiq qilib boʻlmaydi. Chunki leksik qurshov soʻz maʼnolarini ochib berishga koʻmaklashadi. Har bir soʻz oʻziga xos leksik qurshovga ega boʻlib, u bilan semantik va grammatik jihatdan bogʻlanadi. Shu bois, leksik qurshov tabiatini oʻrganmasdan turib, soʻz maʼnolarini

¹¹⁸ Рахматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилш//
Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1978. №4. –Б. 56.

¹¹⁹ Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. –Т.: ФАН, 1977. –Б.

11

¹²⁰ Реформатский А. Введение в языковедение. –М.: Наука, 1967. –С.107.

aniqlash mushkul. Ko'p ma'noli leksemalar semalarini bir-biridan farqlash uchun ularning leksik qurshovi ham qiyoslanadi. Natijada sememalarning mustaqillik darajasi belgilanadi.

Polisemiyada so'zning leksik ma'nolari o'zaro yelpig'ichsimon (bunda qolgan ma'nolar bosh ma'noga to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi) va zanjirsimon (bosh ma'noga bog'langan ma'no boshqa ma'no uchun asos bo'ladi, ya'ni bu jarayon zanjir shaklida davom etadi) ko'rinishda bog'lanadi. Bu ko'rinishlarning ikkisi ham bir polisemantik so'zda uchrab, murakkab ko'rinishdagi bog'lanishni yuzaga keltiradi. Ularning o'zaro qaysi ko'rinishda bog'lanishi boshqa leksik ma'nolarning bosh ma'noga vositali yoki bevosita bog'lanishi bilan aloqadordir¹²¹. Polisemantik leksema qancha ma'noga ega bo'lmasin, bitta so'z sanaladi. Yana shuni aytish kerakki, ko'p ma'nolilik asosan matnda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ya'ni polisemantik leksik birliklar qanchalik ko'p bo'lsa, matn ham shunchalik rang-barang, jozibador hisoblanadi. Buni «Qisasi Rabg'uziy» asari misolida ham ko'rish mumkin.

XIV asr obidasi bo'lmish «Qisasi Rabg'uziy» asari leksikasini tarixiy jihatdan o'rganish jarayonida yodgorlikda qo'llanilgan leksik birliklarning ko'pchiligi polisemantik so'zlar hisoblanib, monosemantik birliklar ham o'z o'rniga ega ekanligining guvohi bo'ldik. Xususan, qadimgi turkiy tilda va «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'otit turk» asarlarida¹²² a) «olmoq», b) «ega bo'lmoq», d) «keragini olmoq», e) «xotin olmoq», f) «sotib olmoq», g) «tortib olmoq», h) «tutmoq», i) «ishg'ol qilmoq» (ДТС.32) kabi ma'nolarda istifoda qilingan **al-** (Тафсири, 129b4) harakat fe'li qissada quyidagi semalarni bildirgan:

1. **al-** leksemasi «Qisasi Rabg'uziy» yodnomasida o'zining bosh (denotativ), ya'ni «biror narsani ushlab yoki tutib qo'lga kiritmoq» ma'nosida qo'llanishda davom etgan: *Yana kunda ikki kumus mandin alur...* (239r19).

2. «Xarid qilmoq, sotib olmoq»: *Mundağ sigir kimdä bar ersä keltürsün aqir bahā berip alurmen* (128v1).

¹²¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 186.

¹²² Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 32

3. «Emmoq»: *Halima sağ emükin berdi ersä aldï (185r3)*. Bu oʻrinda mazkur feʼl **em-** soʻzining sinonimi sifatida koʻzga tashlanadi: *Yettinçi bir emükin din süüt emär, ammā yana bir emükündin suw içär (170v20)*.

4. «Ketkazmoq, yoʻqotmoq»: *Yer üzä suwların aldï, kök yağmadï (26v3)*.

5. «Asramoq, oʻgʻil qilib olmoq»: *Sen bu oğlannï menin çapuğimda qoyğil, kişilär kelip asramaqğa qolğaylar. Ançada sen asramaqğa alğil, tedi (33v5)*.

6. «Koʻngil ovlamoq, taskin bermoq»: *Köñüllärni yaxşiliq birlä alğaysen (177v8)*.

7. «Tutmoq»: *Oğlum teyü ilkindän kim alğay, ulğartmişda kimni atam tegäy, tep yiğladi (183r5)*.

8. «Mehmon qilmoq, yedirib-ichirmoq»: *Yarliğ: mänin xalqimni määndin özgä kim qonuqlay alur (138r21)*.

9. «Bajarmoq, uddalamoq»: *Bani İsräilda birägü ummatin bu yüknü kötärä almağay (213v3)*.

10. «Oyoq ostiga olmoq, bosib oʻtmoq»: *Suw keldi aşuqiña tegdi, oğli bar erdi, anı ayaq astiña alip tepäsinä aşdi (24v12)*.

11. «Ruxsatsiz, nooʻrin qoʻlga kiritmoq»: *Muʻäviyanin başi yastuqğa tegdi ersä Yazidgä vasiyat qildi: Husaynni ağırlağil, sanä kelmiştä öz orninida olturğil. Mäl qolsa bergil. Bu qamuğ ularnin haqi turur. Yolsuz alip tururman tedi (244r12)*.

Ayni paytda, lëksik birlik **-i(b)** affikslı ravishdoshlar hamda ravishdosh formasidagi boshqa feʼllar bilan birikib, qoʻshma feʼllar hosil qilgan va bir qator semalarni ifodalagan:

12. «Tortib olmoq»: *Seni oğlanların birlä öltürürmän, qiziyni tartip alurman (63v4)*.

13. «Olib qolmoq»: *Biz Yusufğa mundağ oğrätü berdük, qarındaşinı bu adä birlä alip qalğil (97v10)*.

14. «Olib bormoq»: *Yigirmi yetti kişi öz mavlälarindin alu bardï (244v5)*.

15. «Keltirmoq, olib kelmoq»: *Bu kelmişdä yarmaqlari yoq erdi, tavar, juväl, kiyiz, arğamçi alip keldilar (101v16)*.

16. «Yetkazmoq, xabardor qilmoq»: *Bu kün bizin hasratimizgä safar qildin ummatlarınğa alu barğil (214r20)*.

Shuningdek, tadqiq etilayotgan leksemaning xarakterli tomoni shundaki, u obida tilida yetakchi fe'l sifatida ot turkumidagi so'zlar bilan birgalikda qo'shma fe'llar yasagan va quyidagi ma'nolarni anglatgan:

17. «Qo'lga kiritmoq, o'lja qilmoq, ega bo'lmoq»: *Ani kōrūp qamuğ musulmānlar takbir aydilar. Ğanimatlar aldilar* (222r16).

18. «Ishg'ol qilmoq, fath etmoq»: *Qirq yildin soñ yana yābāndin kelib Misrni aldilar* (117r9).

19. «Ko'tarmoq»: *Ya'qub yūzindā Yusufni Rubil egniñā aldi...* (69v2). Ushbu misolda leksema **kōtār-** fe'li bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Yumus uluğ oğlin kōtārdi, xatuni kiçik oğlin kōtārdi* (152v13).

20. «Uylanmoq, xotin olmoq»: *Hābil birlā tuğğan qizni Qābilğa berür boldi ersä Qābil ünämādi, meniñ birlā tuğğan qizni alurmen, tedi* (15v7).

21. «Ushlamoq»: *Muhammadni(s.a.v.) kōrdilār tewāçilār tonin kiymiš, buruduqni belinā bağlamış, ilkinā tayaq almiš* (188r10).

22. «Javob qaytarmoq, javob bermoq»: *Sarsabil İdi yarliqi birlā kelip Yunusğa salām qildi, Yunus alik aldi* (154r20).

23. Asar muallifi «jang qilmoq, urushmoq» ma'nosini **uruš-**leksemasi bilan birgalikda **al-** fe'liga ham yuklagan: *Jālut ham ilgari keldi, aydi: ne birlā urušursen?* (133v3); *Ellik-ellik birlā ilik ališip, atlar yarišip, arqiš tüšgän yergä keldilār* (76r2).

24. «Birovning nomini eslamok, yo'qlamoq»: *Rasulni, andağ dušman erdikim, atin ağzinqa almas erdi* (196r19).

25. «Judo qilmoq, ayirmoq»: *Ya'ni māñā bir mu'jiza kōrgüzgil, yoq ersä, bašiqni alurman tedi* (208r14).

26. «Asir olmoq»: *Rasul alayhis-salām sahābalar birlā ularniñ xatunlarin, oğul-qizlarin bulun alib keldilār* (230r7).

27. «Qo'yninga olmoq»: *Telim vaqtlarda kōrdüm Mustafā alayhis-salām Hasan va Husaynni qoyniña alip, qutluğ ağzin ularniñ ağzinqa qozar erdi* (243v18).

28. «Vafot etmoq»: *Dāvud orniğa kelip sağ qolin üzä yattı, Azrāil jānin aldi* (137r3).

al- fe'li ko'makchi fe'l shaklida ham keng qo'llaniladi:

29. «Namuna, ibrat olmoq»: *Qamuğ xalāyiq Mavlā qudratin bilsinlār, öz ājizliqların ānlāsunlār, ibrat alsunlar...* (138v19).

30. Qissada «sevib qolmoq, oshiq bo'lmoq» semasi **sew-** fe'li yordamida ochib berilgan: *Hadiča Muhammadni sewdi nubuvvat kormāsdān burun* (189r1). Ayni paytda zikr etilgan ma'no **al-**leksemasi orqali ham ifodalangan: *Dāvud ul sačnī, ul kōrkni kōrüb kōñil aldurdī* (135r9).

31. «O'ch olmoq»: *Īlāhi banu qurayzadan očūmni almağunča jāniMni almağil* (229v16).

«Biror narsani ushlab yoki tutib qo'lga kiritmoq» o'rganilayotgan fe'lining dastlabki ma'nosi bo'lib, qolganlari hosila ma'nolar¹²³ hisoblanadi.

Asarda qo'llanilgan **tüş-** – «tushmoq» tik harakat fe'li qadimgi turkiy til manbalari va eski turkiy adabiy tilning ilk yodgorliklarida «yuqoridan, balanddan yoki biror narsa ustidan pastga, yerga harakat qilmoq» dastlabki mustaqil ma'nosidan tashqari «biror transport vositasi yoki ulovdan tushmoq», «safarda biror joyga borib to'xtamoq», «yog'moq», «uzilib tushmoq», «biror narsa ichiga kirmoq, cho'mmoq» (ДТС, 600) singari ma'no ottenkalarini ham ifodalagan. Kezi kelganda qayd etish joizki, «O'zbek tilining izohli lug'ati»da **tüş-** fe'lining 26 ta ma'nosi berilgan (ЎТИЛ.ІІ,237-239). IZlanishlarimiz mazkur leksema asar muallifi tomonidan quyidagi ma'nolarda qo'llanilganligini ko'rsatdi:

1. «Yuqoridan, balanddan yoki biror narsa ustidan pastga, yerga harakat qilmoq»: *Ībn Yaminniñ yaši aqa taxtdin tüşüp ewğā kirdi* (101v21). Shu o'rinda qayd etish joizki, mazkur ma'no so'zning boshqa semalari uchun denotat vazifasini bajargan.

2. «Pasayib biror darajaga yetmoq»: *El yük alğandın soñ narx tüşdi* (189v12).

3. «Mustahkamlangan, qotirilgan, tutib turilgan yeridan uzilib, o'z og'irligi bilan pastga ketmoq»: *Eltip salām qildilar ersā, qufl tüşdi, qapuğ açıldı, ravzadin ün keldi* (199v11).

¹²³ So'zning leksik ma'nosi orqali yuzaga kelgan ikkinchi leksik ma'no hosil ma'no deb nomlanadi. Qarang: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 76-112.

4. «Umuman biror yerga borib qo'nmoq»: *Suwḍin kečārdā altunni suwḡa tūšūrḍi* (164r4).

5. «Biror narsa ichiga kirmoq»: *Oḡlan emḡāklāp barīp tanurḡa tūšḍi* (172r16).

6. «Havolab, uchib borib o'z og'irligi bilan ma'lum joyga yetmoq»: *Aymišlar: yetmiš hijābdin orta barmaq andāzasinča tajalliy nuri kōriindi, taḡ alti kesāk boldi, ücüsi üçüp Makkagā tūšḍi* (121v5).

7. «Safar chog'i biror yerda dam olish uchun to'xtamoq»: *Makkagā bir künlük yer qalip erdi, tūšḍilār* (179v21).

8. «Ma'lum bir yo'nalishda tarqalib, muayyan nuqtaga yoyilmoq»: *Qačan ul tüñlüklārdin küñ tūšsā, ul gavharlār yaruqliḡ berürlār erdi* (147r7).

9. «Hlinmoq»: *Bu küñ nečā baliḡ tutsaq sāñā berālinḡ tedilār, aḡ saldilar, nārsā tūšmādi* (144v14). Ushbu misolda tadqiq etilayotgan leksik birlik **ilin-** fe'lining ma'nodoshi sifatida ko'zga tashlanadi: ... *Kōzi kōrklukkā tūšḍi, al qildi, aḡḡa ilindi* (77r10).

10. «Paydo bo'lmoq, bosmoq»: *Ul-oq sāatda ölmādi, valekin ot andāmīnḡa qurt tūšḍi* (231v18).

11. «Biror xonadonga uzatilmoq, kelin bo'lmoq»: *Tewālāri čaliqliḡ qilīpburunduqlatmasalar yañi tūšḡām kelinlārni keltürüp, ün tüzüp irlaturlar* (198r2).

12. «Ega bo'lmoq»: *Abdul Mutallib aydi: alhamdulil-lāhkim, māniḡ ixtiyārīm savāb tūšḍi* (186r13).

13. «Biror xatti -harakatga kirishmoq»: *Berk yolḡa tūštilār, aḡiši-iniši te- lim* (225v8).

14. «Ot-ulovdan yerga, pastga tushmoq»: *Ba'zi rivāyatda kelmiš: Yusuf atdin tūšḍi, atasī birlā kōrüşḍi* (106v19).

15. «Qandaydir sabab va maqsad bilan birovning oldiga bormoq»: *Aydi: qačan malikka bir iş tūšsā, ul xoruslar čaqirur*(141w14).

16. «Mehmon bo'lmoq»: *Rasul alayhis-salām aydi: tewāmni qoyuḡ, kikniḡ ešigini čöksä, anda tūšḡāymān tedi* (220v19); *Qonaq tūšüp aš yedi* (87v19).

17. «Boqmoq, nazar solmoq»: *Kimniḡ kōzi Musāḡa tūšsā, tirik barinča kōzi kōrmās erdi* (123v15). Bu o'rinda leksema **baq-** fe'li bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Malik yana beklāriñā baqdi, yegirmi tört miḡ er birlā atlaniv, keldilār* (64r16).

18. «Nuramoq, ag'namoq»: *Bir tam kördilär tüşgälü turur* (130v5).

19. «Duchor bo'lmoq, sodir bo'lmoq»: *İblisgä ul hāl tüšmiş berü közüimiz yaşı qurimişi yoq* (209v8).

20. «Yuztuban yotmoq»: *İsmāil yığlayur turur erdi, ünin ešitsä, yetip keldi, körär İsmāil öwrülüp yüzün tüšmiş* (48v13).

21. «Uzoqlashmoq»: *Bu maqsuddin iraq tüšärmiz* (198v5).

22. «Balandlikdan pastlikka, jarlikka bexosdan tushib ketmoq»: *Mundun burun tağdin tüšüp boyni söjüki taqi qoli sinmiş erdi* (158v18).

23. «Biror mansabdan bo'shamoq, hurmat-e'tibordan chetda qolmoq»: *Quđi tüšgänläрни yoqaru kötärgän, örä qopğanläрни yumurlağan, bergänsän, alğansan, bu abuşğağa oğullar karāmat qilğil* (78r21).

Tahlil etilayotgan leksema ot hamda fe'li so'z turkumlariga oid so'zlar bilan birikib, murakkab (qo'shma) fe'llar ham hosil qilgan va ular quyidagi ma'nolarni anglatgan:

24. «Fitna qilmoq»: *Haqiqat yüzünä surat niqābin kemişdi qullarim fitnagä tüšmäsünlär tep* (76r14).

25. «Boshiga qayg'u, musibat tushmoq»: *Qaçan ularğa bir müñ-qadğü tüssä, yağilari bilgürsä, ul tābutni çiqarip ilgärü qoyup, duā qilsalar ul muñ, ul yağidın qutuhur erdilär* (131v20).

26. «Xabar tarqalmoq»: *Misr xalqi ara xabar tüşdikim, Mālik Za'r bir qul oğlan ketürmiş* (75r4).

27. «Homilasidan ayrilmoq»: *Yüklük urağutlar qamuği oğlan tüşürdilär* (136v12).

28. «Ovoza bo'lmoq»: *Nāhllardın, kāfırlardın, zındıqlardın musulmānlar ağızğa tüşdi, bilmäslikdän sözläyürlär* (145v1).

29. Asar muallifi «sevmοq, yaxshi ko'rmoq» ma'nosini **sew-** fe'li bilan birgalikda **tüş-** leksemasiga yuklagan: *Köz körgäni jamāl ul, Sewmāk anı halāl ul* (78v18); *Māhir erän mehrı tüşti, mehrini bergän telim* (249v7).

30. «Yiqilmoq, cho'kkalamoq»: *Anamniñ adaqinğa tüšüp, uzr qolup, sewük diydärin körüp qalğay erdim* (51r20).

31. «Yonmoq, yonib tushmoq, kuyub tushmoq»: *Qayu quş hawāda uęsa, qanatları küyüb tüşär erdi* (41r8).

32. «Boshiga tushmoq»: *Mašriqdin Mağribğa tegi qayu yerdä tayaq taşlasa, kişi başınğa tüşär erdi* (23r9).

33. «Yodiga kelmoq»: *Birägü keldi, qilič birlä urayin tedim ersä, Rasul(s. a. v.) vasiyatı köñlümğä tüşti* (228r13).

34. «Qo'lga tushmoq, giriftor bo'lmoq»: *Säniñ ilkinä tüsmäsäm qamuğın ögränür erdim* (141v7).

35. «Baloga qolmoq»: *Sulaymān bin Yasar anı bilip, balāğa tüsmägäyin tep Madinadin qačtı va Šāmğa bardı, anda ornadı* (82r14).

Ayni paytda, qissada o'rganilayotgan fe'lining in- ma'nodoshi ham uchraydi: *Mavlādin ilk qat kök farištalarinā yarlıg keldi, yergä indilär* (121r2).

«Qisasi Rabg'uziy» asaridagi **kötär//kötür-** fe'lining semalari haqida fikr yuritganda, aytish lozimki, ushbu leksema qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk manbalarida **kötür-** (Тафсири,129,11) shaklida «ko'tarmoq», «ulug'lamoq», «yo'q qilmoq», «olib tashlamoq», «ufqdan ko'tarilib chiqmoq», «o'zini erkin his qilmoq», «gunohkor bo'lmoq» (ДТС,20) kabi ma'nolarni anglatgan. Olib borgan izlanishlarimiz asnosida qissada fe'ning quyidagi ma'nolarda qo'llanilganligiga guvoh bo'ldik:

1. «Yerdan yoki yotgan joyidan uzib, ajratib olmoq»: *Qačan Musā bu kalimani aydı ersä, Tavrātni yalğuz kötärđi, qavmiğa keldi* (119r1).

2. «Yerdan uzilgan, ajralgan holda tutmoq, qo'lda tutmoq»: *Yaraqni saldı, taş kötärđi, sapqan aldı, ilgärü yürüdi* (133v2).

3. «Qo'lni yuqori holatda tutmoq»: *Yusuf munājātğa qol kötärđikim, İlähi bu tişilär makrindin meni saqlamasañ ular tapa mayl qilsam anda kedın äsiylardin bolğaymen* (87r4).

4. «Yuqori, baland holatda tutmoq, tepaga chiqarmoq»: *Eşikdin kirip, Mu- sā tayaqni yergä saldı, uluğ yılan boldı, başini kötärđi, ağzindin ot çiqar erdi* (111 r11).

5. «O'z ustida tutgan holda yurmoq»: *Bu kün qamuğ farištalar bariñ Ādam taxtini boynumuzğa kötärrib, tamuğ tariqin kezdürün, teb yarlıg boldı* (8v9).

6. «Qarshi harakat qilmoq, qo'zg'almoq»: *Barča narsälär baş kötürüp ĀdaMni bizdin yaratğil, tep tama' qildilar* (6r16).

7. «Birovni urushga shaylanmoq, o'qralmoq»: *Musā ačiğlanip tayaq kōtardı. aydi: ey yer, tuğil Qārūnni* (125v14).

Polisemiyada soʻzlarning koʻchma maʼno hosil qilishi asosiy rol oʻynaydi. Bu jarayon polisemantik soʻzlarning struktural sxemasini shakllantiradi. Uning taraqqiyoti asosida polisemantik soʻz leksik maʼnolarining oʻzaro bogʻlanishi, miqdori yuzaga keladi¹²⁴. Shu bois, oʻrganilayotgan leksik birlik qayd etilgan asosiy semalaridan tashqari koʻchma maʼnolarda ham ishlatilgan:

8. «Olib tashlamoq»: *Yarliğ keldi: ağır yükni alardin kōtārdim tedi* (213r13).

9. «Soqit qilmoq»: *Zulayhā ...yazuqni özindin kōtārdi va Yusufğa yüklādi* (83v9).

10. «Ochmoq»: *Yusuf yaziğa čiqtī, taxt üzā olturdi va yüzündin parda kōtārdi, xalāyiq Yusufniñ jamālin kōriup aš-taāmmū unutdilar* (93r12). Bu oʻrinda leksema **ač-** feʼli bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Ačdi aydi: yer kōk netāk kōrünsā, andağ-oq kōrünür tedi* (44r7).

11. «Mavqeyini, obroʻyini, hol-qudratini yaxshilamoq»: *Quđi tüškānlārnı yoqaru kōtürgān, ...bergānsen, alğānsan bu abušğāga oğullar karāmat qilğil* (78r21).

12. «Bardosh qilmoq, chidamoq»: *Qavmi ārin kōtürmädin kökkā ağğan Isā ul* (2r10).

13. Asar muallifi («toʻxtamoq» maʼnosini **toqta-** leksemasi bilan birgalikda **kōtār-** feʼliga ham yuklagan: *Bu yer su üzā yaratildi ersā toqta -madi, tebrānū bašladi, anı toqtatmaq üçin tağlārnı yaratdı* (3r18); *Musā duā qildi tofān kōtārdildi, yer qurıdi. yaš otlar ündi. çečāklār ačildi* (114r14).

14. «Bajarmoq, uddalamoq»: *Aydi: İlāhi, ummatlārim kōtārmāgütek yük yüklāmāgil* (213r16).

15. «Halok qilmoq, jonini olmoq»: *Mavlā taālā ul vaʼdagū vafā qildi, qamuğ maliklārnı kōtārdi, Sulaymān yalğuz qamuğ ālamğa malik boldi* (137v2).

16. «Uchirmoq»: *Sulaymān bir kün taxt üzā olturur erdi, yel taxtini kōtārdi. ...bir uluğ qolğa tegdilār* (139r1). Ushbu misolda

¹²⁴ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: ФАН, 1975. –Б. 135.

tadqiq etilayotgan leksik birlik **uč-** fe'lining ma'nodoshi sifatida ko'zga tashlanadi: *Isā baliqdin quš qildi, aғzi birlā dam qildi, havāga uči* (170v14).

17. «Forig' etmoq»: *Tavba qildi ersā, İdi azza va jalla šahvatni andin kōtārdi, avvalqī hāliğa yandı* (21r20).

18. «Ovoz chiqarmoq»: *Farištalar ün kōttürdilər, tasbih, tahlil aydillar* (121r4).

19. Qissada «biror narsani ushlab yoki tutib qo'lga kiritmoq» semasi **al-** fe'li yordamida ochib berilgan: *Yana kündā ikki kümüş mändin alur...* (239r19). Ayni paytda zikr etilgan ma'no **kōtār-** leksemasi orqali ham ifodalangan: *On iki yillik azuq kōtārdi, qalğanlarğa aydi: mən on yilda kelmäsäm sizlār öz yolūğizni kōrūy* (176v17). O'z navbatida, yodnomada **al-** fe'li tekshirilayotgan leksemaning sinonimi vazifasini o'tagan o'rinlar ham mavjud: *Ya'qub yuzindā Yusufni Rubil egniñā aldi...* (69v2).

20. «Paydo bo'lmoq, yuzaga kelmoq»: *Yusuf munča qurbat birlā mundağ mihnat nālūk turur, mundağ duā birlā munča teñlik anā nādin kōttürdi?* (78v6).

21. «Bekor qilmoq»: *Qaçan bu hujjatni qildi ersā Azāzil atini kōttürdilər, İblis at berdilər, ma'nisi «nāumid» temäk turur* (9r19).

Kōtār//kōttür- leksemasi qadimgi turkiy tildagi «yuqoriga harakatlanmoq» ma'nosini anglatgan **kōti-** fe'liga **-r** orttirma qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan, bunda ikkinchi bo'g'indagi **i** unlisi **ü** unlisiga, bu unli o'z navbatida **ä** unlisiga almashgan, o'zbek tilida **ö** unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: **kōti-+r- kōtir->kōttür->kōtār-> kōtār**¹²⁵.

Kuzatishlarimiz jarayonida yana shu narsa ayon bo'ldiki, yodgorlikda tadqiqot obyekti hisoblangan leksik birlikning **ağ-** ma'nodoshi ham qo'llanilgan: *Ayturlar: Baytul-muqaddasğa kirdi payğambarlar birlā namāz ötādi, andin soñ kökkā ağdi* (217v5).

“Qadimgi turkiy til” lug'atida **bir** sonining “raqam”, “dastlabki, ilk”, “bir xil”, “yagona, doimiy mavjud”, “qandaydir, allaqanday”, “fe'l bilan birga kelib, ish-harakatning bajarilganligini ifodalagan”,

¹²⁵ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). -Т.: Университет, 2000. -Б. 231.

“ba’ziları, ayrimlari” (ДТС, 101) singari semalari keltirilgan. «Тафсир» asarida ushbu soʻzning navbatdagi maʼnolari uchraydi: “bir raqami va shu raqam ifodalagan eng kichik son”: *A bir bolur* (1666); otlardan oldin kelib noaniqlik tushunchasini ifodalaydi: *Naluk kaltürmäslär anlar üzä bir hujjat bälgülüg* (163); “birgalikda, baravar”: *Bir yoli* (17b13); qoʻshma soʻz tarkibida kelib, “donalab sanash, taʼkidlab koʻrsatish” maʼnosini ifodalagan: *Tegmä bir* (49.6). “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da esa leksemaning oʻn xil maʼnosi qayd etilgan (I,269-270). Tekshirilayotgan obida lugʻat tarkibida ushbu soʻz bir nechta maʼno kasb etgan boʻlib, ijodkor ulardan mahorat bilan foydalanganki, bu oʻz navbatida, voqea-hodisalarning badiiy taʼsirchanligini, asar tilining jozibadorligini taʼminlagan:

1) “bir raqami va shu raqam ifodalagan eng kichik son”¹²⁶: *Haq taʼalā barcadin burun bir gavhar yaratdi* (3r9);

2) “narsa, predmetning oʻlchami”: *Malik alarga bir bas üzüüm berdi* (118r7);

3) otlardan oldin kelib noaniqlik tushunchasini ifodalaydi: *Xabarda andaq kelür: bir kün İblis yetmiş miñ farišta birlä kökkin Adam topraqinğa keldi* (6r21);

4) feʼldan oldin kelib, feʼldan anglashilgan ish-harakatning bir marta bajarilishini bildiradi: *Yetinç qatni yaratdi ajibā turur. İblis anda turur, tegmäsendä bir çiqar yana kirär* (4r1);

5) “birgalikda, baravar”: *Fariştalär çamuglari bir voli-oq sajda qüldüa:* (9r8);

6) “baʼziları, ayrimlari”: *Bir ançasi mukarrar, bir ançasi muʼtabar* (2v15);

7) “qisqa fursat”: *Meni agar bir zamän tavaqquf qilsalar erdi anlarni tutup siziy Täyriñiz kim turur tep sorar erdim* (11r9);

8) “oʻxshash, bir xil”: *Umlaq on yigitni kördi boylari, körklari bir tek* (63r2);

9) ayiruv bogʻlovchisi vazifasida kelib, qoʻshma gap qismlarini bogʻlashga xizmat qiladi: *Bir shjarında eränler erdi, bir shjarında xatunlar erdi* (25r7);

¹²⁶ Qarang: Рүзимбоев С. Достонлардаги “Бир” сўзининг семантик доираси // Илм сарчашмалари. – Урганч: УрДУ босмахонаси, 2007 №3. –Б. 69-74.

10) “yagona, doimiy mavjud”: *Allāh bir turur, Jirjis anīn yalawačī turur* (162v13);

11) “kelishmoq, gapni bir joyga qo‘ymoq”: ...*Til köñül bir qilip Rasulğa oğradilar* (203r14);

12) “o‘zaro, biri ikkinchisiga”: *Misr xalqī biri-biriñā ayturlar erdi* (92r7);

13) “qandaydir, allaqanday”: *Yana bir malik qiz qolğalu oğradi* (62r18);

14) “hech kim, birorta, hech qanday”: *Ibrāhim aydi: bir kiši taqī musulmān yoqmu erdi?* (60r11);

15) “aka-uka”: *Yahudā aydi: biz onağu bir qarındašmiz* (63r3);

16) “inson ko‘tara oladigan yuk”: *Har kündā bir arqa otunni bāzārda satip tört diramgā ikisini sadaqa qilip, ikisigā aš alip anasigā barur erdi* (128r18);

17) “aniqlik, so‘zning chegaralanganligi”: *Tekmä biri bir söz aydi* (180r10);

18) qo‘shma so‘z tarkibida kelib, “donalab sanash, ta‘kidlab ko‘rsatish” ma‘nosini ifodalagan: *Sālih tekmä birniñ ilgin tutup bir siñar tašlar erdilār* (33v12);

19) “ma‘lum bir muddat”: *Bir haftadan soñ Abu Tālip birlā Ātika Muhammadni Hadičağa yibardilar* (191r3);

20) “bittadan, ketma-ket”: *Yusuf aydi: yarın gor içindā birin-birin tarilğusi turur* (108v13).

Qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk yodnomalari hamda XII - XIV asr uyg‘ur huquqiy hujjatlarida **altun** termini 1) “tilla”; 2) “tilla tanga”; 3) “tilladan qilingan, tilla bilan qoplangan” ma‘nolarini bildirgan: *Altun kümüš kergäksiz kelürti* – Ortiqcha oltin, kumush keltirdi; *Ol meniñ birlā bir altunda ağıšdi* – narxni bir oltinga oshirish uchun u men bilan bahslashdi (L, 194); *Altun bašliğ yılan men* (ДТС, 40). “Тафсири” va XIV asr Xorazm manbalarida so‘zning dastlabki ikki semasi qo‘llanishda bo‘lgan: *Biz sänkä üküš māl beräliñ altun kümüš... tedilār* (139613); *Miñ alltunī bar ärdi* (136610); *Taš ornığa tapğaysen altun* (XIII, 11a6); *Yana miñ altun čiqardi* (HФ, 213a14). Tekshirilayotgan obidada leksema quyidagi ma‘nolarni kasb etgan: a) “tilla”: *Taqī xazinada ne kim altun, kümüš bar erdi barčasin*

qo'chirlarğa yüklätip çiqardı (109v18); b) “tilla tanga, pul”: ...*Taqi yüz miñ altun keltürgil* (46v16); d) “tilla bilan qoplangan”: *Altun birlä bezäklik özi taxt üzä olturur* (125v9). Ko‘rinadiki, *altun* so‘zining “tilla” sememasi denotativ sema sanaladi, chunki qolgan ma‘nolar undan o‘sib chiqqan. Alisher Navoiy terminga “oltin”, “tilla tanga”, pul birligi, “qimmatbaho, bebaho”(АНАТИЛ,II,519) ma‘nolarini yuklagan. Sevortyaning fikricha, **altun-altin** qo‘shma so‘z bo‘lib, **al** “qizil”, **tun** (<**toñ, ton**) “mis” so‘zlarining birikishidan hosil bo‘lgan (ЭСС, I, 142).

Tam leksemasi Turfon matnlari va “Devonu lug‘otit turk”da “devor”, “uy” (MK, III, 151) ma‘nosida kelgan: *Ol tamqa tirändi* – u devorga suyandi (MK, I, 299; ДТС, 529). Mazkur so‘z “O‘g‘uznoma” dostonida **tağam** shaklida “binoning ustini berkitib turuvchi qismi” semasini ifodalagan: *Bu uynuy tağami altundan* (ДТС, 526). **Tam** XIV asr Xorazm yodnomalarida “devor” (Г.6066), “uy” (HФ, 113a4) ma‘nolarini anglatgan. O‘rganilayotgan qissa tilida so‘zning quyidagi semalarini uchratamiz:

1) “devor”: *Ul tam başığa çiqti ersä, körgänin aytmay özin nari saldi* (173v11);

2) “uy”: *Qarabaši Zulayhā ilkin tutup çiqardı, yol başında bir tam tübindä olturdi* (108v6). Bu o‘rinda ot **ew** termini bilan sinonimik munosabatga kirishgan: *Bir kün Sālih ew qapuğında olturur erdi* (33v18);

3) “binoning ustini berkitib turuvchi qismi”: ...*Yel anda kirip tartip çiqaru ew tamlariña toqiyu halāk qildi* (30v17). Tahlillardan ma‘lum bo‘ladiki, mazkur so‘zning “devor” sememasi qolganlari uchun denotat, ikkinchi va uchinchi ma‘nolar esa konnotativ sema hisoblanadi. Ayni paytda shuni ta‘kidlash joizki, so‘zning “binoning ustini berkitib turuvchi qismi” ma‘nosi qissa tiliga xos xususiyat. Chunki ushbu semema asardan oldin va u bilan bir davrda yaratilgan manbalarda uchramaydi.

Yaš so‘zi birinchi marta yenisey yodgorliklarida “yil” ma‘nosini anglatgan: *Toquz qirg yašimta* – o‘ttiz to‘qqiz yoshimda (ДТС, 245). “Qutadg‘u bilig” pandnomasida leksemaning asl ma‘nosi saqlanib qolgan holda yangi “hayot, umr” semasi yuzaga chiqadi: *Tirik tutğil*

anča yašim qil – hali yashashimga imkon ber, umrimni uzaytirgin (ДТC,245). Leksema “Qisasi Rabg‘uziy”da ham ayni ma‘nolarda ishlatilgan: *Ogli anda yüz yigirmi yašda erdi* (166r3); *Luqman bin Ad aydi: ilāhi māñā uzun yaš bergil* (30r17).

Ay so‘zi Bilga xoqon bitigtoshi va qoraxoniylar davri yodnomlarida “sayyora”, “Oyning quyosh atrofida bir marta aylanib chiqish muddatiga yaqin vaqt oralig‘i” ma‘nolarida kelgan: *Qayu evkā kirsä bu ay tärk çiqar* – oy nuri qaysi uyga tushsa, u yerdan bir zumda chiqadi; *Yollig‘ tegin men ay artuqi tört kün olurip bitidim bedizdim* – Yo‘llig‘ teginman, o‘ttiz to‘rt kun ichida yozdim va bezadim (ДТC,24-25). Shuningdek, ushbu leksema qadimgi turkiy til va XIV asr manbalari hamda XII–XIV asr uyg‘ur huquqiy hujjatlarida ay **erkligin yoriqli** (ДТC,24) – “oyning o‘zgaruvchan kuchi”; **ay ölütcü** (ДТC,24) – “mahv etuvchi oy”; **ikindi ay** (ДТC,206) – “yilning ikkinchi oyi”; **ay täñri** (ДТC,24) – “oy tangri”; **Ay toldi** (ДТC,25) – “kishi ismi”; **ay bitigi** (MK,I,76) – “askarlarning nomi va ozig‘i yozilgan daftar”; **aram** (sug‘dcha) **ay** (ДТC,50) – “uyg‘ur yil kalendarining birinchi oyi”; **çaqšapat** (sanskritcha) **ay** (ДТC,140) – “qadimgi uyg‘ur kalendarining o‘n ikkinchi oyi” kabi leksik birliklar tarkibida ko‘zga tashlanadi. Mahmud Koshg‘ariy hafta va oy nomlari xususida shunday yozadi: *Turklarda haftadagi yetti kunning ismi yo‘q, chunki hafta islomdan so‘ng shuhratlandi. Shunga o‘xshash oy ismlari ham shaharlarda arabcha yuritiladi. Ko‘chmanchi va musulmon bo‘lmagan turklar oylarni to‘rt fasl bilan ataydilar. Har uch oyni bir ism bilan yuritadilar. Yil o‘tishini shunday biladilar. Masalan, navro‘zdan keyingi avval bahorga oğlaq ay, so‘ngra uluğ oğlaq ay derlar. Chunki oy bu vaqtda katta bo‘lib qoladi. Bundan keyingisiga uluğ ay deyiladi. Chunki bu oy yozning o‘rtasida bo‘lib, bu vaqtda sut va yer ne‘matlari mo‘l-ko‘l bo‘ladi* (I,332). “Qisasi Rabg‘uziy”da terminning quyidagi ma‘nolari kuzatiladi: 1) “sayyora”: *Ikinç keçä yana tüş kördi: on bir yulduz, küin, ay birlä inip Yusufğa sajdä qülurlar* (67r19); 2) “Oyning quyosh atrofida bir marta aylanib chiqish muddatiga yaqin vaqt oralig‘i”: *Yağdi yağmur esdi yellär astum üstün altı ay* (22v14); 3) “go‘zal yuz”: *Aziz, Rayyānma ay yüzlüg oğlan körüp azaqingā tüşgäli oğradi* (76v1); 4) “tug‘ish vaqti”: *Ayi küñf*

yetdi ersä Hina qiz tuğurdi (166v13). Keltirilgan misollardan ayonki, birinchi ma'no qolgan uchta semema uchun denotat hisoblanadi. Bundan tashqari, qissada o'rganilayotgan so'z tammuz ayi (232r17) – “avgust oyi”; qurban ayi (212v13) – “zuluhijja oyi”; ramazān ayi (212v13) – “qamariya yil hisobining to'qqizinchi oyi”; rajab ayi (25r17) – “qamariya yil hisobining yettinchi oyi”; rabiul-avval ayi (198r17) – “qamariya yil hisobining uchinchi oyi”; zuluhijja ayi (120v3) – “qamariya yil hisobining o'n ikkinchi oyi”; muharram ayi (245v18) – “qamariya yil hisobining birinchi oyi” shakllarida ham ishlatilgan. Alisher Navoiy ay ni “sayyora”, “go'zal, mahbuba” ma'nolarida qo'llagan (АНАТИЛ,II,510).

Uč oti qadimgi turkiy til hamda qoraxoniylar davri manbalarida “narsaning ingichkalashgan, o'tkir tomoni”, “uzun narsa tomonlaridan biri, bir tomon oxiri, boshi”, “yon tomon, qanot” ma'nolarini bildirgan (ДТС,603). Tadqiqot obyekti qilib olingan asarda leksemaning tubandagi ma'nolari kuzatiladi: a) “narsaning ingichkalashgan, o'tkir tomoni”: *Umar qilič uči birlä qarındašini sančti* (196v5); b) “uzun narsa tomonlaridan biri, bir tomon oxiri, boshi”: *Tayaqniñ učün yündilär, simāb toldurdilar* (112v4); d) “narsaning o'zi birikkan, o'rnashgan joydan tashqari yo'nalgan tomoni, oxiri”: ...*Rasul alayhis-salām aydi: baš barmaqin čičala barmaq učinda qoyub munča erdi* (121v2).

Tüz so'zi Kul tegin bitigi, Turfōy matnlari va eski turkiy tilning ilk manbalarida “tekis yer”, “bir xil, aynan”. “ishonchli, haqiqiy” (ko'chma) kabi ma'nolarda ko'zga tashlansa (ДТС,602), “O'zbek tilining izohli lug'ati”da uning “sayhon, tekislik”, “bo'z yer” (ЎТИЛ,II,218) sememalari ko'rsatib o'tilgan. «Тафсири»da «tik, to'g'ri», «tekis yer» ma'nolarini anglatgan: *Boyi tüz yüzi körklüg* (138,1); *Tamuğqa tüşärlär netäg kim tewä kabi tüzdä tayirlar* (131,10). Tadqiq etilayotgan yodgorlik tilida leksemaning uchta ma'nosi kuzatiladi:

a) “tekislik”: *Aydi: maņa bir keņ tüz yazı, sağ topraqliq yer häsil qilin* (62v4);

b) “bir xil, aynan”: *Yarliğ keldi: ey farištalar, bu qullarniñ tilläri köñülläri birlä tüz ermäs* (154r14).

d) “to‘g‘ri”: *Anda kedın tüz keyäs qılıp quduğğa kemişür bolup Yusufni tutup südräyü quduğ başığa keltürdılar* (70r19). O‘z navbatida, asarda forscha-tojikcha **rāst** o‘zlashmasi o‘rganilayotgan leksemaning sinonimi vazifasini o‘tagan o‘rinlar ham mavjud: *Ya‘qub yalawač sordı: ey böri, Täñri haqqı rāst ayğil* (72v6);

Oñ leksik birligi moniy yozuvidagi yodnomalarda, Mahmud Koshg‘ariy “Devon”i hamda Turfon matnlarida “gavdaning yurak o‘rnashgan tomonga qarama-qarshi joylashgan tarafi”, “to‘g‘ri” ma‘nolarini bildirgan (ДТС,367). «Тафсир» da otning dastlabki ma‘nosi saqlangan: *Äwrämiz anlarnı oñ yan sol yan* (1610). Leksema keyingi davrlarda ham zikr qilingan ma‘nolarda qo‘llanilgan. Buni “Qisasi Rabg‘uziy” asarida yaqqol ko‘rish mumkin: *Bir ančani uşmahniñ oñ qolında turğuzdı* (10v8); *Ey ādamiylar uđruğı kāski ul kün oñ aymiş ersän satğın almağay erdim* (77v20). Keyingi misoldan ko‘rinadiki, bu o‘rinda tekshirilayotgan so‘z **köni** leksemasi bilan sinonimik munosabatga kirishgan: *Yusuf aydı: köni sözlär könlün bar ersä ayğil* (75v3). Demak, *oñ* so‘zining zikr etilgan sememalaridan birinchisi denotativ, ikkinchisi konnatativ ma‘no hisoblanadi.

Ko‘p ma‘nolilik til rivojida katta o‘rin tutib, uning lug‘at tarkibini boyishiga ulkan hissa qo‘shadi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, polisemiya hodisasi o‘rganilayotgan asarda qayd etilgan ot, sifat, fe‘l va son (qisman) turkumlariga oid leksik birliklar doirasida sodir bo‘lgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Tilshunoslikda polisemiya deganda qanday hodisa tushuniladi?
2. Polisemiyaning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?
3. Bosh ma‘no deb nimaga aytiladi?
4. Hosila ma‘no qanday yuzaga keladi?
5. “Qisasi Rabg‘uziy”dagi polisemantik so‘zlarning ma‘nolararo munosabatlari to‘g‘risida to‘xtalib o‘ting.
6. Asar tilida qaysi so‘zlarning leksik ma‘nolari yelpig‘ichsimon ko‘rinishda bog‘langan?
7. Obida lug‘at tarkibida leksik ma‘nolari zanjirsimon ko‘rinish hosil qilgan terminlar haqida fikr bildiring.

MA'NO TORAYISHIGA UCHRAGAN SO'ZLAR

Tayanch tushunchalar: leksik ma'no, grammatik ma'no, til va nutq hodisalari, uslubiy ma'no, lisoniy omillar, ma'no torayishi, "Taʼqcup", "Nahjul farodis", "Devoni lug'otit turk", alp, urung, bo'qag'u, bus, bilig, elchi, kishan, tarig', kent, tangri, urag'ut.

So'zning leksik ma'noga egaligi uni til leksik-semantik sistemasining asosiy birligi ekanligini belgilaydi. Biroq barcha so'zlar ham leksik ma'noni ifodalamaydi. Shu bois, o'zbek tilshunosligida leksik ma'noga ega va ega bo'lmagan so'zlarni farqlash, til va nutq hodisalarining nomlarini ajratish maqsadida leksik ma'no ifodalaydigan so'zlarga nisbatan leksema termini qo'llanmoqda. Demak, til leksik-semantik sistemasining asosiy birligi leksik ma'noli so'z yoki leksemadir.¹²⁷

Leksik ma'no hamma vaqt muayyan so'zning semantik tarkibiga kiradi. So'zda grammatik ma'no ham, so'zlovchining o'z nutqiga bo'lgan munosabatini bildiruvchi ma'no ham bor. Biroq bularning o'zi leksik ma'no bo'lolmaydi. Leksik ma'noli so'z gap bo'lagi vazifasini bajaradi, shuningdek, morfologik kategoriyalar ma'nosi, emotsional-ekspressiv va uslubiy ma'no ifodasini beradi¹²⁸.

So'zning leksik ma'nosi ancha barqaror bo'lsa-da, uzoq yillar mobaynida ma'lum omillar ta'sirida o'zgarib boradi: 1) ekstralingvistik omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va boshqalar; 2) Lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasini ichidagi munosabatlari.¹²⁹ Binobarin, so'z ma'nolarining o'zgarishi xilma-xil va murakkab jarayon hisoblanadi. Jumladan, leksema ma'nosining torayishi, kengayishi va yangi sema kasb etishi uzoq davr mahsulidir.

Ma'no torayishi – avval keng hajmdagi voqelikni ifodalovchi ma'noning keyinchalik tor doiradagi voqelikni anglatishga o'tishidir.¹³⁰

¹²⁷ Ҳақимова М. Семасиология. – Т., 2008. – Б. 31.

¹²⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 47.

¹²⁹ Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2004. – Б. 21.

¹³⁰ Ҳақимова М. Семасиология. – Т., 2008. – Б. 67.

Leksik ma'noning torayishida u ifoda etgan referentning ma'lum qismlari differensiya bo'lib, boshqa bir nom bilan atalib ketadi. Natijada so'zning leksik ma'nosida torayish kechadi¹³¹.

Tadqiq etilayotgan obida lug'at tarkibidagi bir qator leksemalarda ma'no torayish hodisasi yuz bergan, ya'ni so'zlarning muayyan semalari iste'moldan chiqqan. Jumladan, **alp** so'zi Urxun-yenisey yodnomalari, Turfon matnlari, moniy yozuv yodgorliklari hamda Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ida quyidagi ma'nolarda ishlatilgan: 1) "mohir mergan": *Atsar alp ertiniz...* – otishda mohir mergan edingiz; 2) "qahramon, bahodir": *alplar birlä uruşma* – bahodirlar bilan urushma; 3) "jasur, qo'rqmas, mard": *...Alp qağan ermiş* – mard hoqon erkan; 4) "jasorat, jur'at": *Alpin erdämin el tutmiş* – davlatning qoidasi mardlik va jasorat bilan (ДТС,36). "Тафсири", Mahmud ibn Saroyining "Nahjul farodis"i hamda "Qisasi Rabg'uziy" asarlarida terminning faqatgina ikkinchi ma'nosi ko'zga tashlanadi: *Omär... är ärdi yüräklig ayyar alp ärdi* (2667); *Meni alp bahätur tesünlär* (НФ, 20368); *Alp yüräklig kücünä küwänür erdi* (61v14). Tahlillar natijasida shu narsa oydinlashdiki, keyingi davrlarga kelib, leksemaning ikkinchi ma'nosi saqlanib qolgan. Dastlabki hamda hosila ma'nolar esa iste'moldan chiqib ketgan.

Artat- fe'li qadimgi turkiy til obidalari va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida: 1) "nobud qilmoq"; 2) "vayron qilmoq, yo'q qilmoq"; 3) "sarf qilmoq, xarjlamoq"; 4) "buzmoq"; 5) "buzib ko'rsatmoq, noto'g'ri talqin qilmoq" (ko'chma ma'noda); 6) "parchalamoq, yo'ldan ozdirmoq" (ДТС,127) semalarini ifodalagan. Leksema o'rganilayotgan manbada o'zining birgina, ya'ni "buzmoq" ma'nosida ishlatilgan: *Aniñ üçün kim Rasul yarliqadi: men namāz qilurda bir dev kirdi namāziMni artatğali...* (146r13). Bu o'rinda mazkur so'z **buz-** fe'li bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Qurtqa buzar miñ işni qayra tüzär tiläsä* (80v14). Ko'rinib turibdiki, "Qisasi Rabg'uziy" asari tilida fe'ling birgina, ya'ni to'rtinchi ma'nosi uchraydi, denotativ ma'nosi va undan o'sib chiqqan qolgan semalari ko'zga tashlanmaydi. Binobarin, XIV asrga kelib, artat-

¹³¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. -Б. 113.

fe'li avval *buz-* leksemasi bilan sinonim sifatida qo'llanilgan bo'lsa, so'ngra esa ushbu so'zga o'rnini butunlay bo'shatib bergan.

Aq sifati ilk bor Urxun-yenisey bitigtoshlarida "kulrang, bo'z"(ot tusi) ma'nosida ishlatilgan: *Aq bisi qulunlamış* – kul rang biyasi qulunladi. Mazkur leksik birlik Turfon matnlarida ko'chma ma'noda "yaxshi ta'sir ko'rsatadigan, ko'ngildagidek, ijobiy" semasini anglatgan: *Aq qışin az* – insonga xush yoqadigan ishing kam (ДТС,48). Mahmud Koshg'ariyning lug'atida so'zning dastlabki ma'nosi saqlanib qolgan holda, uning yangi "oq" semasi rivojlanadi: *Aq bulut* (МК, I,258). "Тафсири"da so'zning "oq", "yorug'" ma'nolari kuzatiladi: *Qizil taqi aq yaqutdin* (138,17); ... *Uzlar ul kun aq bolup...* (12568). Qissa tilida esa leksema "oq": *Hur aq temak bolur* (171v5): "kulrang oqish, bo'z": *Farmānladi aq yağan keltürdilär* (148r14) ma'nolarini bildirgan. Misollardan anglashiladiki, sifatning "yaxshi ta'sir ko'rsatadigan, ko'ngildagidek, ijobiy" semasi o'sha paytdayoq, "yorug'" ma'nosi esa keyingi davrlarga kelib, iste'moldan chiqqan.

Navoiy asarlarida leksemaning "oq"(rang), "toza"(ko'chma ma'noda) (АНАТИЛ,II,544) semalari uchraydi. Radlov o'z lug'atida so'zning quyidagi ko'chma ma'nolari mavjudligini qayd etadi: "toza" (РСЛ, I,84), "vijdonli, halol" (РСЛ, I,95), "yuqori sifat" (РСЛ, I,92), "bilimli, o'qimishli" (РСЛ, I,79)¹³².

Bundan tashqari, asar tilida tahlil qilinayotgan terminning **ürün** sinonimi ham iste'molda bo'lgan: ... *ürün yüzlük, kiyik közlük, yinçgä bellik...* (85v13). Ushbu so'z birinchi marta Tonyuquq yodgorligida ko'zga tashlanadi: *Sariğ altun ürün kümüş* – sariq – oltin, oq – kumush (ДТС,627). Demak, ma'lum bo'ladiki, qadimgi turkiy tilda "oq" semasini *ürün* leksemasi ifodalagan. **Aq** sifati esa ayni ma'noda XI asrdan boshlab ishlatila boshlangan.

Qadimgi turkiy til hamda qoraxoniylar davri yodnomalarida **bağ** leksemasi 1) "kishan, band"; 2) "bog'ich, bog'"; 3) "tugun, bog'lam, taxlam"; 4) "jild, bo'lim"; 5) "guruh" (ДТС,77) ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, "Qisasi Rabg'uziy"da quyidagi semalarda

¹³² Qarag: Ганиходжаева М. Функционирование основных прилагательных цвета в исторических срезах языка // Историколингвистический анализ лексики старописьменных памятников. -Т.: ФАН, 1994. -С. 43-53.

istifoda etilgan: a) “kishan, band”: *Özgä küçlük boynağularni teñiz tubinda bağda, boqağuda tutdı* (146r16); *Ot İbrāhim bağlarin köyürdi* (42r17). Ayni paytda ushbu termin **kišan, boqağu** soʻzlariga sinonim tarzida qoʻllanilgan: *Adaqimğa kišan urdilär* (74r7); *Adaqlarimğa buqağu urdı* (154r5); b) “bogʻich, bogʻ”: *İç bağlarin key qılmağ* (57v9). d) “bogʻlam, taxlam”: *Bir bağ çöplük buğdayni keltürdi* (15v12). Soʻzning dastlabki ikkita maʼnosini “Taʼfıçır” asarida ham uchratish mumkin: “bogʻ”: *İtniñ bağini yazdılar* (9,22); “kishan”: *Ulaşturğay başi birlä ayaqlari temür bağlar birlä* (66,14). Bu ot qadimgi turkiy tilda “biriktirmoq” maʼnosini bildirgan **ba:-** feʼliga -ğ affiksini qoʻshish orqali hosil qilingan (YʼTƏJ.I,62-63).

“Bilim” tushunchasi ilk marta Kul tegin bitigtoshida “bilim-tajriba orttirmoq” maʼnosini anglatgan **bil-** feʼlidan **-(i)g** affiksi orqali yasalgan (YʼTƏJ.I,50) **bilig** leksemi yordamida ochib berilgan: *Ayiğ bilig anta öyür ermiş* – ular u yerdan oʻzlariga yomon bilimlarni oʻzlashtirib olgan (DTC, 99). Leksema “Devonu lugʻotit turk” da oʻzining asl maʼnosini davom ettirgan: *Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas* – belgi boʻlsa odam yoʻldan adashmaydi, bilim boʻlsa kishi soʻzda yanglishmaydi (MK.I,108). Shuningdek, Mahmud Koshgʻariy ushbu soʻzning “aql, idrok”, “hikmat” (I,367) maʼnolarini ham koʻrsatib oʻtadi: *Bilig kişi ara ülüglüg ol* – aql insonlar oʻrtasida taqsimlangan (DTC,100). Berlin toʻplamidagi uygʻur yozuvida bitilgan hujjatlarda leksik birlikning toʻrtinchi, yaʼni “ehtiyotkorlik” maʼnosi uchraydi: *Yiti biligin yarmış kergäk* – yarani juda ehtiyotkorlik bilan ochish lozim (DTC,100). Qissa tilida **bilig** leksemi asosan “bilim – tajriba”, “hikmat” semalarini anglatish uchun xizmat qiladi: *Sulaymān aydı bu biligni kimdin ögrändiñ?* (139v8); *Aymişlar: ul ganjda bir altun taxtada bar edi bilig sözlari bitiglig, söz bu erdi* (131r3). Demak, soʻzning asarda kuzatilgan birinchi maʼnosi denotativ, ikkinchisi esa konnotativ maʼno sanaladi.

Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, Rabgʻuziy zikr etilgan maʼnoni yoritish uchun arabcha **ʼilm** sinonimidan ham foydalangan: *Musā aydı: men seniñ birlä turayin ʼilm ögränäyin teyü keldim* (130r2). Bu soʻz asli “bildi, bilimli boʻldi” maʼnosini anglatuvchi **ʼailma** feʼlining I bob masdari hisoblanib (YʼTƏJ.II,161), ilk marta “Qutadgʻu bilig”

(ДТC,209) dostonida uchraydi. O‘z-o‘zidan ayon bo‘ladiki, o‘zlashma XI asrdan boshlab *bilig* so‘zi bilan sinonim sifatida qo‘llanib kelingan.

Eski turkiy adabiy tilning dastlabki obidalaridan sanalgan “Devonu lug‘otit turk” asarida **bus** leksemasining ikkita ma‘nosi keltirib o‘tilgan: a) “tuman”: *Kök bus boldi* – osmonni tuman qopladi; b) ko‘chma ma‘noda “xira”: *Er közi bus boldi* – er kishining ko‘zi xira tortdi (ДТC.127). Mazkur so‘z tadqiq etilayotgan manbada birinchi semasini saqlab qolgan: *Astın qapuğni açturdi, ne körünür? tesä yemä bus körünür tedi* (44r11). Kezi kelganda aytish lozimki, yodnomada ayni ma‘no **duman** leksemasiga ham yuklangan: *Ul duman tek köp tümän toğ turğuzup yüz miñ arab* (181v20). Bu so‘z dastavval Urxun-yenisey bitigtoshlarida **tuman** shaklida qayd etilgan: *Üzä tuman turdi asra tođ turdi* – yuqorini tuman, pastni esa chang qopladi (ДТC,585). **Tuman//duman** etimologiyasi haqida ba‘zi fikrlar ham yo‘q emas. Xususan, Sh. Rahmatullaev **tum** (“namlik”) otidan **-a** qo‘shimchasi bilan fe‘l yasalgan va undan **-n** affiksi yordamida ot hosil qilingan deb ta‘kidlaydi (ЎТЭЛ, I, 359).

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida **yalawač** 1) “elchi”: *Bu yanlığ yalawač tiläkkä tegir* – bunday elchi o‘ylagan niyatga yetkazadi; 2) “payg‘ambar”: *Muhammad yalawač xalāyiq baši* – Muhammad payg‘ambar xalq yo‘lboshchisi (ДТC,228) ma‘nolarini bildirgan. Birinchi sema dastlab **yalabač** fonetik shaklida yenisey yodnomalarida, ikkinchisi esa ilk marta Turfon matnlarida ishlatilgan: *Tübüt qanqa yalabač bardim* – Tibet xoniga elchi bo‘lib bordim (ДТC,227); *Täjri yalawači* – Xudoning elchisi, payg‘ambari (ДТC,228). Mahmud Koshg‘ariy **yalawač** (III.54) “payg‘ambar”, **yalafar** so‘zi esa “shohlarning elchilariga beriladigan ot (uyg‘urcha)” ma‘nolarini ifodalaganligini qayd etadi: *Yaš ot kiymäs, yalafar ölmäs* – yosh (ho‘l) o‘t yonmaganidek, xabari har qancha og‘ir va dahshatli bo‘lsa ham elchiga o‘lim yo‘q (III.55). Leksema tekshirilayotgan manba tilida “payg‘ambar” ma‘nosida iste‘molda bo‘lgan, ya‘ni ma‘no torayishi yuz bergan: *Ibrāhim yalawač dastārın çiqarib alarğa qaršu tutdilar* (98v14).

Ushbu hodisani qissada tahlil qilinayotgan so‘zning sinonimi sifatida kelgan **sawčī** leksemasida ham kuzatish mumkin. Termin

birinchi bor Urxun-yenisey obidalarida **sab'ci** shaklida "elchi", "avliyo", "sohibkaromat" (ДТС,478) ma'nolarida qo'llanilgan. XI asr yodgorliklarida istifoda etilgan **saw'ci** varianti "payg'ambar", "kuyov tomonidan qiz tomonning roziligini olish uchun vakil qilingan shaxs" (ayni paytda, mazkur sema "Devon" da o'g'uzcha **yazig'ci** so'zi yordamida ham ochib berilgan (III,63) ma'nolarini kasb etgan: *Yalawaclarda odruntusi ulug' saw'cisi* – elchilar ichida tanlab olingan (Xudoning) buyuk payg'ambari (ДТС,492). "Qisasi Rabg'uziy" da birgina "payg'ambar" semasi kuzatiladi: *Ibrahimiñ ogli erdi Isāq Mavlā saw'cisi* (53v15). Bu so'z "xabar, so'z" ma'nosini anglatgan **saw** otidan **-ci** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I, 293). Tadqiq qilinayotgan manbada "bir davlatning boshqa bir davlatga yuboradigan rasmiy vakili" tushunchasi esa, "davlat" ma'nosidagi **el** oti hamda **-ci** affiksidan yasalgan (ЎТЭЛ, I, 463) **el'ci** so'zi yordamida ochib berilgan: *Rum maliki Misr malikigā el'ci yibardi* (87v15). Leksema ayni paytda "payg'ambar" semasini ham ifodalagan: *Tāñri el'cisi dastur tilāyūr, tedi* (232v15).

Bundan tashqari, o'rganilayotgan asarda bu so'zning forscha-tojikcha **payg'ambar**: *Xabarda andağ kelür: tört payğambar tirik turur* (20v20); arabcha **mursal**: *Anbiyā mursal qamuğdin aniy alā himmatin* (181v9); **nabiy**: *Xalq üzä yawlaq bağirsaq erdi belgülük nabiy* (158r15); **rasul**: *Bu qavlñi xatā temişlär, aniy üçün kim rasul yarliqadi* (146r12) sinonimlari ham ko'zga tashlanadi.

Xan «hukmdor» ma'nosini ifodalagan: *Köp çerigni basti xanlar, işq çerigin kim basar* (77v4). Mazkur istiloh dastlab qadimgi turkiy manbalarda **qan** shaklida «hukmdor», «yo'lboshchi, boshliq» ma'nolarini anglatgan: *Tāñri anča temiş erinç, qan bertim, qanniñ qodup içikdiñä* – Tangri shunday dedi: men senga xon berdim, sen esa o'z xoningni tashlab, o'z gaga bo'ysunding; *Ötrü tāñri qani Xormuzta tāñri tāñrisi Burxanqa inča tep ötüğ ötünti* – Shundan keyin ma'budalar yo'lboshchisi tangri Xormuzta tangrilar tangrisi Burxandan iltimos qildi (ДТС,417). O'rganilayotgan termin «Qutadg'u bilig» hamda Mahmud Koshg'ariyning «Devon»ida o'zining asl ma'nosida ishlatilgan: *Bu Tawğaç Qara Buğra xanlar xani* (ДТС,636); *Xandan basut* (yordam) *tilärlär* (I,427). Demak, ma'lum bo'ladiki, **x** ning

q tovushiga o'tishi hodisasi XI asrda yuz bergan. Bu so'z Alisher Navoiy asarlarida ham ayni semada qo'llangan: *Māil qildi burun Xitā xanī bay' qilmaq berib bahā anī* (III,412). Mahmud Koshg'ariy **xan** so'zini quyidagicha izohlaydi: *Afrosiyobning bolalari ham xon deb yuritiladi. Afrosiyob xoqondir. Bu nom bilan atalish voqeasi haqida uzun hikoya bor* (III,172). L. Budagov lug'atida **qan** mo'g'ulcha **qaan** so'zining qisqargan shakli sifatida qayd etiladi (CCTTH,I,527). Ayrim turkologlar termin **qaqan** leksemasining qisqarishi natijasida yuzaga kelgan degan fikrni ilgari suradi¹³³. Shuningdek, mazkur leksema xitoy tilidagi ke «buyuk, ulug'» +kuan «hukmdor» terminidan olinganligi haqida ham qarash mavjud¹³⁴. Bizning fikrimizcha, **qan** termini qaysi so'zdan kelib chiqqan bo'lishidan qat'iy nazar turkiycha hisoblanadi. Bundan tashqari, qissada leksik birlikning forscha-tojikcha **pādšāh**, arabcha **sultān**, **malik** sinonimlari ham qo'llanilgan: *Qurtqa aydi: bu iṣ bitsā Rayān pādšāh ölgändin soñ Rumdin çerig kelgäy* (88r7); *Ul sultān ölgändin soñ özgä sultān olturdi* (164v11); *Malik sordi: bu oğlanni qaydin aldñ?* (33r19).

Qadimgi turkiy til hamda qoraxoniylar davri yodnomalarida **yağiz** so'zi quyidagi semalarni ifodalash uchun xizmat qilgan: 1) "qo'ng'ir, qoramtir": *yağiz yer yūzi yaşardi, körklädi* – qora yer yuzi yam-yashil bo'ldi, go'zallashdi. 2) ko'chma ma'noda "yer": *Üstün kökdäki... astin yağizdaqi* – tepa, osmonda va past, yerda joylashganlar; 3) "ot nomi": *Yağizin binip* – qoramtir otni minib (ДТС, 225). Q. Sodiqov "Qutadg'u bilig" ning Hirot nusxasidagi boblar mundarijasida "Yeti yulduz, tört yağiz, on iki ökäkniñ ögdükini ayur" nomli sarlavhaga e'tibor qaratar ekan, shunday yozadi: undagi yağiz – asli rang ma'nosini bildiradi, "qo'ng'ir rang" dir. Bu sifat badiiy asarlarda,

¹³³ Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. I. –М., 1963. –С. 604; Баскаков А.Н. Тюркизмы-социальная терминология в «Слове о полку Игореве». Turkologiya. К 70 летию акад. А.Н. Кононова. –М., 1976. –С. 226.

¹³⁴ Дадабоев Ҳ., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б. 34. Каранг: Менгес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». –Л., 1979. –С. 110-111; Баскаков А.Н. Тюркизмы-социальная терминология в «Слове о полку Игореве». Turkologica. К 70 летию акад. А.Н. Кононова. –М., 1976. –С. 225; Немет Ю. К вопросу об аварях. –В кн. «Turkologiya». –Л., 1976. –С. 299.

xususan, “Qutadg`u bilig”da ham yerga nisbatan qo`llanilgan: *yağiz yer* – qo`ng`ir yer. Ko`chma ma`noda “yer”ning o`zini ham bildiradi, *yağiz* deganda “yer, tuproq” tushuniladi. Bob sarlavhasiga kelsak, unda *tört yağiz* deyilmoqda, bu “to`rt yer” deb tushunilmaydi; uni “unsur, element, materiya” deya anglamoq kerak: *tört yağiz* – “to`rt unsur” degani. Ana shunda mantga mos tushadi. Chunki ushbu bobda yetti yulduz, o`n ikki burj va to`rt unsur to`g`risida fikr yuritilgan. Shundan kelib chiqib, yuqoridagi sarlavhani “yetti yulduz, to`rt unsur, o`n ikki burjni madh etganini aytadi” deb o`g`irish mumkin. Anglashiladiki, *yağiz* so`zi ilkin ma`nosida “unsur”ni bildirgan, qolgan ma`nolari esa o`shandan urchigan¹³⁵. Rabg`uziy asarida bu so`zning “qo`ng`ir, qoramtir” ma`nosi saqlanib qolgan: *Yağiz yerni qadamı astında bisāt qıldılar* (181r13). Shu bilan birga, qissada terminning **qara** sinonimi ham uchraydi: *Qara bulut yağinliq bolur tep anı qoldı* (30r11).

Tariğ (HФ,188a17) leksemasi birinchi marta Urxun-yenisey manbalarida “don, urug`” tushunchasini ifodalagan: *Tariğ bişdi yaş ot ündi yilqıqa kişikā esgü boltı* – don pishdi, yam-yashil o`tlar undi, chorva va insonlarga yaxshi bo`ldi (ДТС,537). Mahmud Koshg`ariy mazkur so`z ko`pchilik turk qabilalarida “bug`doy”, o`g`uzlarda “tariq”, ya`ni “donini oqlab, so`k olinadigan boshqoli o`simlik” (I,354) ma`nolarini bildirganligini e`tirof etadi. “Qutadg`u bilig” dostonida “dehqonchilik” ma`nosida ko`zga tashlanadi: *Tariğçi tariğda erik bolsun* – dehqon dehqonchilikda o`z g`ayrat-shijoatini namoyon etsin (ДТС,536). “Qisasi Rabg`uziy”da **tariğ**, **tariq** fonetik shakllarida “don”, “tariq” semalarida ishlatilgan: *Aşliq tariqları barçanın sarayında yiğilmış* (216v3); *Aşliq tariğ bolmişda yegü çaqliğ tökdürür erdi* (92v10). Demak, **tariğ** otining “don, urug`” sememasi boshqalari uchun denotat sanaladi. Keyingi davrlarga kelib, so`zning bu ma`nosi iste`moldan chiqib ketgan, faqatgina “tariq” semasi saqlanib qolgan. Leksik birlik qadimgi turkiy tilda “ekin ekmoq” ma`nosini anglatgan **tari-** fe`li bilan **-ğ** affiksidan yasalgan (ЎТЭЛ,1,322).

Ilk bor Turfon matnlarida qayd etilgan “shahar” ma`nosini

¹³⁵ Содиков К. “Кутадғу билиг” кўлэзма нусхаларининг чоғиштирма таҳлили // “Кутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. -Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. –Б. 58.

anglatuvchi **känd** (ДТС,290) leksemasining obida tilida **kend**, **kent** fonetik variantlari ko'zga tashlanadi: *Yolda kelürdä Aynuš-šams atliğ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu siğürğa mindürgil seniñ birlä kentgä barayin* (128v8). Mahmud Koshg'ariy tadqiq etilayotgan leksema xususida quyidagilarni bayon qiladi: *Känd – o'g'uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko'pchilik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Farg'onani Özkänd – o'z shahrimiz deydilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deydilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo'llaydilar* (I,330). *Tärkän – Shosh (Toshkent) ning ismi. Uning asli Tash kand bo'lib, toshdan qurilgan shahar demakdir* (I,414). Ma'lum bo'ladiki, qoraxoniylar davrida termin "qishloq", "viloyat", "shahar" ma'nolarini bildirgan. "Тафсир" asarida **kend** (39,17), **kent** (61,9) shakllarida "qishloq", "shahar" semalarida ishlatilgan. "Guliston bit turkiy"da **kent** "shahar" ma'nosida kelgan: *Bir qul kentgä bardı* (3051). Alisher Navoiy asarlarida "qishloq", "shahar" ma'nolari ko'zga tashlanadi (АНАТИЛ,II,108).

Mazkur so'zning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sug'd tiliga mansubligi qayd etiladi¹³⁶. Mahmud Koshg'ariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tünkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qo'ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, so'ng ular Ajam shaharlari kabi bo'lgan* (III,164). Qayd etilgan ma'lumotlar Movarounnahrning sanab o'tilgan o'lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forscha

¹³⁶ Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 290; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. Т. II. –Б. 353; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. ; Кораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –Б. 36.

atab ketilganidan dalolat beradi¹³⁷.

Shu bilan birga, tadqiq qilinayotgan manbada ushbu leksemaning forscha-tojikcha **šahar**, **šahristān** sinonimlari ham uchraydi: *Učdim ul tağ ustigā ağdim, ortasinda bir šahar kōrdüm anī uzuni on iki yiğaç yer erdi* (141r19); *Aytmişlar: on üç šahristān erdi, Bilqis Mārab atliğ šahristānda erdi* (146v16).

Tegin - fe'li "yetmoq, erishmoq" ma'nosida ilk bor Turfon matnlarida qo'llangan: *Qayu tinliğ atqa teginsār* – kim o'sha shonshuhratga erishadi (ДТС,547). Uyg'ur yozuvida bitilgan budda yodnomalarida leksemaning "boshidan kechirmoq, yo'liqmoq", "sazovor bo'lmoq, munosib ko'rilmog" semalari yuzaga chiqadi: *Azun azunta uzun ödün teginürlār* – Umr mavjud bir shakldan boshqasiga o'tish davrida uzoq vaqt qiyinchiliklarni boshdan kechiradi (ДТС,547); *İncip burxan qañimizni kōryr biz nomtn ešitü teginür biz* – Shunday qilib, buddani ko'ramiz va o'gitlarini eshitish sharafiga muyassar bo'lamiz (ДТС,548). Tadqiq etilayotgan asarda so'zning dastlabki semasi saqlanib qolgan: *Bu kōñlüm murādğa teginmāk tilār* (76v2). Ayni paytda leksema **yet-** fe'li bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Ibrāhim kenddin čiqdi yābānğa yetdi* (39v1). "O'zbek tilining izohli lug'ati"da **tegin-** fe'li shunday izohlanadi: *daxl qilmoq, tutinmoq; gap-so'z yoki qo'l bilan tegmoq* (IV,46). Ayon bo'ladiki, bugunga kelib, mazkur fe'lning ma'nosi o'zgarib, yangi sema kasb etgan, u ifodalagan ma'no esa **yet-** va **erish-** leksemalariga yuklangan.

Tāñri termini "butun borliq, barcha jonli-jonsiz mavjudotlar yaratuvchisi" ma'nosida qo'llanilgan: *Ančada Jabrāil keldi, aydi: ey Yunus Uğan Tāñri saña salām qildi* (152r21). Qadimgi turkiy tilda tāñri so'zi ikki ma'noda ishlatilgan: "ulug' tangri, xudo"; "ko'k, osmon". Bu so'zning "xudo, iloh" ma'nosi ham turli dinlarda turlicha tushunilgan. Ko'k tangri diniy tushunchasidagi Kōk tāñri "ko'kdagi tangri"ni bildirgan. Moniylik dinida esa quyidagi tasavvurlar amal qilgan: *Kün Tāñri* – *Quyosh tangri*, *Ay Tāñri* – *Oy tangri*, *Yašin Tāñri* – *Yashin tangri*, *Yel Tāñri* – *yel tangri*. Turk buddistlari tushunchasida

¹³⁷ Содиқов К. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 46.

Tāhri tāhri – *Oliy tangri Budda* dir. Musulmon turklarda *Tāhri* – *Haq taolo(Alloh)* dir¹³⁸. Bundan tashqari, “Oltun (tusli) yorug” yodgorligi va yenisey bitigtoshlarida leksemaning “hukmdor, janob”, «diniy» semalari kuzatiladi: *Bu sabiq̄ ešitip, men ötrü olarqa inča tep tedim aya edgülärim tāhriärim* – Bu soʻzni eshitib, ularga shunday dedim: ey mening yaxshilarim, hukmdorlarim!; *Tāhri elikkä elcisi ertim* – Men diniy qabilalar uyushmasining elchisi erdim (ДТС,544). “Devon” da quyidagi qaydlarni oʻqiyimiz:

Tün kün tapun tāhriğä boynamağil

Qorqup aňar eymänü oynamağil.

Kecha-kunduz ulugʻ tangriga ibodat qil, yoʻldan ozib adashma. Xudodan qoʻrq, undan uyal, undan qoʻrqib, oʻynashdan saqlan. Xudo halok qilgʻur kofirlar osmonni *tāhri* deydilar. Shuningdek, ular koʻzlariga katta koʻringan har narsani, chunonchi, katta togʻ, haybatli yogʻochni ham *tāhri* deb ataydilar. Shuning uchun ham ular shunga oʻxshash narsalarga sajda qiladilar. Ular bilagʻon odamni *tāhriğän* deb atashlari ham shundandir. S. Mutallibovning yozishicha, Mahmud Koshgʻariyning *tāhri* haqidagi izohini ikki xil tushunish mumkin:

Birinchidan, bu izoh XI asrda yashagan xalqlar tiliga emas, balki ancha qadimiy, yaʼni yer, koʻk, quyosh, oʻtlarga topinuvchi shomonlik davridagi xalqlar eʼtiqodiga doir maʼlumot hisoblanadi. Chunki Koshgʻariy koʻk soʻzi “osmon” maʼnosini ifodalashini taʼkidlagan, biroq uning “tangri” semasini keltirib oʻtmagan.

Ikkinchidan, uni XI asrda islomni qabul qilmaganlar shunday eʼtiqod qilar edilar degan mazmunda tushunish mumkin. Bu variant yana ham yaqinroqdir, chunki Urxun yodgorliklarida ham shu tariqa eʼtiqodni koʻramiz. Ularda olamning yaratilishi, diniy eʼtiqodlarga oid maʼlumotlar kam boʻlib, tangriga qulluq qilish, oʻlim, taʼziyalar haqida soʻz boradi. Lekin unda yer, koʻk, tangri deb izohlangan. Mahmud Koshgʻariyning bu xil izohlari, bir tomondan, diniy eʼtiqod tarixi haqida tadqiqot olib boruvchilar uchun muhim hujjat boʻlsa, ikkinchidan, alloma oʻz asarida uzoq tarixiy voqealarni ham hisobga

¹³⁸ Содиқов К. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 181.

olganini ko'rsatuvchi dalildir (III,387-388).

Qissada tadqiq etilayotgan so'zning turkiycha **uğan**, **iđi**, arabcha **Allāh**, forsha-tojikcha **xudā** ma'nodoshlari ham keltirilgan: ...*Uğan hukmiñä rizā berdim yarin qarindaşlarıñ birlä izayin tedi* (69r14); *İđigä şukr qıldılar; telim мәllar berdilər sadaqa* (54r11); *Aydi: tamuqmen Allāh bir turur. Yumus anıñ yalawađi turur* (152r19); *Aydi: Xudāyā sami'un aliymesen* (152r8). Shuningdek, asarda xudoning sifatlarini bildiruvchi boshqa so'zlar ham qo'llanilgan: **iđi** (sohib, ega), **Mavlā** (homi, rahnamo), **Mavlā taalā**, **Haq** (haqiqatan mavjud zot), **Rab** (ega, xoja), **Uğan** (qodir), **Dayyan** (hisobchi, jazolovchi), **Xālīq** (yaratuvchi), **Samad** (hojatbaror), **Jabbār** (bandalari ishini isloh etuvchi), **azza va jalla** (eng aziz va eng ulug'), **zul jalāli val ikrām** (sharafli va karamli), **Ahad** (yagona), **Aliym** (biluvchi, dono), **Jalil** (barcha sifatleri mukammal, ulug' zot), **malikul-mulk** (mulk, saltanat sohibi), **Rahmān** (mehribon), **Rahim** (rahimli), **Sami'** (maxfiy va oshkora gaplarni, hatto dildan o'tganini ham eshituvchi), **Karim** (karamli, kechirimli), **jala jalālahu** (uning sha'ni, shavkati ulug'). Aytish joizki, *tāyri*, *iđi* so'zlari qadimgi turkiy til manbalari, *uğan* leksemasi qoraxoniylar davri yodnomalari, *Allāh*, *xudā* istilohlari XIII-XIV asrga oid asarlar tiliga xos xususiyat. Bugungi kunga kelib, *iđi*, *uğan* so'zlari iste'moldan chiqib ketgan.

Ewlig//ewlik//ewlūg (ew- "uy") leksemasi eski turkiy adabiy tilning ilk yodgorliklarida quyidagi semalarni kasb etgan: 1) "uy egasi, uyi bor inson": *Endik uma ewligni ađirlar* – Kaltafahm mehmon uy egasini hurmat qiladi; 2) "xotin": *Qali ewlig almaq tiläsä özün/talusin tilä keđ yiti qil közün* – Agar uylanmoqchi bo'lsang, yaxshisini tanla va juda hushyor bo'l; 3) "osmonda ma'lum joyga ega bo'lish" (o'tov tutish): *On iki ükāk ol bularda adin/qayu iki ewlūg qayu birgä in* – Bulardan boshqa o'n ikki burj bor/ulardan biri ikkita "uyga" ega, qolganlari bittadan (ДТС, 190). "Devon" da "xotin" semasida **urađut**, **kiši**, **eşilär**, **tişi**, **kis** terminlari qo'llanilgan (III,456). O'rganilayotgan yodnomada ewlūk fonetik shakli ishlatilgan bo'lib, uning dastlabki ikkita ma'nosidan foydalanilgan: *İđiyā ewlūkimgä kim yawuzliq sandi va kim elik sundi?* (83r11). Shuningdek, qissada mazkur so'zning turkiy

tişi, urağut, xatun, arabcha **avrat** sinonimlari ham ifodalangan: ...*İlāhi bu tişilār makrindan meni saqlamasañ ular tapa mayl qılsam anda kedın āsiylardın bolğaymen* (87r1); *Isā waqtında bir sāliha urağut bar erdi* (172r14); *Qamuğ er, xatun ul nurni kūsäyür erdilār* (182v9); *Bir avrat bani Sa'd qabilasidin Halima atlig* (184v9). Tahlillar shuni ko'rsatadiki, **tişi** (ДТС,563), **xatun** (436) so'zlari qadimgi turkiy tilda parallel ravishda muomalada bo'lgan, **ewlük, urağut** (ДТС,614) leksemalari esa qoraxoniylar davri obidalarida ko'zga tashlanadi. **Avrat** istilohi qadimgi turkiy va eski turkiy til manbalarida kuzatilmaydi.

Urxun-yenisey bitigtoshlarida "qari. ko'p yashagan" tushunchasi **qari** so'zi orqali anglashilgan: *Bir qari öküzüg... qumursğa yemiş* – bir qari ho'kizni qumursqa yedi (ДТС,426). Mahmud Koshg'ariyning lug'atida leksemaning ilk ma'nosi saqlanib qolgan holda, yangi "yosh" semasi rivojlanadi: *Qarğa qarısun kim bilir* – Qarg'aning yoshini kim biladi? (ДТС,426; МК,І,425). Termin "Qutadg'u bilig" asarida "chol" ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Edi yaqşi aymış biliglig qari* – juda yaxshi gapirdi donishmand chol (ДТС,426). XIV asr Xorazm yodnomalarida so'zning birinchi va uchinchi ma'nolari keltirilgan: *Ummi-Başar atlig qari za'ifa bar erdi* (HФ,18a8); *Yigit sordi: qariğa ne tadbir* (XIII,105a1). Leksema o'rganilayotgan obidada ham ayni semalarda uchraydi: *Bu siğir neçä yaşliğ turur. Yarliğ keldi: kiçikmä ermäs, qarima ermäs, orta yaşliğ turur* (128r6); *Yigit birlä qari arasında bu çagliğ farq bar* (106r17). Anglashiladiki, so'zning "qari, ko'p yashagan" ma'nosi qolgan semalari uchun denotat hisoblanadi.

Sh. Rahmatullaevning yozishicha, mazkur so'z qadimgi turkiy tilda "keksaymoq" ma'nosini bildirgan **qari-** fe'lidan ma'no taraqqiyoti natijasida ajralib chiqqan (ЎТЭЛ,І,526). Kezi kelganda ta'kidlash joizki, asarda zikr etilgan "chol" ma'nosi **qart, abuşqa** leksemalariga ham yuklatilgan: *Avāz işitdim āvāznı ezārdim ersü tikān astında bir abuşqa kördüm yawlaq yiğlayur* (11v12); *Qartlar kelip öjində olturdılar* (174r1).

Qonuqluq "ma'lum bir sathdan joy olmoq" ma'nosini bildiradi. U **qon-** fe'lidan **-(u)q** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,І,586) otga **-luq** affiksini qo'shib hosil qilingan. Eski turkiy tilning ilk

yodnomalarida “mehmondorchilik, ziyofat”, “mehmon uchun joy, xona” ma’nolarida qo’llanilgan: *Telim türlüg ol bu qonuqluq aši* – mehmondorchilik uchun xilma-xil yeguliklar (ДТС,456). XII – XIV asr uyg’ur huquqiy hujjatlarida so’zning “boshpana, panoh” semasi yuzaga chiqadi: *Erinçlig qutadmiş qonuqluqta qonar* – baxtsizlarga baxt-saodat keltiradigan boshpanada yashaydi (ДТС,456). Rabg’uziy leksemaning faqatgina “mehmondorchilik” ma’nosidan foydalangan: *Mavlā taālā vahiy qildi: qamuğ uçqan yügürgänlärğä fulan kün Sulaymān qonuqluqinğa hāzir boluñ* (138v2). Shu tariqa, XIV asrga kelib, ushbu istilohning dastlabki “mehmondorchilik, ziyofat” ma’nosi qo’llanishda bo’lgan. Hosila ma’nolari esa iste’moldan chiqib ketgan. Shuningdek, qissada **mehmāndārliq** so’zi ham zikr etilgan ma’noda ishlatilgan: *Ātika bu sözni Abu Tālibğa aydi: mehmāndārliq qilip uluğlarni yığdı* (191v20).

Siñäk zoonimi dastavval uyg’ur yozuvidagi qadimgi turkiy yodnomalarda “pashsha” ma’nosida qayd etilgan: *Quş siñäk ...çömali qonuzta ulatı bu tınliğlar azunıta* – Dunyoda qush, chumoli, qo’ng’iz va shunga o’xshash jonivorlar mavjud (ДТС,500). Mahmud Koshg’ariy lug’atida leksemaning XI asrda “pashsha”, “chivin» ma’nolarida qo’llanilganini ko’rsatib o’tadi (II,21). Biz o’rganayotgan qissa tilida so’zning “pashsha” ma’nosi iste’molda bo’lgan: *Nuh uyatliq bolup siñäkni tiläyü qarluğaçni izdı* (25v15). Bu o’rinda zoonim forscha-tojikcha **pašša** so’zi bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Bir yılan Sulaymānñ isin aldi keldi, kördi paššalär Sulaymānğa zahmat berürlär* (143v7). Izlanishlar shuni ko’rsatdiki, mazkur o’zlashma XIV asrdan **siñäk** zoonimiga ma’nodosh sifatida ishlatila boshlagan. Keyinchalik, uning o’rnini egallab, iste’moldan chiqib ketishiga sabab bo’lgan. Chunki hozirgi o’zbek adabiy tilida **pašša** (ЎТЭЛ,II,243) so’zi qo’llaniladi.

Saw so’zi qadimgi turkiy manbalarda “so’z”, “xabar”, “xat” ma’nolarini ifodalagan: *Aning sawin qabul qilip* – uning so’zin qabul qilib; *Opkasi kelip inča tep saw idti* - Jahli chiqib, shunday xat yubordi (ДТС,491). “Devon” da mazkur leksemaning quyidagi ma’nolarini uchratamiz: “otalar so’zi”: *Sawda mundağ kelir* – otalar so’zida shundoq keladi; “qissa”; “hikoya”; “risola, xat, kichik kitobcha”; “so’z,

nutq”; “ilgarigi xabarlar, yangiliklarni yetkazuvchi” (III,168). “Qisasi Rabg‘uziy” obidasida terminning “so‘z, nutq” semasi kuzatiladi: *İbrāhim alayhis-salām bir kečā tūš kōrdi Lutnuj bir kimersā birlā sözi sawī boldi tep* (59r16). Darhaqiqat, qissa tilida leksemaning “so‘z” denotativ ma‘nosi saqlanib qolgan bo‘lib, boshqa hosila semalari iste‘moldan chiqib ketgan. Shuningdek, asarda leksemaning turkiy **söz**, arabcha **kalām**, **qavl**, **luğat**, **ibarat**, **lafz**, **kalima** sinonimlari ham qayd etilgan: *Andağ qildilar, söz ešittilər xušlandilar* (120v4); *Ayğil: uluğların seniñ birlā izsünlār kalām ešitsünlār* (120r13); *Bu qavlni xatā temišlār* (146r12); *İbrāhim va Abraham va İbrahim bu qamuğ luğatlar durust turur* (37v18); *Zulayhāniñ pardasiñ ačmadi ibārat birlā aymadi, išārat birlā aydi...* (84v2); *...Teyür jam ‘lafzi üzä* (179v3). *Tört buluñda tört kalima aytip tašni qozdi* (52v19).

Yilqı zoonimi qadimgi turkiy tilda “qoramol”, “otlar to‘dasi” ma‘nolarini anglatgan: *Yilqim sansiz erdi* – Menda behisob hayvonlar suruvi bor edi; *Ağilınța yilqıñ bolsun* – qo‘ralaringda otlar bo‘lsin (ДТС.267). Termin “Qutadg‘u bilig” asarida ko‘chma ma‘noda “mol” (insonga nisbatan) semasida qayd etilgan: *Biligsiz kiši bilgä yilqı atar* – Donishmand bilimsiz kishini mol deb ataydi (ДТС,267). “Devonu lug‘otit turk”da to‘rt oyoqli mollarning hammasiga nisbatan ishlatilgan (III,41). «Тафсири»da «от», «qoramol» semalarida kelgan: *Arab yilqini tewani körär ärdi* (13166). O‘rganilayotgan manba lug‘at tarkibida zoonimning “otlar to‘dasi, suruvi” ma‘nosi saqlanib qolgan: *Bir kün Sulaymān atlanip barurda... yilqı kōrdi otlayur* (135r8). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “bir joyga to‘plamoq” ma‘nosini ifodalagan **yil-fe**‘lidan **-qı** qo‘shimchasi yordamida yasalgan (ЎТЭЛ.1,156).

Mahmud Koshg‘ariy o‘z lug‘atida **čarla-** fe‘lining “chinqirib yig‘lamoq, qichqirib yig‘lamoq”, “baqirmoq, jar solmoq” (filga nisbatan) ma‘nolarini qayd etadi: *Oğlan čarladi* – bola yig‘ladi; *yañan čarladi* – fil jar soldi. Ayni paytda, muallif filning baqirishi ma‘nosida *čarladi* so‘zi bilan birga uning *čuğladi* shakli ham qo‘llanilganligini ta‘kidlab o‘tadi (III,310). Leksema “O‘g‘uznoma” dostonida “chorlamoq, chaqirmoq” tushunchasini anglatgan: *Aqalarni inilärni čarlap keltürdi* – U aka va ukalarini chaqirdi (ДТС, 141). Rabg‘uziy asarida mazkur fe‘l monosemantlikka qarab siljiydi va

asosan “qichqirmoq, baqirmoq” semasini bildirgan: *Qaçan tuğsa bu xoruz çaqirur anih ünin eşitip iki miñ xoruz çarlar, anda bu xalāyiq anja sajda qilurlar* (141v5). Bu o‘rinda leksema **qičqır-** fe‘li bilan ma‘nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *İblis bildi kim sözün tınlāmās, sākrādi bir qičqirdi siğir ürkti, qaçti* (128v11).

Učuz sifati ilk marta qadimgi turkiy tilda “osongina”, “ozgina, arzimas, ahamiyatsiz” ma‘nolarida iste‘molda bo‘lgan: *Ol oğlan ögin emgätmädin uçuz toğğay* – Bu bola ona siga qiyinchilik tug‘dirmasdan oson dunyoga keldi; *Taqi ağırliğ bolğay men taqi uçuz bolğay men* – u yana ko‘p hurmatga sazovor bo‘ladi, men esa ahamiyatsiz, e‘tiborsiz qolaman (ДТС,604). “Devonu lug‘otit **turk**” va Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida so‘zning “arzon” semasi kuzatiladi: *Učuz nāh* – arzon narsa (ДТС,604). Tadqiqot obyekti qilib olingan manbada leksemaning keyingi, ya‘ni uchinchi ma‘nosi ko‘zga tashlanadi: *İbrāhim duāsī barakātında bu kün Makkada ašliq uçuz bolğay erdi* (49v3). Tahlillardan natija shuki, ushbu sifatning bosh va undan o‘shib chiqqan ikkinchi ma‘nosi o‘sha paytdayoq iste‘moldan chiqib ketgan. XIV asrga kelib, so‘zning hosila ma‘nosi qo‘llanila boshlagan va ayni vaqtda, bu sema denotatga aylangan.

Urun- fe‘li birinchi marta “Qutadg‘u bilig” dostonida “yopishmoq, surkalmoq, pinjiga kirmoq” ma‘nosini ifodalagan: *Bağirsaqni bilsä baqırqa urun* – agar mehribon topsang, uning pinjiga kir (ДТС,615). Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida uning a) “o‘ramoq”; b) “umidsizlanmoq”; d) “qo‘zg‘almoq, tarang bo‘lmoq” semalari uchraydi: *Er suwluq urundi* – Er kishi boshiga salla o‘radi; *Ol özin urundi* – U umidsizlikka tushdi (I,209-210). Tekshirilayotgan yodnomada fe‘lning “o‘ramoq” semasi bilan birga, yangi “kiymoq” ma‘nosini ham ko‘rish mumkin. *Yaşmaq başığa urundilar* (29v12); *Rasul alayhissalām ewgä kirdi, iki yariq kizdi, yaşiq urundi yalğiz atlandi* (225r9). Bu o‘rinda fe‘l **kiy-** so‘ziga sinonim tarzida ishlatilgan: *Yusuf taxt üzä olturur başığa tāj kiyip* (89v16). Ma‘lum bo‘ladiki, leksemaning ilk va boshqa hosila ma‘nolari iste‘moldan chiqib ketgan. Natijada XIV asrga kelib, “o‘ramoq” denotativ ma‘no kasb etgan.

Ezük leksemasi moniy yozuvida bitilgan yodgorliklarda “yolg‘onchi, munofiq”, “yolg‘on” tushunchalarini anglatish uchun

xizmat qilgan: *Ezük suy yazuq* – yolgʻon, xato, gunoh (DTC,192). Oʻrganilayotgan manba lugʻat tarkibida soʻzning “yolgʻon” semasi istifoda etilgan: *İdiyā men bular ezükläridin yalqtım, sen bilgil* (119v7). Bu soʻz soʻnggi davr asarlarida uchramaydi. Shuningdek, qissada ayni maʼno **yalgan** sifatiga ham yuklangan: *Qamuğ sözləri Musānıñ yalğan turur tegäylär* (120v7). Demak, leksema tarixiy taraqqiyot asnosida qoʻllanish doirasi cheklanib, keyinchalik oʻz oʻrnini dastlab sinonimi sifatida ishlatilgan **yalgan** soʻziga boʻshatib bergan. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “aldam-qaldam gaplar” semasidagi **yal** otidan **-ğa** qoʻshimchasi bilan yasalgan feʼlga **-n** affiksini qoʻshish natijasida hosil qilingan (ЎТЭЛ, I, 166).

“Tomchi yoki zarra holatida havodan uzluksiz tushib turmoq” maʼnosiga ega **yağ-** feʼli dastavval Urxun-yenisey bitigtoshlarida koʻzga tashlanadi: ...*Qara bulut yorıdı qamıǵ üzü yaǵdı* – Qaro bulut qopladi, hamma joyga yomgʻir yogʻdi (DTC,223). Mahmud Koshgʻariyning lugʻatida ushbu feʼl ayni maʼnosini saqlash bilan birga, yangi “tushmoq”; “kelmoq” (III,68), “yogʻilmoq” (koʻchma) maʼnolarini ifodalash uchun xizmat qilgan (DTC,224). Qissa leksikasida soʻzning dastlabki ikkita semasi ishlatilib, qolgan hosila maʼnolari uchramaydi: *Yaǵdı yaǵmur esdı yellär astın üstın altı ay* (22v14); *Tünlä şakar yaǵar on kün yegüçä terärlär* (118v8). Bu oʻrinda leksema **tüs-** feʼliga sinonim tarzida qoʻllangan: *Suwdın keçärdä altunnı suwǵa tüşürdı* (164r4).

Sariğ sifati qadimgi turkiy yodnomalar, “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻotit turk” obidalarida “somon, zarchuva, tilla kabi narsalar tusidagi rang”, “xira, oqargan”; “saman” (ot tusi haqida) maʼnolarida ishlatilgan: *Sariğ altun ürün kümüş* – sariq oltin, oq kumush; *Sariğ tañ ata keldi* – xira tong otdi; *Sariğ atlıǵ savēi* – sariq ot mingan sovchi (DTC,488). Tadqiq etilayotgan manba lugʻat tarkibida ushbu soʻzning tubandagi semalari uchraydi:

1) “somon, zarchuva, tilla kabi narsalar tusidagi rang”: *Ul topraqda suwı tebiz, ürün, qara, ...sariğ, yaşil, qizil, kök...* (6r1);

2) “malla rang”: *Sizlärda bir qizil yuzluk, sariğ saçliğ, çaqir közlük kim ersä bu tewäni öltürgäy...* (35r14). Sh. Rahmatullaevning farazicha, bu sifatning etimologiyasi “sariq holatga aylanmoq”

ma'nosidagi **sari-(sar-)** fe'l bilan aloqador (ЎТЭЛ, I, 276).

“Qadimgi turkiy lug‘at”da **ağir** sifatining “vazni katta bo‘lgan, tosh bosadigan”, “toliqmoq, zo‘riqmoq”, “qiyin”, “xavfli”. “qattiq”, “qattiqqo‘l, shafqatsiz” singari semalari qayd etilgan (ДТС, 18-19). «Тафсири»da leksemaning «og‘ir»: *Ol kötürgäy... ağır yük* (24,9); «mustahkam, qattiq»: *Qildimiz yer içində ağır bägümiş tağlarnikim yaqitmasun anlarni* (3361); «salmoqli»: *Biz tez indürgäymiz sänin üzä ağır sözni* (113,2); «jiddiy»: *Ol bir är ärdi ağır qiliqli...* (44613) ma‘nolari mavjud. Mazkur so‘z tadqiqot obyektini qilib olingan manbada quyidagi ma‘nolarda qo‘llanishda bo‘lgan:

1) “vazni katta bo‘lgan, tosh bosadigan”: *İki yıldın burun İbrāhimni ağır kişän birlä bağlap ew içində tutar erdilär* (40v21);

2) “qiyin”: *Ammā arqış birlä barmaq ağır iş turur* (187r15);

3) “mas‘uliyatli”: *Sordilar: yalawaçliqğa nelük unamadın? Aydi: ağır yük turur* (163v12);

4) “katta”: ...*Yoq ersä anuq bolup tursun ağır çerig birlä kelürmen* (65r3). Ayni paytda qissada zikr qilingan ma‘no **ulig** leksemasi orqali ham ochib berilgan: *Ul kelgän käfirlarda iki uluği bar erdi* (60v8);

5) “tili aylanmay qolmoq, gapirolmay qolmoq”: *Yarlig keldi: belgüsi ul tururkim üç kün tilin ağır bolğay kişigä sözläy bilmägäysen* (168r3). Leksemaning birinchi semasi denotativ ma‘no bo‘lib, qolgan to‘rttasi konnatativ ma‘no sanaladi. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “biror tomonga egilmoq” ma‘nosini anglatgan **a:g-** fe‘lidan **-(i)r** qo‘shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I, 266).

Qara sifati Urxun-yenisey, Turfon matnlari, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk”, “O‘g‘uznoma” asarlarida “ko‘mir tusidagi rang”, “qorong‘u”, «tush, siyoh». “kir, chang” (ko‘chma ma‘noda), “baxtsiz” (ko‘chma ma‘noda), “yomon, ahmoq” (ko‘chma ma‘noda), “oddiy” ma‘nolarini bildirgan (ДТС, 422-423). «Тафсири»da so‘zning birinchi semasiga duch kelamiz: ...*Qara ranglu tag körünür* (27619). Zikr etilgan ma‘nolarning ba‘zilari XIV asr manbalarida o‘zgarmaydi. Bunga “Qisasi Rabg‘uziy” asari leksikasini tadqiq etish jarayonida guvoh bo‘ldik:

1) “eng to‘q rang” ma‘nosini anglatadi: *Yana aşēi aydi: tüşümdä üç tannur kördüm, biri aq, biri qara, biri qizil* (88r16);

2) “sharpa” semasida: *Yusufniñ qarasi körünmäs bolğunca botası qalmış inäntek inçayü qaldı (69v4);*

3) “avom kishilar, atrofdagilar” ma’nosini bildiradi: *Aydilar: siz, fasād islärni sewmäsmiz teyürsiz yana yığaçlarni kesärsiz, yawuq qaralar köñlindä muni ravā ermäs tegäylär (228r4);*

4) “dog” ma’nosini ifodalaydi: *Savāl: aq et üzä qara ayb bolmas... (150v5);*

5) “xunuk” semasida: *Bir kün bir qoldaşqa aydı: sen körklük jamälliğ ersän, bular qamuğ qara tururlar (233v15).* Bu o’rinda leksema **körksüz** sifatiga sinonim tarzida qo’llanilgan: *Zulayhāniñ vüzigä baqtı ersä közigä körksüz köründi (83r10);*

6) “arziyas, biron ijobiy natija bermaydigan” ma’nosini bildiradi: *Sizniñ ilmiñiz qara turur tep nārsägä yaramas tedim (174r19).* Ayni paytda ushbu leksema ko’chma ma’noda “yomon, yovuz” semasida ham ishlatilgan: *Tāñridin yangān içi qaralar barçasi köñül bir qilip Rasulğa oğradilar (203r14).*

Mahmud Koshg’ariy lug’atida **qarī** leksemasi “qo’l uzunligidagi o’lchov”, “bo’z o’lchaydigan o’lchov, gaz” ma’nolarini anglatgan (III,242). “Тафсир” da tekshirilayotgan so’zning dastlabki ma’nosi uchraydi: *Ul adamniñ iki yüz qarī bu yüklüki ārdi (38b13).* XII–XIV asrga oid uyg’ur huquqiy hujjatlari va “Qisasi Rabg’uziy” asarida terminning “qo’l uzunligidagi o’lchov” semasi qayd etilgan: ... *yüz eki bağliğ uzun qarīta böz alip* – uzunligi qari hajmidagi bir yuz ikki bog’lamli material (bo’z) olmoq (ДТС,246); *Musāniñ boyi on iki qarī erdi (28v15).* Alisher Navoiy asarlarida “bir metr chamasidagi o’lchov birligi” ni ifodalagan (HAJ,730). *Qarī* XIX asrda Xorazmda 148,94 sm, Buxoroda 320, 04 sm, Farg’onada 164, 45 sm ni tashkil etgan. Toshkentda esa uning ikki turi mavjud bo’lib, birinchisi bozor qarisi – 177, 8 sm, ikkinchisi xon qarisi – 213, 36 sm ga teng bo’lgan¹³⁹. Mazkur so’z asli “qo’lning yelkadan tirsakkacha bo’lgan qismi” ma’nosini anglatgan **qar** otidan kichraytirish ma’nosini ifodalovchi -i affiksi bilan hosil qilingan. O’zbek tilida **a** unlisi **ā** unlisiga almashgan, i unlisining qattiqlik belgisi yo’qolgan: **qar + i = qarī > qāri (ЎТЭЛ,525).**

¹³⁹ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С. 118.

Qissa lugʻat tarkibida kuzatilgan maʼno torayishi hodisasi jamiyat taraqqiyotining mahsuli boʻlib, u asosan, koʻp maʼnoli soʻzlarning monosemantlikka qarab siljishi, ular anglatgan maʼnoning oʻz va oʻzlashma qatlamlarga doir boshqa leksemalar tomonidan ifodalanishi natijasida yuz bergan.

Savol va topshiriqlar:

1. Oʻzbek tilshunosligida leksema termini qanday soʻzlarga nisbatan qoʻllanadi?
2. Soʻzlar leksik maʼnosining oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar xususida soʻz yuriting.
3. Leksik maʼnoning oʻzgarish yoʻllari haqida maʼlumot bering.
4. Maʼno torayishi hodisasining mazmun-mohiyatini tushuntiring.
5. “Qisasi Rabgʻuziy” asarida denotativ (bosh) maʼnosi isteʼmoldan chiqqan leksemalar toʻgʻrisida fikr bildiring.
6. Obida tilidagi qaysi soʻzlarning konnotativ (hosila) maʼnolari isteʼmoldan chiqqan?

MAʼNO KENGAYISHIGA UCHRAGAN SOʻZLAR

Tayanch soʻzlar: bir maʼnoli soʻzlar, koʻp maʼnoli soʻzlar, maʼno kengayishi, yangi maʼno, qoʻshimcha maʼno, tutugʻ, qatun, yoʻl, kun, Kul tegin bitigtoshi, “Oltun yorugʻ”, “Xusrav va Shirin”, numerativ, koʻk, qatigʻ, tishi, vaqt, sabab, terguchi, muzd.

Maʼlumki, har qanday soʻz dastlab paydo boʻlgan paytda monosemantik boʻladi. Biroq soʻz maʼnosi doimiy taraqqiyot natijasida uning semantik strukturasi oʻzgarib, polisemantik leksemaga aylanishi mumkin. Demak, dastavval tor doiradagi voqelikni anglatgan leksemaning keyinchalik keng miqyosdagi voqelikni bildirishi maʼno kengayishi hodisasi hisoblanadi.¹⁴⁰ Mazkur jarayon “Qisasi Rabgʻuziy” obidasi leksikasida bir maʼnoli soʻzning

¹⁴⁰ Турсунов У.Т., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 86.

polisemantiklikka qarab siljishi, uning rang-barang yangi ma'nolar bilan boyishi, ko'p ma'noli so'zlar semantik tuzilishining kengayishi, ko'chma ma'nolarning shakllanishi hisobiga sodir bo'lgan. Albatta, bu, o'z navbatida, muallifning so'zlarni o'z o'rnida ishlatish, ularga qo'shimcha ma'no yuklash, jozibadorlik baxsh etish mahoratining yuqoriligidan dalolatdir. Endi misollar tahliliga kirishamiz.

Tutuğ leksemasi eski turkiy tilning ilk manbalarida "garov, to'lov" tushunchasini ifodalagan: *Er tutuğ yuldi* – Er kishi garov puli evaziga qaytarib oldi (ДТС,592). So'z "Тафсири"da o'zining asl ma'nosini davom ettirgan: *Tāgmā bir nafs anī kim qadğandī tutuğ bolur tamuğda* (118,6). "Nahjul farodis"da "garov, to'lov", "Xusrav va Shirin" asarida "o'tovning bir qismi" ma'nosi kuzatiladi: *Öz cādirini tutuğ qoyup taqi bir darwişni ağırlamağay erdi* (HФ,82610); *Kirip özi tutuğ ičrā oturdi* (XIII,103610). O'rganilayotgan manbada leksemaning "garov, to'lov", "asir, tutqun" semalari ko'zga tashlanadi: *Abdurahmān aydi: men ne sendin tutuğ qolar men, seni öldürsälär tewäkim berür? tedi* (230v19); *Ular Ka'bnin tutuğları arasinda olturur erdilär* (227r21). Tahlil qilinayotgan so'z "tutmoq, ushlamoq" ma'nosini anglatgan **tut-** (ДТС.591) fe'li bilan ot yasovchi **-(u)ğ** affiksidan hosil bo'lgan.

Xatun so'zi yodnomada «xotin», «ayol kishi» semalarini ifodalagan¹⁴¹: *...İkkinçi xatā Sulaymān xatuni butğa tapunsa kāfirā bolğay erdi* (145r14); *Sām vilāyatında bir fāl açğuci xatun bar erdi* (50r12). Ushbu termin birinchi marta Kul tegin yodgorligida **qatun** fonetik shaklida zikr etilgan bo'lib, "xonim, zodagon ayol" ma'nosini bildirgan: *Umayteg ögim qatun qutıña inim Kül tegin er at bultı* – Xatun-onam baxtiga ukam Kul tegin Umay singari qahramon nomini oldi (ДТС,436). Ayni paytda, qadimgi turkiy tilda uning **işi** sinonimi ham iste'molda bo'lgan: *Begkä işikā inanğil* (ДТС,214). Leksemani mashhur tilshunos Mahmud Koshg'ariy o'z lug'atida «Afrasiyob qizlaridan bo'lganlarning nomi», deya izohlaydi: *Xan işi bolsa, qatun işi qalur* – Hoqonning ishi bo'lsa, xotin ishi qoldirilalar (I,388). «Тафсири» da «xotin» ma'nosini anglatgan: *Fir'avn xatuni*

¹⁴¹ Qarang: Дадабоев Х. "Кисаси Рабғузий"даги аёл семали лексемалар хусусида//Филология фани: янги аср муаммолари. –Т.: 2003. –Б. 125-128.

Aysa (29,33). Leksema XIV asr Xorazm manbalarida “xonim”, «ayol kishi» semalarida qoʻllanilgan: *Qamuğ xatunlarni xatun temä zinhār* (XIII,108621); *Bir xatun aña aytti* (Г.79a4). Turkshunoslikda **qatun//xatun** soʻzi “qat, qavat, qatlam” maʼnosidagi **qat** leksemasi bilan -(u)n/(i)n affiksining birikuvidan hosil boʻlgan degan fikr mavjud¹⁴². **Qatun** soʻzini “qat, qavat, qatlam” maʼnosidagi **qat** oʻzagidan yasalgan deb boʻlmaydi. Mabodo shunday faraz qilungidek boʻlsa, unga qoʻshilayotgan qoʻshimcha singarmonizm qonuniga muvofiq -un emas, -in shaklida qoʻshilmogʻi lozim edi. Shuni nazarda tutganda, *qatun* bir morfemadir. Uni *qat-un* shaklida maʼnoli qismlarga ajratish maqsadga muvofiq emas. Qadimgi *qatun* keyichalik *xatun*, hozirgi oʻzbek tilida maʼno va fonetik jihatdan oʻzgarib *xotin* ga aylangan¹⁴³. L. Budagov *qatun* shaklini qirgʻizcha, turkcha, *xatun* shaklini tatarcha, qozoqcha deb belgilab, oltoy tilida *qattin* shaklida ishlatilishini, koʻplikda *qadittar* shaklini olishini taʼkidlaydi (ЎТЭЛ, I, 402).

Oʻrganilayotgan leksema «Qadimgi turkiy lugʻat» (ДТС, 36), «Oʻzbek tilining etimologik lugʻati» (ЎТЭЛ, I, 402) hamda «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» (ЎТИЛ, IV, 415) da turkiy soʻz sifatida berilgan boʻlsa-da, V. Bartold uning sugʻdcha istilohlardan biri ekanligini qayd etadi¹⁴⁴. Professor H. Dadaboev mazkur mulohazaga qoʻshilgan holda J. Klosning quyidagi fikrini keltirib oʻtadi: qatun//xatun «beka, xonim» termini sugʻd tilidagi **xwatʼun** «hukmdor, zodagon zavjasi» leksemasining turkcha va arabcha fonetik shakllari hisoblanadi¹⁴⁵. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasida quyidagi fikrlarni oʻqiymiz: “XOTUN, qatun – xoqon xotini va hukmdor ayolga nisbatan

¹⁴² Покровская Л. Термины родства//Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Наука, 1961. –С. 59; Исмоилов И. Туркий тилларда кавм-кариндошлик терминлари(Ўзбек, уйғур, козок, киргиз, коракалпок, туркман тиллари материаллари асосида). –Т.: Фан, 1966. –Б.107-108.

¹⁴³ Содиков К. Ўзбек тилидаги акраболик отлари хакида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. –Т.: Университет, 2002. –Б. 69.

¹⁴⁴ Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии//Сочинения. Т.5. –М., 1968.–С. 43.

¹⁴⁵ Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б. 33.

qo'llanilgan turkiy unvon. Dastlab, hunlar davrida (miloddan avvalgi 3 – milodiy 3-asrlar) qayd etilgan. Turk xoqonligi davrida (6–8-asrlar) xoqondan keyin 2- darajada turuvchi unvon. Xotunlar to'ra asosida xoqon bilan birgalikda hokimiyatni boshqarishgan. Tarixda turkiy hukmdorlarning bir necha xotini bo'lganligi, faqat ulardan biri – bosh Xotun bo'lganligi ma'lum. Xoqon vafot etganda o'rnini egallaydigan o'g'li kichik yosh bo'lsa Xotun uning nomidan hokimiyatni boshqargan.

Harbiy safar chog'ida ham Xotunlar hukmdorlar yonidan joy olganlar, shuningdek, hukmdor saroyda bo'lmagan paytda saroyni boshqarib, elchilik hay'atlarini qabul qilganlar.

VII-VIII asrlarga taalluqli sug'diy yozuvli qadimgi turkiy tangalar orasida qo'shaloq tasvirli; o'ng tomonida hukmdor va malika tasvirlangan, orqa tomonida esa MR`Y (hukmdor) va a.'ttwnh (xatun) unvoni zarb qilingan tangalar uchraydi. Ushbu tangalar, asosan, mamlakatimiz hududidan topilgan bo'lib, Sug'd yoki Buxoroda hukmronlik qilgan turkiy sulolaga mansub hisoblanadi¹⁴⁶. Ma'lum bo'ladiki, mazkur so'z dastlab turkiy tillarda "unvon", keyinchalik "ayol kishi" ma'nolarida qo'llanilgan.

Shuningdek, asarda istilohning turkiycha **tiši, urağut, ewlük**, arabcha **avrat** sinonimlari ham keltirilgan: *Bir tiši imām Muhammad bin Hasan Šaybāniyğa āšiq boldi* (82v6); *Ya'ni ariğsizliq körgän urağut oğli...* (121v15); *Ul Aziz aydi: meniñ ewlüğimgä kimy yawuzliq sandi va kim ilik sundi?* (83v11); *Avrat aydi: erim ewdä yoq* (143v3).

Baš so'zi qadimgi turkiy til yodnomalari va qoraxoniylar davri obidalarida "tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi qismi", "javobgarlik, mas'uliyat" (ko'chma ma'noda), "bosh tomon", "idishning bo'g'zi", "boshhoq", "uch, tepa qism", "daryoning boshi, yuqorisi", "rahbar", "boshi, boshlanishi" (ДТС,86-87) kabi semalarda qo'llanilgan. «Тафсир»da "tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi qismi" (38,26); "boshi, boshlanishi" (11,17); "tepa, yuqori" (129,31); "yo'lboshchi, rahbar" (143,21); «qism, guruh» (9,13), «o'zlik» (31614) ma'nolarini ifodalagan. XIV asr Xorazm yodnomalarida "bosh" (Г,3262); "boshi,

¹⁴⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2005. 9-жилд. –Б.638.

boshlanishi” (HФ, 15361); “tepa, yuqori” (Г,12a1); “yo‘lboshchi, rahbar” (MH,296a7); «qism, guruh» (HФ,50a5) kabi ma‘nolarni anglatgan. Mazkur leksema tadqiqot obyekti qilib olingan manbada quyidagicha ma‘nolar kasb etgan:

1) “tananing bo‘yidan yuqorigi, oldingi qismi, kalla”: *Tört yüz qarı bođları bař üzä säkräp ädaqların tepsälär tizläriñä tegi kömülür erdi* (29r16);

2) “boshliq, rahbar”: *İsārat ul tururkim Rasul alayhis-salām bizin nafsimizdin bolsa, ul bizgä bař bolur, biz ayaq bolurbiz* (207v20). Bu o‘rinda mazkur so‘z **bařliq** leksemasi bilan ma‘nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Abu Jahl bařliq qurayř kăfirleri Rasulğaa kăfirlik qila bařladilar* (195r20);

3) “lavozim, mansab jihatdan katta, yuqori turuvchi”: *Nečä bař hakim äqil eränläär kirip ünür ağzi tuřunda arquri yiğaçlar ornattılar* (164v17);

4) “eng oldingi, birinchi”: *Anas ibn Mālik aytur: Rasul alayhis-salām aydi: bař barmaqın čičala barmaq içindä qoyup münčä erdi* (121v1);

5) “tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho‘qqisi”: *Biri-biriñä qatip tört uluř qilğil, tört tağ bařında qodğil* (55v12);

6) “yo‘lning boshlanish joyi”: *Yol bařında bir čařma suw kördi* (129v1);

7) “ba‘zi o‘simliklarning kalla yoki chochoq shaklidagi hosili, mevasi”: *Malik alarğa bař üzüm berdi azuq üçün* (118r7);

8) “qaytadan, boshqatdan”: *Ya‘ni bařdin yigitmu bolurmiz, yāxud mundağuq qarı erkän oğul tuğarmu?* (167v18);

9) “boshi, boshlanishi”: *Ya‘ni kafālatniñ baři malāmat turur, ortası ökünč turur, āxiri tavān turur* (26v20);

10) «boshida, dastlab»: *Sen Fir‘avn taba izganda bařda-oq tediñ* (131r11).

Ushbu ot qadimgi turkiy tilda **ba:ř** tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik, **a:** unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan. O‘zbek tilida **a** unlisi **â** unlisiga almashgan: **ba:ř** > **bař** > **bâř** (ЎТЭЛ, I, 61). Shuningdek, o‘rganilayotgan leksema obida tilida **buğday** leksemasi bilan birikib, “sunbula burji” ma‘nosidagi yangi so‘z hosil qilgan: *Ul*

hujjar bu turur: qozī, uy, ārāndānd, qučiq, kūr arslan, buğdaybaši... (66v4).

“Qadimgi turkiy lug‘at”da **yol** so‘zining quyidagi ma‘nolari qayd etilgan: “barcha narsalar qatnovi natijasida iz bosilib hosil bo‘lgan qatnov qismi”: *Ula bolsa yol azmas* – Belgi bo‘lsa yo‘ldan adashmaydi; “imkon chorasi”: *Sen üç yoli inča tez ayğil* – Sen ularga uchta imkon chorasi haqida gapirgil; “hayot yo‘li, umrguzaronlik”(ko‘chma ma‘noda): *Er yoldan yandı* – Er kishi yo‘ldan qaytdi (ДТС,270). «Тафсир»da otning dastlabki ikki semasini uchramiz: *Yol yanilap volsizin bardilar* (29,1); *Yana izardı yol yarağini* (762). Ushbu leksema “Qisasi Rabg‘uziy” yodnomasida o‘n xil ma‘noda ishlatilgan. Bu esa, o‘z navbatida, tekshirilayotgan so‘z ma‘no ko‘lamining kengayishidan darak beradi. Obida lug‘at tarkibida zikr qilingan termin quyidagi semalarni ifodalagan:

1) “insonlar, jonivorlar va boshqa narsalar qatnovi natijasida yer sathida iz bosilib hosil bo‘lgan uzun, davomli qism”: *Yana aymışlar: Maryam juhudlārdin qačmişda bözēilārdin yol sordī* (18r13);

2) “biror joy, makonga sayohat yoki boshqa maqsadda qilinadigan yurish”: *Tekmā birinā bir tewā yūki buğday berdi, taqī yol azuqlarin anuqladi* (96r19);

3) “bosib o‘tiladigan oraliq, masofa”: *Misrğa üç künlük yol qaldi* (106v2);

4) “imkon chorasi”: *Aydilar: atalarin bu yolni nedin tapdilar* (88v7);

5) “marta”: *Altī yoli tirilip, yettidā yol köndürdi ul* (161r12);

6) “sabab, bois”: *Qaçirğa la‘nat qildilar, ul yoldin uruğlamas tedilər* (40v17). Ayni paytda, leksema arabcha **sabab** o‘zlashmasiga sinonim sifatida keltirilgan: *Sabab ul erdi: dunyāda diydār körmäk üç türlükdin xāli ermās* (123v3);

7) “(bu) safar, (bu) gal”: *Tekmā kelmişlərində Yusuf ularni gonaqlatur erdi, bu yol gonaqlatmadi* (102r6);

8) “yo‘l-yo‘riq, maslahat”: *Malik aydi: Zufalğa barin yükünün yalbarin bolğaykim sizni qutqarğay ya kendü bir yol körgüzğay* (57r14);

9) “joy”: *Yunus aydi: qatinda yana yol bolğaymu?* (155r10);

10) “tomondan, orqali”: *Yana Ali Fātima yolindin kiiyāw erdi* (201r12).

Mazkur ko‘p ma‘noli ot asli **yo:l** tarzida talaffuz qilingan, keyinchalik **o**: unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan. **Yo:n-** fe‘liga qiyoslab, **yo:l** so‘zi asli **yo:-** asosidan **-l** qo‘shimchasi bilan yasalgan deb taxmin qilinadi (ЎТЭЛ.I,190).

Kūn leksemasi Urxun-yenisey bitigtoshlari va XI asr obidalarida “Quyosh”: *Kūn toğdi qamuğ üzä yaruq bolti* – Quyosh chiqdi va hamma tomon yorishib ketdi; “sutkaning quyosh chiqishidan botishigacha bo‘lgan qismi”: *Tūn künniñ qaršisi ol* – tun kunning ziddidir; “24 soatga teng vaqt”: *Tiriklik künigä tükäl alqimur* – Hayot kun sayin yo‘qlik tomon ketadi (ДТС,326) ma‘nolarini anglatgan. «Тафсири» asarida “yerga issiqlik va nur taratib turuvchi yulduz” (10611), “sutkaning quyosh chiqishidan botishigacha bo‘lgan qismi” (146,21), “o‘tgan va kelgusi kunlarning birida” (9,18), “qachondir, vaqti kelib” (133,11), «hayot, umr» (7065) semalarida kelgan. Qissa tilida bir qancha ma‘nolarda istifoda etilgan. Quyida ularning har biriga alohida to‘xtalib o‘tishga harakat qilamiz:

1) “yerga issiqlik va nur taratib turuvchi yulduz”: *İkinçi keçä yana tüş kördi: on bir yulduz, kün, ay birlä inip Yusufgä sajda qilurlar* (67r19);

2) “sutkaning quyosh chiqishidan botishigacha bo‘lgan qismi”: *Elçi Misrğa keldi kün keç bolur erdi* (87v17);

3) “bir kecha-kunduzga teng vaqt”: *Ibrāhim yetti kün Mülk-i Hazān elindä turdi* (46v12);

4) “oy yoki haftaning muayyan kalendar sanasi”: *Muharram ayında pančšanba kün ekindük namāzi vaqtında vafāt qildi* (56r10);

5) “ma‘lum hodisaga bag‘ishlangan sana”: *Yarindasi Qurbān küni Tavrāt indi* (121v12);

6) “payt, vaqt”: *İdi maņa on oğul bersä qamuğ sāz-silāh alip toquš küni meniñ öñümdä tursalar* (50r5). Shuningdek, asarda qayd etilgan ma‘no arabcha **vaqt** leksikasi orqali ochib berilgan: *Namāz vaqti boldi, oğlanni qoyup özi namāzğa turdi* (172r15);

7) “ob-havo sharoiti”: *Mavlā taalā yel izdi, kün işiği bir sātda teniz tübigä kirdi* (115v13);

8) “o‘tgan va kelgusi kunlarning birida”: *Bir kün İsmāil awğa barmış erdi* (49r10);

9) “qachondir, vaqti kelib”: *Künlärdä bir kün İshāq Avazğa aydi...* (54r17);

10) “borgan sari”: *Kün sayu emgäki artuqraq boldi* (23v6);

11) “kun bo‘yi”: *Uzun kün yörüsänj iki yiğaçdin artuq yörimässen* (53r8);

12) “o‘shanda, o‘sha paytda”: *Ul kün Abdul Mutallibniñ toquz oğli bar erdi* (50r6);

13) “birmuncha muddat”: *Qaç kün ular birlä turdi* (57v13);

14) “bugun”: *Bu kün sizlärдин bir tiläğim bar berürmüsiz?* (85v1);

15) “yaqin kunlardan birida”: *Tanlası kün malikma qalmadi* (65r14);

Bundan tashqari, o‘rganilayotgan so‘z **bat-** hamda **tuğ-** fe‘lari bilan birikib, tomonlar, ya‘ni sharq va g‘arbni ifodalashga xizmat qilgan: *Kün tuğardan kün batarğa kāsķi tegsä sözlärım* (249v15).

“Qadimgi turkiy lug‘at”da **arqa** leksemasining “orqa”: *İqilac arqasin yağritma* – ulov(yuk hayvoni)ning orqasini yog‘ir qilma: “suyanchiq”(ko‘chma ma‘noda): *Kimniñ arqasi bolsa küçlüğ bolur-* kimning sunchig‘i bo‘lsa, u kuchli hisoblanadi (ДТС,53), «Тафсир»da “gavdaning qoringa nisbatan ters tomoni, bo‘yindan dumg‘azagacha bo‘lgan qismi” (68b5), “narsa yoki kimsaning yuz, old tomoniga qarshi tomon” (31,29), “suyanchiq, tirgak” (20,6) kabi ma‘nolari ifodalangan bo‘lsa, Rabg‘uziy uni quyidagi semalarda qo‘llagan:

1) “gavdaning qoringa nisbatan ters tomoni, bo‘yindan dumg‘azagacha bo‘lgan qismi”: *Sam‘un aydi: qamuğ yigilip arqa bir qilip taşni yiqaltıj* (64v5); *...Barğil ul erniñ arqasin qoluj birlä siğagil* (98r15);

2) “narsa, predmetning ters yoqdagi qismi, old tomoniga teskarisi”: *Ertäsi namāz qilip oltururda mehrābğa arqa berip zindān xalqığa ilm oğrätür erdi...* (87v11); *Andağ qıldilar, qağaz arqasında bitig belgürdi* (200r14);

3) “narsa yoki kimsaning yuz, old tomoniga qarshi tomon”: *..Qaçan saña*

oğrasam arqañdin iki arslan qopa kelip maña hamla qilur (110r6);

4) “avvalgisining ketidan”: *Emdi tegmä birinjiz üçär kök yelük qilip biri sağdin, biri soldin ilgäri arqada asin* (125r5);

5) “ortda qolgan, o‘tilgan yo‘l, harakat yo‘nalgan tomonning aksi”: *Yusuf yiglayu ul muakkal birlä arqasiña telmürü Mälük Za‘rgä keldilar, arqasiğa qatildilar, arqış tebrädi* (74r3);

6) “inson ko‘tara oladigan yuk”: *Har kündä bir arqa otunni bāzārda satiptört diramgä...* (128r18);

7) “suyanchiq, tirgak” (ko‘chma ma’noda): *Yol sizgä bolsa ularni ağırlap sizgä izğaymiz, agar yol Muhammadgä bolsa bizgä arqa bolğaysiz* (229v3).

Kök (ЎТИЛ,II,449-450) leksemasi Kul tegin bitigtoshi, Turfon matnlari hamda XI asr yodnomalarida tubandagi ma’nolarni anglatgan: “moviy, zangori”: *Kök ton* – ko‘k kiyim; “osmon”: *Yerni kökni yaratqan* – yer va osmonni paydo qilgan (ДТС.312). «Тафсир» asarida “osmon” ma’nosi mavjud: *Kök taqī yer kün taqī tün* (5466). Ushbu so‘z o‘rganilayotgan obida lug‘at tarkibida bir qator semalarni ifodalagan¹⁴⁷:

a) “moviy, zangori”: *Emdi tegmä birinjiz üçär kök yelük qilip biri sağdin, biri soldin ilgäri arqada asin* (125r4);

b) “yashil, sabza”: *Bulutlar yaş aqitsa yaş oğlan anadin tuğartek yaş yaşap ölgän qara yerdin kök yaş ötlär ünär* (68r15);

d) “osmon”: *Ädiz kök yiglar, yağiz yer külär* (68r14);

e) “yer yuzi”: *Ba’zi payğambarlarni meniñ birlä kökkä ağıdurdi, ba’zisi dunyā kökindä* (211r8);

f) “barg”: *Ew öñindä açuq yerlärin eštürdi, sağında–solında yığaclar tikdilar, köki kümüşdin, bodi altundin, budaqlari kümüşdin bir qandil qildi* (34r9).

Qadimgi turkiy til va qoraxoniylar davri yodnomalarida **qatiğ** so‘zining “qattiq”: *Ol qatiğ neyni yumšatti* – u qattiq narsani yumshatdi; “qattiqqo‘l, shafqatsiz”: *Azunta negü bar ölümdin qatiğ*

¹⁴⁷ Qarang: Ганиходжаева М. Исторические названия синего, голубого и зеленого цвета // Историколингвистический анализ лексики старописьменных памятников. -Т.: ФАН, 1994. –С. 53-57.

– dunyoda o‘limdan shafqatsiz yana nima bor; “kuchli”: *Adavaki yek qatig‘ unin q qiqirib* – Adavaki kuchli tovush bilan qichqirdi. “mustahkam” ma’nolarini kuzatish mumkin (DTC.433). «O‘rta Osiyo Taʼrici»da sifat “odatdagi sharoitda o‘z shakli va hajmini saqlaydigan” (20,0,6); “kuchli” (27,17); “qiyin, mashaqqatli” (27619); “kishiga og‘ir botadigan, uni ranjitadigan” (28,24); “shafqatsiz” (4567) semalarida ishlatilgan. Rabg‘uziy o‘z asarida ushbu leksemaga qayd etilgan semalaridan tashqari yana qo‘shimcha bir qancha ma’nolarni yuklagan. Bu esa mazkur davrga kelib, o‘rganilayotgan so‘z ma’nosining kengayganligini ko‘rsatadi:

1) “odatdagi sharoitda o‘z shakli va hajmini saqlaydigan”: *Ul tupraqda qatig‘ yuvumshaq va ariq ariqsiz, tatlig‘siz qamuq bar erdi* (6r1);

2) “mustahkam”: *Yusufni bir qatig‘ injircaqqa mündürdilar, yolga kirdilar* (74r4);

3) “kuchli”: *Ul qatig‘ qorqun azablarni korayin tedi* (20v4); *Qatig‘ zilzila qopayti* (162v20);

4) “quloqqa og‘ir botadigan, baralla eshittiradigan”: *Qatig‘ un birla javab aydi* (30v21);

5) “shafqatsiz”: *Hazratdin xitab keldi: ey Azrail, gayat qatig‘ koñulluk ermishe n* (5v20); *Yazid cherigi birla qatig‘ sancisti* (246r12);

6) “cheksiz, haddan ziyod”: *Taylayu barip topuz birla ururda ilgin ustunrak koñturdy qatig‘ urdi* (45r1);

7) “biror narsaga butun vujudi bilan berilgan”: *Butga qatig‘ tapunur ucin Azar atadilar* (38r5); Shuningdek, obida tilida tahlil qilinayotgan so‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan o‘rinlar ham mavjud.

8) “qiyin, mashaqqatli”: *Qatig‘ islar buyurgil ogransun, tedilar* (188v12);

9) “kishiga og‘ir botadigan, uni ranjitadigan”: *Sulaymanga qatig‘ sozladi, ba rgil kisi isin islagil* (144r5);

10) “yomon”: *Ul mardud Main aydi: menin uza bu tundin qatigraq tun yoq* (184r14).

Ayni paytda ushbu sifat **yaman** leksemasiga sinonim tarzida qo‘llanilgan: *Menca min xalāyiqniñ halāklikiñä yaman duā qildiñ ani negä qaygurmañ* (157v9).

Aĕ- fe’li qadimgi turkiy til yodnomalari hamda XI asr

manbalarida “ochmoq”, “tarqatmoq”, “bo’shatmoq, yechmoq”, “yo’l ochmoq”, “bosmoq, egallamoq”, “hal etmoq”, “suv sepmoq”, “ishonmoq” (ДТС,3) semalarida ishlatilgan. «Тафсири» da leksemaning «ochmoq»: *Ali qabuğ ađdi* (27,16); «bosmoq, egallamoq»: *Qayda šaharlär bar ärsä ađdi* (50,5) ma’nolariga duch kelamiz. Ushbu soʻz qissa lugʻat tarkibida quyidagicha ma’no kasb etgan:

1) “yo’lni to’sib turgan narsani bir tomonga surib, ko’tarib qo’yib, kirish yoki chiqishga imkon tug’dirmoq”: *Uraqut ešik ađi ikägü kirdilär* (134r15);

2) “ogʻzini berkitib turgan tiqin, qopqoqni sugʻurib olmoq”: *Aydi bir uluğ čanaq kördüm tola suv ağızi örtüglüg anı aldım ağızin ađim* (217v13);

3) “o’rab, qoplab turgan narsadan xalos bo’lmoq”: *Hadiča aydi: andin bildimkim keldi tegäniñdä bašimni ađim ketti tediñ, bildimkim farišna turur* (194r2);

4) “ko’tarmoq yoki olib tashlamoq”: *Yeti yer hijābin ađi Mavlāimiz aña* (37v13);

5) “to’siqni olib tashlamoq, yurish uchun imkon bermoq”: *Yignä yürtükiničä yeldin Ādiylarğa yol ađip* (29r9);

6) “yozmoq, yoymoq, kermoq”: *Ul qağazni ađip körsälär bu kalima bitiglig bolğay* (53r15);

7) “fosh qilmoq”: *Ma’lum boldikim kimniñ aybin ačsa ul yana ul aybğa mubtalā bolur ermiš* (26r16);

8) “ro’zani ochmoq”: *Kündüz roza tuttılar ağız ađğu vaqt bolsa, jadiy atliğ kök ot keltürdilär, ağız ađtilär* (170r17);

9) “kishi bilishga qiziqqan noma’lum voqea, hodisalarni go’yo oldindan aytib berishga urinmoq, fol ochmoq”: *Muni yaxšimu qildim, yawuzmu qildim biläyin tep, Mushab aldi fäl ađti* (248v14);

10) “tuzalmoq, o’ziga kelmoq, kasaldan ko’zini ochmoq”: *Üč künden soñ terisi kücländi, közin ađti* (165r5);

11) turg’un birikma tarkibida kelib, “bir lahzada, bir zumda” ma’nosini anglatadi: *Mikāil qanati birlä köz yumup ačğunča on yiğaçliq yergä eltib qoddi* (61r7);

12) “oshkor qilmoq”: *Mavlā ta’alā ilm-u hikmat birlä yalawačliq qamuğin Sulaymānga ača berdi* (138r19).

Turfon matnlari, “Oltun yorugʻ” yodgorligi va XI asr obidalarida **çal-** feʻlining “urmoq”, “tashlamoq” (koʻchma maʼnoda) maʼnolari aks etganligini “Qadimgi turkiy lugʻat”dan bilib olish mumkin (ДТС,137). Qutbning “Xusrav va Shirin” dostonida “tashlamoq” (95a18), “musiqa asbobida kuy ijro etmoq” (101a2I) maʼnolari qayd etilgan. Tekshirilayotgan qissada mazkur feʻlning 1) “urmoq”: *Biçaqni taşğa çaldı yığlayu ağāz qıldı* (51r8); 2) “tashlamoq”: *Tāyri farmāni birlā Qābilniñ adaqin tutup yeti yolu maşriqdin mağribğa tegi öwürdi yergä çaldı* (17v16); 3) “yiqitmoq”: *Qaçan ataları közindin ayriıldilar ersä Yusufni yergä çaldılar* (69v6); 4) “musiqa asbobida kuy ijro etmoq”: *Abujahl aydi: qopuñ Badr quduğığa barip zuvni alalın, xamr içälin, nay çalalın...* (221r15); 5) “yoʻldan urmoq”: *Rasul aydi: telbä ermäsmen, div pari çalmadı, māl qadğusi yoq* (203a10) semalari mavjud. Kezi kelganda, taʼkidlash joizki, leksema dastlabki uchta maʼnosi orqali **ur-**, **taşla-**, **yıq-** feʻllari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Yusuf aydi: bizniñ törämizdä oğriniñ ilin kesmäk, bergä urmaq, māl almaq turur* (97r19); *Jabrāil tepdi ersä qıra suwğa tegi indi taş taşladı* (61r16); *Oğlanga aydi: men siğirci men siğir minip kelürdä siğir meni yiqip qaçı* (128v7).

Yartmaq termini “Oltin yorugʻ” va uygʻur yozuvidagi hudda yodgorliklarida “tanga(mis yoki kumush tanga)” maʼnosida qoʻllangan: *Bir karsapan altun miñ alti yüz yartmaq bolur* – bir kapsan oltin bir ming olti yuz tanga boʻlur (ДТС,243). Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” dostonida bu termin *yarmaq* shaklida “pul” maʼnosini anglatgan: *Kişi barça yarmaq quli boldilar* – barcha insonlar pulning quliga aylandi (ДТС,242). Mahmud Koshgʻariy “Devoni” da *yarmaq* “tanga”: *Men añar yarmaq ötünç berdim* – men unga tanga qarz berdim (III,450); “pul”: *Ol meniñ birlā yarmaq utuşdı* – u men bilan pul yutishdi(oʻyinda) (I,190) maʼnolarida, uning uygʻurcha yarimaq (III,438) shakli esa “tanga” semasida kelgan. Ayni paytda, mazkur lugʻatda tekshirilayotgan soʻz **tergüçi** leksemasi bilan birgalikda “tanga-pul toʻplovchi” maʼnosida ishlatilgan: *yarmaq tergüçi* (II,56). Numerativ XII-XIV uygʻur huquqiy hujjatlarida yunoncha “ogʻirlik va pul birligi” oʻzlashmasi bilan birikib, juft soʻz holida “kumush tanga” maʼnosini bildirgan: *Beş (otuz) satir yarmaq kümüş sanap altim* –

yigirma besh kumush tanga sanab oldim (ДТС,491). *Yarmaq* “Тафсир” da “tanga” (9619), “pul” (965), Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarida “tanga” semalarida uchraydi: *Bukūn mayxānada yarmaq saʼalīy* (МН,303630). “Qisasi Rabgʻuziy” asarida soʻzning quyidagi maʼnolari koʻzga tashlanadi: 1) “tanga”: *Bāzārğa kirdi etmākčiga bir yarmaq berdi* (178v19); 2) “pul”: *Aydi: mendā yarmaq yoq, yilqi qara bar tawar berāyin* (73r11); 3) “pul birligi”: *Kanʼān yarmaqini toquziya Yusufni satdilar* (73r15). Shuningdek, yarmaq qissada Forscha-tojikcha **muzd** “ish haqi” leksemasi bilan birgalikda juft soʻz holidagi “yoʻl kira, xizmat haqi” maʼnosida ham ishlatilgan: *Yana aydi: manā rahm qilib mindūrgil muzd yarmaq berāyin* (128v10). Alisher Navoiy asarlarida “tanga”, “pul”, “aqcha”, “mayda aqcha” (HAJL,211) maʼnolarini bildirgan.

Shunday qilib, asarda maʼno kengayishi hodisasi bir semali hamda polisemantik soʻzlar maʼno strukturasi kengayishi, turli yangi semalarning shakllanishi, koʻchma maʼnolarnig rivojlanishi oqibatida yuzaga kelgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Maʼno kengayishi deb qanday hodisaga aytiladi?
2. Maʼno kengayishi leksik maʼno taraqqiyoti bilan qay darajada bogʻliq?
3. Qissada qoʻllanilgan soʻzlar maʼnosining kengayishi xususida umumiy maʼlumot bering.
4. Asardagi leksemalarning polisemantlikka qarab siljish yoʻllari.
5. Maʼno koʻchishi nimalarni nazarda tutadi?
6. Qissada ishlatilgan soʻzlar maʼnosining kengayishida metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi hodisalar qanday rol oʻynagan?

YANGI MA'NO KASB ETGAN LEKSEMALAR

Tayanch soʻzlar: til boyligi, fan va texnika taraqqiyoti, yangi ma'no, diaxron aspekt, ma'no nozikligi, semantik bogʻlanish, aniq ma'no, umumiy ma'no, umumxalq tili, ma'no ottenkasi, lingvistik hodisalar, soʻzning semantik strukturasi, yoʻriq, chigʻay, faqir, tura, tulas, oʻgsuz, bashmaq.

Tildagi mavjud har bir soʻz hayot talabiga muvofiq tarzda turli yoʻllar bilan hosil boʻladi. Soʻz til boyligining asosiy birligidir. Til orqali fikr bildirishga kirishilar ekan, soʻz material vazifasini bajaradi. Yana ham aniqroq qilib aytadigan boʻlsak, soʻz oʻz maʼnosi bilan berilayotgan fikr uchun asos, poydevor hisoblanadi. Soʻzning yuzaga kelishida esa birlamchi oʻrinda maʼno turadi. Shuning uchun ham soʻz maʼnosini tadqiq etish qadim-qadimlarga borib taqaladi¹⁴⁸. Binobarin, leksemalarni diaxron jihatdan oʻrganish tilning rivojlanish bosqichlarini, uni yaratuvchi xalq tarixini yoritishda alohida eʼtiborga molik. Shu bois ham tarixiy jarayonlar soʻz maʼnolarining oʻzgarishiga taʼsir koʻrsatadi. Odatda, fan va texnikaning takomillashuvi natijasida paydo boʻlgan terminlarning muayyan qismi soʻzlarni yangi maʼnoda qoʻllash yordamida hosil qilingan. Kezi kelganda aytish joizki, soʻz maʼnosi isteʼmol doirasining kengayishi, maʼno ottenkasidagi oʻzgarishlar ham til taraqqiyotida oʻziga xos mavqeni egallaydi.

Soʻzlarning yangi maʼnolar bilan boyib borishi qonuniy jarayon hisoblanadi. Lingvistik hodisalar ustidagi kuzatishlarimiz soʻzlarning yangi maʼno bilan boyishi til rivojida katta mavqeni egallovchi asosiy xususiyat ekanini isbotlaydi. Chunki leksemaga soʻng yuklangan maʼno tilda yangidan paydo boʻlgan mustaqil soʻz kabi lugʻat boyligiga ulkan hissa qoʻshadi, uning rivojlanishiga xizmat qiladi. Jumladan, bir leksema maʼnosining oʻzgarishi, yangi maʼnoda qoʻllanishi, isteʼmoldan chiqishi, uning passivlanishi, faollashishi boshqa soʻzlarga taʼsir qiladi. Shu nuqtayi nazardan, soʻz maʼnosini

¹⁴⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SOʻZ, 2010. –Б. 3. Каранг: Звегинцев В. Семасиология. –М.: Изд-во Московского университета, 1957; Покровский М. Избранные работы по языкознанию. –М.: Изд-во академия наук, 1959.

tarixiy asosda tekshirib aniqlash yangi soʻzlarning yuzaga kelish qonuniyatlarini ochib berishda ayniqsa ahamiyatlidir¹⁴⁹. Demak, soʻz maʼnosini oʻrganish tilshunoslikning muhim masalalaridan boʻlib, u, bir tomondan, leksemaning kelib chiqish mohiyatini yoritsa, ikkinchidan, diaxron aspektda tadqiq etish bilan bogʻliqdir.

Maʼlumki, soʻz jamiyat taraqqiyoti bilan bogʻliq holda rivojlanadi, yangi maʼnolar kasb etadi, maʼno qirralarini vujudga keltiradi. Paydo boʻlgan sema yoki maʼno nozikliklari keng jamoatchilik tomonidan eʼtirof etilib, umumxalq tilidan mustahkam oʻrin oladi. Shu oʻrinda soʻz semalari va maʼno nozikliklari oʻrtasidagi semantik bogʻlanish hamda chegarani farqlash, ularga toʻgʻri izoh berish muhim vazifalardan hisoblanadi. Har bir soʻz oʻrni bilan bir-biriga yaqin yoki bir-biridan uzoqroq tushunchalarni ifodalashi mumkin. Yaqin tushunchalar ifodasi soʻzning maʼno nozikligidir, uzoqroq tushunchalar esa soʻzning mustaqil maʼnosidir. Maʼno nozikliklari bilan mustaqil maʼnolar oʻrtasidagi semantik bogʻlanish yaqqol sezilib turadi, ammo mustaqil maʼnolar oʻrtasidagi bogʻlanish unchalik sezilmaydi. Soʻzning maʼnolari va maʼno nozikliklari uning oʻz (asl) maʼnosi boʻlishi ham mumkin, koʻchma maʼnosi boʻlishi ham mumkin¹⁵⁰. Maʼnolar til sistemasidan xabardor barcha kishilar uchun barqaror va umumiydir. Qoʻllanish esa soʻz maʼnolaridan birining baʼzan individual tarzda, ayrim hollarda maʼlum darajada kishilar tomonidan ishlatilishi mumkin boʻlgan holat hisoblanadi¹⁵¹.

Leksemalarning aniq maʼnodan mavhum, umumiy maʼnoga oʻtishi, yangi sema kasb etishi uning maʼno taraqqiyoti va oʻzgarishi bilan bogʻliq. Ayniqsa, biror narsa-predmet nomining boshqasiga koʻchishi hamda soʻzning yangi narsa-predmet tushunchasini ifodalashi leksema maʼnosining oʻzgarishida alohida oʻrin tutadi. “Qisasi Rabgʻuziy” obidasi qoʻllanilgan leksik birliklarni qadimgi turkiy til va eski turkiy adabiy tilning ilk manbalari lugʻat boyligi bilan

¹⁴⁹ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 167.

¹⁵⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. –Т.: ФАН, 1964, –Б. 46.

¹⁵¹ Виноградов В.В. Русский язык. –М. –Л., 1947. –С. 21.

qiyosiy o'rganish natijasida keyingi davrda ayrim so'zlarning semantik strukturasi o'zgarishga uchraganligining guvohi bo'ldik. Ta'kidlash joizki, tadqiq qilinayotgan asar tilida bunday leksemalar juda ozchilikni tashkil etadi. Yana shuni aytish kerakki, biz tekshirayotgan mazkur so'zlarning dastlabki ma'nolari iste'moldan chiqqan bo'lib, ular yangi sema anglatishga o'tgan. Ularning tahlilini quyida misollar yordamida ko'rib chiqamiz.

Yasīmuq so'zi ilk marta Berlin to'plamlaridagi uyg'ur yozuvida bitilgan yodnomalarda "tariq" ma'nosini anglatgan (ДТС,245). Fitonim XIV asr Xorazm yodgorliklarida **yasmuq** shaklida "dukkaklilar oilasiga mansub o'simlik va uning doni" semasini ifodalash uchun xizmat qilgan: ...*Ortančitsi noxud andazasinčā, kičigi yasmuq andazasinčā* (KP,180v9); *Ekki taš bar yasmuqdan uluğraq* (HФ,2261). Bu ot qadimgi turkiy tildagi "sathi yoyilmoq" ma'nosini bildirgan **yas-fe'**lidan **-muq** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I,145).

"Befoyda, behuda" ma'nosiga ega **yoqsuz** leksemasi dastlab uyg'ur yozuvidagi budda yodnomalarida ishlatilgan: *Yoqsuz örü qodı yügürdüñ* – tepa va pastga behuda yugurding (ДТС,275). Mazkur so'z "Тафсир" va "Qisasi Rabg'uziy" asarlarida "kambag'al, qashshoq" ma'nosida ko'zga tashlanadi: *Taqi buldı anı yoqsuz bay qıldı Hadiča mālī birlä* (137,15); *Bermädi mālīn anja yoqsuz čığayğa berdi ul* (161r9). Leksema "yo'q qilmoq, yemirmoq" ma'nosini bildirgan **yo:-fe'**lidan **-q** qo'shimchasi orqali yasalgan (ЎТЭЛ, I,195) **yoq** "mavjud emas" so'zi bilan **-suz** affiksidan hosil qilingan.

Ayni paytda qissada leksemaning turkiy **čığay**, arabcha **faqir** sinonimlari ham kuzatiladi: *Bir avrat Bani Sa'd qabilasidin Halima atliğ, eri Hāris atliğ ...čığay erdi* (184v10); *Satiğ birlä haläl māl yığğan, ul mālñi faqirlarğa sadaqa qilğan* (161r6). **Faqir** o'zlashmasi "qashshoq holatga keltirdi" ma'nosini anglatgan **faqara** fe'lidan yasalgan asliy sifat sanaladi. Bu so'zdan o'zbek tilida **faqirlik** mavhum oti, **faqirlash-** fe'li hosil qilingan (ЎТЭЛ, II,465).

Qadimgi turkiy til manbalari hamda Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ida **yorıq**//**yoruq** variantlari "turmush tarzi, yurish-turish, muomala", "qadam tashlash", "ish, harakat", "aylanish" ma'nolarida istifoda etilgan (ДТС,274-275). Leksik birlikning ma'nosidagi

o'zgarish, ya'ni "ta'bir, sharh, izoh"ni anglatishga bo'lgan intilish birinchi bor "Тафсири" asarida yaqqol namoyon bo'ladi: *Aydi: bu ardi ol islāriñ yoriği kim sän sabr qilumadiñ tep* (1162). Ushbu nominativ ma'no tadqiqot obyekti qilib olingan obida tilida **yoruq// yoruğ** shakllarida qo'llanilgan: *Anda kezin ayaqçiğa aydi: seniñ tüšün yoruqi ul turur kim...* (88v17); *Üç kün muhlat tilädilar tüš yoriğin tilap tapmadilar* (89v9). Leksema "Nahjul farodis"da ham ayni semada kelgan: *Ol tüšläriñ yoruqi tek açuq rāst kelür erdi* (HФ,465). Mazkur so'z qadimgi turkiy tilda "talqin qilmoq" ma'nosini anglatgan **yorfe'**lidan **-(f)q** affiksi orqali hosil qilingan (ЎТЭЛ, I, 193). Shu o'rinda zikr etilgan ma'no o'rganilayotgan manbada arabcha **ta'bir** so'ziga ham yuklanganligini e'tirof qilish lozim: *Yusufni kördilärkim tüšgä ta'bir aytur* (88r11). Mazkur o'zlashma "tushuntirdi" ma'nosini ifodalovchi '**abara** fe'lining V bob masdari «tushuntirish» ma'nosini anglatadi (ЎТЭЛ, II, 433).

"Rangi o'chgan, oqargan, bo'zargan" (yuz rangi haqida) ma'nosi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida **tulas** leksemasi yordamida ochib berilgan: *Tuman yilda berü tul erdim tulas* – Ko'p yillar yuzi oqargan tul edim (ДТС.585). Leksema boshqa obidalarda uchramasa-da, "Qisasi Rabg'uziy"da "ust-boshi kir-chir, yomon kiyimli" semasida qo'llanishda bo'lgan: *Yunus aydi: anča zamān bergil Mavlāniñ yalawaçi bolup mundağ tulas barmaq läyiq ermäs* (154v8).

Tura leksemasi ilk bor "Qutadg'u bilig" dostonida "qo'rg'on, istehkom" tushunchasini ifodalagan: *...qayusi turada yuluğda qarir – kimdir qal'ada garov pulini kutib qariydi, umrini o'tkazadi* (ДТС,587). Tekshirilayotgan yodgorlikda bu so'z yangi ma'no kasb etgan, ya'ni "to'siq, ihota" semasida ishlatilgan: *Uhud tağiña arqa berip tura qiliñ* (223r8). Termin ayni ma'noda dastavval "Тафсири" asarida ko'zga tashlanadi: *...tamaf qilurlar bostannuñ turasinda* (10067).

"Aqlsiz, aqldan ozgan, telba" semasiga ega **ögsüz** sifati birinchi marta moniy yozuv yodgorliklarida kuzatiladi: *Bu ögsüz etüzdä toğdilar* – ular bu aqlsiz tanada tug'iladi (ДТС,381). Leksema Qoraxoniylar davri manbalari, xususan, "Qutadg'u bilig" dostonida o'zining asl ma'nosida ishlatilgan: *Bu ögsüz ağiçi buzar öz işin* – Bu

telba xazinachi o‘z ishini buzar (ДТС.381). Mazkur so‘z “Тафсири” va “Qisasi Rabg‘uziy” asarlarida **ögsüz//ögsiz** shakllarida kelib, “behush” ma‘nosini anglatgan: *Yerdä başı yarılmış qanğa bulğanmış ögsüz bolup yatur* (27613); *Ol vaqtda Musā ögsiz mänjizlig ärdi...* (29616); *Yalawaç bu sözni eşitdi ersä faryād qildi ersä ögsüz bolup tüşdi* (72r1). Termin **ög** “aql” (ДТС,378) va sifat yasovchi **-süz** qo‘shimchasidan hosil qilingan. Kezi kelganda aytish joizki, qissa tilida bu sifatning forscha-tojikcha **xuš** “aql” hamda turkiy **-suz** affiksidan yasalgan **xušsuz** ma‘nodoshi ham iste‘molda bo‘lgan: *Ul kün üç yüz altmış yolu vuşsuz boldi öñiñä keldi ersä yana yiğladi* (72r15).

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida **emgä** leksemasi “uyning toqisi” ma‘nosida qayd etilgan (I,150). Rabg‘uziy mazkur so‘zga “oyning o‘rog‘i, oyning hiloli” semasini yuklagan: *Yüzi kündin köp yaruqraq alni ayniñ emgäsi* (181v6).

“Qimmat” ma‘nosini bildiruvchi **qüz** (ДТС,449) sifati bilan **-liq** affiksidan yasalgan **qizliq** leksemasi ilk bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida “noyob, kamyob, kam uchraydigan” semasida kelgan: *Kişi qizliqi boldi qayda tilägi* – Inson kamyob bo‘ldi, uni qayerdan izlash mumkin? (ДТС,450). Leksik birlik ma‘nosidagi o‘zgarish, ya‘ni “ocharchilik, yetishmovchilik”ni ifodalashga bo‘lgan intilish dastlab “Тафсири” asarida kuzatiladi: *Vaqtı qizliq qahatliq* (52610). Mazkur nominativ ma‘no XIV asr yodnomalari tilida qat‘iylashgan: *Yusuf Siddiq alayhis-salām Misrda qizliq yil toyğunça yemäk yemädi* (I,12566); *Üçuzliq qizliq tegmä biri yetti yil bolğusi turur* (90r14). Shuningdek, tadqiq etilayotgan yodgorlikda ushbu so‘zning **açliq** (**aç** “qorni och” + **-liq**) sinonimi ham mavjud: *Aydi: İdiyā Yusuf payğambar qavminä berilgän açliq qahatliqni bularqa bergil, tep* (225r1).

Başaq (chigilcha) leksemasi “Devonu lug‘otit turk” asarida “to‘piq” ma‘nosini anglatgan (I,359). Ayni paytda, Mahmud Koshg‘ariy o‘g‘uz va qipchoqlar mim (m) orttirib, **başmaq** (I,433) shaklida qo‘llashini ta‘kidlaydi. Bu so‘z “Qisasi Rabg‘uziy” da “oyoq kiyimi” semasini bildirgan: *Yana biri aydi: almanç, başmaq erniñ izzati bolur* (204r16). Termin “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da “kigiz etik, piyma; umuman oyoq kiyimi” tarzida izohlangan (I,342). Bundan

tashqari, leksema o'rganilayotgan obida tilida **-liġ** qo'shimchasi bilan birikib, yangi so'z yasashda asos vazifasini o'tagan: *Bir yigit keldi kümüš başmaqliġ* (204r15).

Qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk manbalarida qo'llanilgan ba'zi leksemalarning yodnomada butunlay boshqa ma'noda qo'llanilishi yozuvchi uslubining o'ziga xosligidan darak beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tilda so'zning tutgan o'rni haqida gapiring.
2. Tilshunoslikda leksemalarni diaxron aspektida o'rganishning o'ziga xos jihatlari nimada?
3. So'zlarning yangi ma'nolar bilan boyib borishi qanday jarayon?
4. So'z jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda qay tarzda rivojlanadi?
5. So'zning ma'no nozikligi va mustaqil ma'nolari to'g'risida fikr bildiring. "Qisasi Rabg'uziy"da leksik birliklarning yangi ma'no kasb etishi xususida ma'lumot bering va misollar keltiring.
6. Asarda leksemalarning butunlay boshqa ma'noda qo'llanishi qanday omillar bilan aloqador deb o'ylaysiz?

ASAR SO'Z BOYLIGINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Tayanch so'zlar: *leksik-semantik jarayonlar, omonimiya, ifoda plani, tovush ifodasi, harfiy ifoda, omoleksemalar, omoformalar, sinonimiya, ma'nodosh so'zlar, turkiy so'zlar sinonimiyasi, arabcha so'zlar sinonimiyasi, forsha-tojikcha so'zlar sinonimiyasi, antonimiya, leksik antonimlar, affiksial antonimlar, turkiy so'zlar antonimiyasi, arabcha so'zlar antonimiyasi, forsha-tojikcha so'zlar antonimiyasi.*

So'z ma'nosining rivojlanish qonunlarini tekshirish, so'zlarning omonimlik, sinonimlik va antonimlik xususiyatlarini o'rganish tilning

lugʻat boʻyligini aniqlashga, turli lugʻatlar tuzish ishlariga katta yordam beradi¹⁵². Tilning ifoda rejasida bir-biriga qarama-qarshi holatlarni, miqdoriy oʻlchamlardagi ziddiyatlarni koʻrish mumkin. Masalan, frazeologizmlar va sinonimiyada ifoda birliklari mazmun birliklaridan koʻp boʻlsa, polisemiya va omonimiyada buning aksini koʻramiz. Bunda shaklan bir xillikka ega boʻlgan lugʻaviy birliklar ikki va undan ortiq maʼno bilan ish koʻradi. Ikki va undan ortiq maʼno bir shaklga toʻgʻri kelishi hollarini *matn bartaraf etadi*¹⁵³. Shu maʼnoda, leksik-semantik jarayonlar (omonimiya, sinonimiya, antonimiya) umumadabiy tildagi kabi biz tadqiq qilayotgan “Qisasi Rabgʻuziy” obidasida qoʻllanilgan leksik birliklar tizimida ham yuz bergan.

Omonimiya munosabatlarini belgilashda til birliklarining ikki tomoni – ifoda va mazmun plani hisobga olinadi. Sinonimiya va antonimiyada til birliklarining mazmun plani asosga olinsa, omonimiyada ifoda plani yetakchi sanaladi. Ifoda plani deganda ikki jihat nazarda tutiladi: talaffuz, aytilish (tovush ifodasi) va yozilishi (harfiy ifoda)¹⁵⁴.

Omonimlarning tilda paydo boʻlish sabablari turlichadir: avvallari har xil aytilib, bir xil eshitiladigan soʻzlar talaffuzining tarixiy jarayonda tovush almashinishi yoki talaffuz oʻzgarishi natijasida bir-biriga mos kelib qolishi; boshqa tillardan oʻzlashgan leksemalarning talaffuz va yozilish jihatdan ona tilidagi soʻzlarga mos kelib qolishi; tilda mavjud boʻlgan koʻp maʼnoli soʻz semalarining bir-biridan uzoqlashishi va hokazo¹⁵⁵.

Omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar. Omonimlar shakli bir xil, maʼnolari har xil (oʻzaro bogʻlanmagan) leksemalardir. Ular omonim omoleksemalar deb ham ataladi. Omoformalar ayrim grammatik shakllardagina teng keladigan

¹⁵² Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 66.

¹⁵³ Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т.: Ўқитувчи, 1993. –Б. 18.

¹⁵⁴ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1984. –Б.5.

¹⁵⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. –Б. 539.

soʻzlardir. Ular omoforma omoleksemalar deb ham nomlanadi¹⁵⁶.

Ifoda jihati bir xil ikki leksik birlik omonim omoleksemalar deb baholanishi uchun ular grammatik shakllanish nuqtayi nazaridan bir xil boʻlishi lozim, buning uchun esa ular ayni bir turkumga mansub boʻlishi kerak; boshqa-boshqa turkumga mansub boʻlsa, grammatik shakllanish jihatidan bir xil boʻlishi darkor¹⁵⁷. Tadqiqot obyekti qilib olingan manba lugʻat tarkibida quyidagi omonim omoleksemalar koʻzga tashlanadi:

1) **ot+ot:** aḏaq “oyoq” (36r2) – aḏaq “qadah” (249r12); aḡirliq “vazminlik” (92r10) – aḡirliq “xastalik” (39v8); alaliq “kasallik nomi” (119v21) – alaliq “uyushmaslik, muholifat” (232v8); at “ism” (96r2) – at “ot” (32r8); aṣuq “oshiq suyagi” (24v12) – aṣuq “shoshilinch” (3v8); baṣ “bosh” (29r16) – baṣ “yara” (11v5); baṣliq “rahbar” (195r20) – baṣliq “bosh kiyimi, boʻrk” (74v6); bulun “asir” (46v7) – bulun “taraf, yon” (181r6); qil “qil, yung” (187r20) – qil “qush nomi” (68v7); qim “qiyinchilik” (22v12) – qim “qilich gʻilofi” (196r10);

2) **feʼl+feʼl:** ač- “ochmoq” (11r18) – ač- “ochiqmoq, qorni ochmoq” (69v10); aḡ- “xotirlamoq” (11v7) – aḡ- “bexush boʻlmoq” (76r9); ayil- “gapir- moq” (121v7) – ayil- “hushiga kelmoq” (21v18); bit- “oxiriga yetmoq” (204v14) – bit- “yozmoq” (92v15); em- “zahmat chekmoq” (77r19) – em- “emmoq” (170v20); sor- “soʻramoq” (11v13) – sor- “soʻrmoq” (115r5); sus- “suzmoq” (96r20) – sus- “shohlamoq” (38r1); yaq- “yoqmoq, qabul etmoq” (67r19) – yaq- “olov yoqmoq” (60v3).

3) **sifat+sifat:** yašliḡ “yoshli, qari” (28r12) – yašliḡ “koʻz yoshli” (75v15).

Ifoda jihati bir xil ikki leksik birlik omoforma omoleksemalar deb baholanishi uchun ular grammatik shakllanishi nuqtayi nazaridan farqlanishi lozim. Buning uchun ular har xil grammatik shakllarga ega boʻlishi kerak¹⁵⁸. Yodnoma tilida bir necha turkum leksemalar oʻrtasida

¹⁵⁶ Жамолхонов Х.А. Хозирги ўзбек адабий тили. 2-кисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. –Б. 41-42.

¹⁵⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами –Т.: Университет, 2001. –Б. 323.

¹⁵⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами –Т.:

sodir bo'lgan quyidagi omoforma omoleksemalar ifodalangan:

a) **ot+fe'l**: ač “qorni och” (93r11) – ač- “ochmoq” (194r2); ağ “tuzoq” (144v14) – ağ- “oshmoq” (53r7); al “hiyla” (140r1) – al- “olmoq” (15v7); ari “asalari” (3v11) – ari- “poklanmoq” (80v13); art “orqa” (83v5) – art- “artmoq” (22v10); as “suvsar” (68v4) – as- “osmoq” (31v1); aš “oziq-ovqat” (49r21) – aš- “oshmoq” (21v14); at “ot” (40v16) – at- “otmoq” (41v20); ata “ota” (17v2) – ata- “nomlamoq” (14v3); ay “30 kun” (22v14) – ay- “aytmoq” (17r11);

b) **ot+sifat**: al “hiyla” (117v18) – al “qizil” (83r15); atliğ “suvoriy” (112v5) – atliğ “isimli” (36r18); bašliğ “boshliq” (181r7) – bašliğ “yarali” (75v15); oņay “Mushtariy” (66v7) – oņay “qulay” (122w15); oğsüz “yetim” (131r2) – oğsüz “behush” (72r1); ayaqlığ “qadahlik” (162v4) – ayaqlığ “oyoqli” (140v21); yulğun “daraxt nomi” (16v7) – yulğun “yomon” (18r8);

d) **ot+son**: yığač “daraxt” (11v5) – yığač “9 km masofa” (23r10); yüz “chehra” (32r2) – yüz “100” (19r19); qarı “qari. keksa” (14r15) – qarī “qarish” (14r15);

e) **ot+fe'l**: qoš “juft” (77v2) – qoš- “qo‘shmoq” (210v17); yašar “yosh” (57v19) – yašar- “yashnamoq, ko‘karmoq” (60r3);

f) **sifat+fe'l**: ačiq “ochiq” (69r20) – ačiq- “qorni ochmoq” (93r9); aq “oq” (16v7) – aq- “oqmoq” (16v6); al “qizil” (77r10) – al- “olmoq” (33v7); qara “qora” (30r9) – qara- “qaramoq” (81v15); oł “ho‘l” (174v18) – oł- “o‘lmoq” (14v4); tar “tor” (43r10) – tar- “sovrmoq, sochmoq” (181v20); turuq “tiniq. sof” (121r14) – turuq- “to‘xtamoq” (26v6); tüz “yassi. tekis” (62v4) – tüz- “tartib etmoq” (77v8); ulaš “davomli, doim” (86r4) – ulaš- “tarqatmoq” (30r20);

g) **ravish+fe'l**: az “oz” (106r20) – az- “yo‘ldan adashmoq” (190v21); bat “tez” (56v15) – bat- “botmoq” (69r5); bol “mo‘l” (181v13) – bol- “bo‘lmoq” (10v20); keč “kechki payt” (71v13) – keč- “kechmoq, avf etmoq” (22r19); oťa “eng” (80v16) – oťa- “ado etmoq, bajarmoq” (140v10);

h) **son+fe'l**: qač “qancha” (27v15) – qač- “qochmoq” (24v11); qırq “40” (12r10) – qırq- “qirqmoq” (179v10) va hokazo.

Sinonimiya. Sinonimlartalaffuzi, yozilishi harxil, birlashtiruvchi

ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional bo'yog'i. qo'llanilishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadigan so'zlardir. Ana shunday umumiy ma'no bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar guruhi sinonimik qatorlarni tashkil etadi. Sinonimik qatorlar ikki yoki undan ortiq leksemalardan iborat bo'lishi mumkin¹⁵⁹. Bir so'z bilan aytganda, sinonim so'zlar aniq semantik aloqa asosida bog'langan lug'aviy birliklarning aniq tizimidir¹⁶⁰.

Til birliklarining, jumladan, leksemalarning sinonimligi deganda, odatda, ularning bir xil yoki bir-biriga yaqin ma'noli bo'lishi nazarda tutiladi. Lekin bir xil ma'noga egalik bilan ma'noga ko'ra bir-biriga yaqinlik o'zaro farqli hodisalardir. Shu bois, ayni bir hodisaga, xususan, sinonimiyaga nisbatan "bir xil ma'noli", "bir-biriga yaqin ma'noli" birikmasini befarq qo'llab bo'lmaydi. Chunki bu hodisaning mohiyatini aniq belgilash, tasavvur qilishga xalaqit beradi. Binobarin, ulardan birini tanlash, hodisaning mohiyatini to'g'ri ifodalaydiganini belgilash va shunisini qo'llash kerak bo'ladi¹⁶¹. Sinonimlar ayni bir til vakilida ayni bir davrda qo'llanadigan bir turkum doirasidagi so'zlardan tashkil topadi. Ular chet tilidan, shevalardan adabiy tilga so'z o'zlashtirish hisobiga boyiydi¹⁶².

"Qisasi Rabg'uziy" asarida qayd etilgan sinonimlarning aksariyati turkiy so'zlar vositasida hosil qilingan bo'lib, ular qo'llanish davomida sinonimik qatorlarni vujudga keltirgan. Turli yo'llar bilan turkiy tillar lug'at tarkibiga kirib kelgan o'zlashma so'zlar esa mazkur sinonimik qatorlarning kengayishini ta'minlagan. Binobarin, ma'nodosh so'zlar hamda ikki va undan ortiq leksik birliklarni tashkil etuvchi sinonimik qatorlarni tilning boyish manbalari sifatida e'tirof etish mumkin. O'rganilayotgan manbada qo'llanishda bo'lgan

¹⁵⁹ Хожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1974. –Б. 3.

¹⁶⁰ Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 3.

¹⁶¹ Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Т.: ФАН, 2010. –Б.124.

¹⁶² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 214.

ma'nodosh leksemalar genetik jihatdan turkiy va o'zlashma: arabcha va forscha-tojikcha qatlamlarga bo'linadi.

1. **Turkiy so'zlar sinonimiyasi.** E'tiborga loyiq xususiyati shundaki, qissada istifoda etilgan leksemalar tarkibida bitta tushuncha ikki va undan ortiq turkiy so'z yordamida ifodalangan. Tadqiqot obyektini qilib olingan asarda sinonimiya hodisasi quyidagi so'z turkumlari doirasida kechgan:

a) **ot:** aḡ (144v14) – tuzaq (77r11) “to'r. tuzoq”; anuq (118v19) – tayyar (219v19) “tayyor”; arqa (64v5) – art (83v5) «orqa»; asīḡ (181v11) – yarar (132v4) “foйда”; ašliq (160v16) – buḡday (13v20) “bug'doy”; barmaq (208r16) – ernāk (37v10) “barmoq”; bašči (53v16) – qulawuz (13r19) “rahbar, yo'l boshlovchi”; bergä (97r19) – qamčī (100v10) “qamchi”; bašči (111r7) – bašliq (195r20) “boshliq”; ew (18r3) – tam (108v6) “uy”; el (48r20) – bođun (29r10) “xalq”;

b) **sifat:** abušqa (11v12) – qarī (104v3) “keksa, chol”; aḡm (130v14) – tilsiz (25v21) “saqov”; aq (16v7) – ürtün (13v4) “oq”; al (83r15) – qizil (11r14) “qizil”; aruq (47r19) – küčstüz (237r16) “zaif”; aydın (71v9) – yaruq (38v3) “yorug”; čigay (53v9) – yoqsuz (128r17) “kambag'al”; ädiz (19v15) – uluḡ (146r2) “katta, ulug”; eđgü (14v10) – yaxši (124r1) “yaxshi”; esiz (100v10) – yaman (41v15) “yomon”; qaraḡu (10v3) – közsüz (17r14) “so'qir”;

d) **ravish:** ađin (10v14) – šzḡä (23v6) – bašqa (122v13) “boshqa”; keđin (12v13) – sonra (54r3) «keyin»; bat (56v15) – tez (20v11) “tez”; köp (22v12) – üküš (13v9) “ko'p”;

e) **fe'l:** at- (41v20) – čal- (17v16) “otimoq”; qar- (182r1) – qoš- (210v17) “aralash-tirmoq”; yan- (21r20) – qayt- (129v10) “qaytmoq”; ay- (49r1) – sözlä- (11r20) “gapirmoq”; iz- (10v10) – ibar- (90r4) “yubormoq”; in- (20v11) – tüš- (18r14) “tushmoq”; baq- (10v3) – qara- (81v15) “qaramoq”; aša- (228v21) – ye- (12r7) “ovqatlanmoq”; balqī- (180v7) – yaru- (38v11) “porlamoq”; qol- (20r19) – sora- (133r18) “so'ramoq”; berkit- (30v21) – yap- (40v20) “yashirmoq”;

2. **Turkiy va o'zlashma so'zlar sinonimiyasi.** Tadqiq etilayotgan manbada leksik birliklarning turkiy va boshqa tilga oid ma'nodoshlari birgalikda qo'llanilgan. Arabiy hamda forscha-tojikcha tildan o'zlashgan so'zlar ma'lum darajada ma'nodosh leksemalar guruhini to'ldirishga xizmat qilgan:

a) **turkiy va arabiy soʻzlar sinonimiyasi:** ata (22v17) – ābā (172v11) “ota”; tañ (33v3) – hayrat (139v11) “hayron qolish”; küčsüz (237r16) – ājiz (29v20) “zaif”; at (22v3) – ism (2v1) “ism”; kiši (16r2) – ādam (20r15) “inson”; törā (37v14) – ādat (29v13) “rasm-rusum”; adīm (238r20) – qadam (53r9) “qadam”; ağuš (99r19) – nasl (192r2) “nasab, avlod”; soñ (61r2) – āxir (65v4) “tamom”; al (117v18) – hiyla (164v19) “makt”; belgü (35v20) – alāmat (35v20) “belgi, iz”; iš (30r7) – amal (229r8) “ish”;

b) **turkiy va forscha-tojikcha soʻzlar sinonimiyasi:** kün (22v9) – āftāb (188v15) “quyosh”; ağač (120r20) – daraxt (148v15) “daraxt”; belgü (35v20) – nišān (35v21) “belgi, iz”; alp (61v14) – bahādir (101v4) “pahlavon”; arığ (14r21) – pāk (41v5) “toza”; arqış (48v18) – karvān (74r12) “karvon”; ačuq (147r20) – āškār (93v11) “ochiq-oydin”; ün (20v17) – āvāz (11v12) “tovush”; yazuq (21v12) – gunāh (98v21) “gunoh”; az (106r20) – kam (152v9) “oz”;

d) **arabcha soʻzlar sinonimiyasi:** ajab (210r17) – hayrat (139v11) “hayron qolish”; āfat (203r5) – balā (10v19) “kulfat”; āxirat (53r4) – qiyāmat (123r1) – uqbā (10v18) “oxir zamon”; aqd (109v1) – nikāh (18r1) “oila qurish”; arābiy (79r12) – badaviy (236v3) “sahroda yashovchi arab”; zaiif (44v9) – ājiz (29v20) “kuchsiz”; atā (194v9) – hadiyya (161r20) – ehsān (119v5) “sovgʻa”; avrat (51r1) – ayal (184v10) “xotin”; azamat (46r17) – azim (146r2) “buyuk, katta”;

e) **arabcha va forscha-tojikcha leksemalar sinonimiyasi:** abdāl (201r7) – darviš (124r7) “darvish”; adl (102v8) – dād (240r13) “adolat”; āqil (10r18) – dānā (186r8) “aqlii”; alāmat (35v20) – nišān (35v21) “belgi, iz”; ārām (224v9) – rāhat (84r16) “farogʻat”; ayb (21r13) – gunāh (98v21) : narx (189v12) – bahā (10r12) “narx”; badan (171v5) – andām (231v18) “tana”; jannat (2r6) – bihišt (3v4) “uchmoq”; amr (22v13) – farmān (18r6) “buyruq”; kabira (45r11) – buzurg (112v17) “katta, ulugʻ”; duniyā (42r19) – jahān (37r6) “olam”;

f) **forscha-tojikcha soʻzlar sinonimiyasi:** dost (123r2) – yār (197r17) “oʻrtoq”; durust (37v18) – rāst (141v18) “toʻgʻri”; šāh (77v4) – pādšāh (86v1) “amir”; gabr (122v19) – muğ (231v2) “otashparast”; āvāz (11v12) – sadā (103v18) “ovoz”; xurram (71r3) – šād (54r11) “xursand”; pāk (41v5) – tāza (71v21) “toza”;

g) **turkiy, arabcha va forsch**a-tojikcha soʻzlar sinonimiyasi: belgü (35v20) – alāmat (183v15) – nišān (35v21) “belgi, iz”; yazuq (21v22) – ayb (21r19) – gunāh (98v21) “gunoh”; es (148r4) – aql (31r16) – huš (138v16) “aql”; buyruq (12v8) – amr (22v13) – farmān (18r6) «buyruq»; biyik (167r3) – kabira (45r11) – buzurg (112v17) “katta”; toquš (50r5) – ġazāt (200r1) – jaŋ (57v20) “urush”; ortaq (46r18) – muhib (218v4) – dost (123r2) “do’st”; yaġī (32r20) – ġanim (221v2) – dušman (18r16) “dushman”.

Antonimiya. Antonimlik soʻzlardagi maʼno zidligini aks ettiradigan tushuncha boʻlgani uchun u bir soʻz orqali yoki koʻp soʻz yordamida beriladimi bundan qatʼi nazar, baribir, antonim deb qaralishi kerak¹⁶³. Shu bilan birga, antonim ekanligini aniqlashda mantiqiy markaz prinsipidan – faraz qilingan nuqta yoki ikki antonim soʻz bildirgan tushunchalar oʻrtasidagi oraliq tushunchalardan foydalanish lozim¹⁶⁴. Antonimlar bir soʻz turkumiga mansub boʻladi. Antonimiya – oʻzaro zid maʼnoli soʻzlarning semantik munosabati. Demak, antonimiya hodisasi ham leksik paradigma va sinonim leksemalar guruhida, yaʼni sinonimiya hodisasida boʻlgani kabi leksemalarning maʼno munosabati orqali yuz beradi. Shu xususiyati bilan oʻzaro zid maʼnoli leksemalardan tuzilgan juftliklar ham leksik sistemani tashkil etadi. Ikkita asosiy belgisi bilan boshqa tipdagi leksik-semantik guruhlardan farqlanadi: 1) ikki komponentdan tuziladi; 2) komponentlari oʻzaro zidlik munosabatida boʻladi¹⁶⁵. Antonimlar, bir tomondan, soʻzlarning asl maʼnosini oʻchib bersa, ikkinchidan, ularning koʻp maʼnoda ishlatilishini aniqlashga koʻmaklashadi. Zid maʼnoli leksemalar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib koʻrishda, bir-biriga qarama-qarshi qilib koʻrsatishda hamda fikrlarimizni, his-tuygʻularimizni taʼsirli, aniq-ravshan ifodalashda vordam beradi¹⁶⁶.

¹⁶³ Усмонов С. Антонимлар//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. -Т.: 1958. №2. –Б. 35.

¹⁶⁴ Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1980. -Б. 9.

¹⁶⁵ Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Т.: ФАН, 2010. -Б.131.

¹⁶⁶ Азизов А. Тилшуносликка кириш. -Т.: 1996. –Б. 74.

«Qisasi Rabg'uziy» asarida qayd etilgan antonimlarning aksariyati asosan turkiy bo'lib, zid ma'noli so'zlar qatorini vujudga keltirgan. O'zlashma so'zlar esa mazkur qatorlarning kengayishini ta'minlagan. Olib borgan tadqiqotimiz asosida shu narsa oydinlashdiki, yodgorlikda istifoda qilingan leksik birliklar tizimida zid ma'nolar bir hamda ikki o'zakli so'zlar yordamida ifodalangan bo'lib, turkiy va o'zlashma: arabcha, forsha-tojikcha qatlamlardan tashkil topgan. Quyida keltirilayotgan antonimik juftliklar buning yorqin dalilidir.

1. Turkiy so'zlar antonimiyasi:

a) leksik antonimlar. Leksema(semema)larning o'zaro zid munosabatdagi ma'nolarni anglatishi asosida guruhlanishi leksik antonimiya deyiladi¹⁶⁷. Qissada qo'llanilgan leksik antonimlar asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlariga oid so'zlardan iborat:

1) narsa-predmet nomini anglatuvchi so'zlar antonimiyasi: bek (185r18) «bek» – qul (36v9) «qul»; yađi (32r20) «dushman» – eš (46r17) «o'rtoq»; bay (75r10) «boy» – čigay (53v9) «kambag'al»; kün (15v18) «kunduz» – tün (11v11) «qorong'i»; ewlük (35r11) – tiši (11r21) «ayol» – er(17r2) – erkäk (24v1) «erkak»; ata (17v2) «ota» – ana (37v11) «ona»; aydin (71v9) «yorug'lik» – qarang'u (22r18) «qorong'ulik»; ayđir (116r2) «erkak ot» – qisraq (116r1) «baytal»; bođra (190r9) «erkak tuya» – inän (31r15) «urg'ochi tuya» (31r15);

2) belgi-xususiyaatni ifodalovchi so'zlar antonimiyasi: qar'i (104v3) «keksa, chol» – yaš (21r7) «yosh»; ač (93r11) «och» – toq (6916r) «to'q»; astin (42r3) «past» – ustun (21v14) «tepa»; yaqin (69v16) «yaqin» – uzaq (77r11) «uzoq»; sawuq (198v18) «sovuq» – issiđ (155r15) «issiq»; qisqa (65v20) «qisqa» – uzun (28r9) «uzun»; biyik (167r3) «ulug', katta» – kičik (18r21) «kichik»; ürün (13v4) «oq» – qara (30r9) «qora»; ađir (80v6) «qimmatbaho» – učuz (49v6) «arzon»; ađir (40v21) «og'ir» – yünjul (14r18) «engil»;

3) holatni bildiruvchi so'zlar antonimiyasi: bar (11v9) «bor» – yoq (13v12) «yo'q»; öksük (215r 16) «oz» – öküš (19v12) «ko'p»; ičkärtü (11v7) «ichkari» – tašqaru (25v10) «tashqari»; aqiru (237r17) «sekin» – tez (20v11) «tez»; erta (77r19) «erta» – keč (61v8) «kech»;

¹⁶⁷ Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. -Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 121.

4) **harakat va faoliyat bilan bog‘liq tushunchalarni anglatuvchi leksemalar antonimiyasi:** bar- (50v13) «bormoq» – kel- (50v13) «kelmoq»; uruʃ- (133v3) «urushmoq» – yaraʃ- (77r6) «yarashmoq»; art- (20r18) «ortmoq» – tūʃūr- (74v19) «tushurmoq»; azrīl- (73v21) «ayrilmoq» – qoʃul- (110r19) «qo‘shilmoq»; qur- (76v8) «qurmoq» – buz- (80v14) «buzmoq»; kiy- (91v14) «kiymoq» – ʃeʃ- (80v21) «yechmoq»; kir- (111r3) «kirmoq» – ʃīq-(22r21) «chiqmoq»; al- (63v4) «olmoq» – ber- (54r8) «bermoq»;

b) affiksial antonimlar. Yodnomada asos jihatidan bir xil, ammo yasovchi affikslar yordamida hosil qilingan antonim leksemalarni ham uchratish mumkin. Bunday zid ma‘noli so‘zlar sifat so‘z turkumiga xos bo‘lib, **-liq/-lik//liq/-lig; -siz/-siz//-suz/-süz** qo‘shimchalari orqali yasalgan. O‘zbek tilshunosligida ot turkumidagi so‘zlardan *-li* va *-siz* affiksi vositasida yasalgan sifatlarning antonim yoki antonim emasligi masalasida turli qarashlar mavjud. B. Isabekov va G. Musaboevlar mazkur qo‘shimchalar vositasida hosil qilingan sifatlarning antonim bo‘la olmasligini qayd etishgan. “O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati” ni kirish qismida esa ular bir o‘zakdan antonimlar yasaydi deb ko‘rsatilgan¹⁶⁸. Professor M. Mirtojievning yozishicha, o‘zbek tilida bir o‘zakdan antonimik affikslar yordamida antonimlar yasaladi. Qo‘laversa, T. Mullaevning *aqlli* va *aqlsiz* so‘z juftligini differensial-semantik metod asosida tahlil qilib, ular o‘zaro antonim ekanligini isbotlaganligi ma‘lum. Chunki *aqlli* so‘zi sememasi “fikr faoliyati o‘tkir”, *aqlsiz* so‘zi sememasi “fikrlash faoliyati zaif” semalarini o‘z ichiga oladi. Ular sememasining birinchi va ikkinchi semasi umumiy, uchinchi semasi qarama-qarshi. Semalar ifodasidagi bu qarama-qarshilik antonimlikni ko‘rsatsa, sememalar o‘rtasidagi umumiylik antonimlar semantik maydoni bir ekanligini bildiradi¹⁶⁹. Ushbu mulohazalarga tayangan holda olib borgan tadqiqotimiz asosida qissa tilida quyidagi affiksial antonimlar ishlatilganligi aniqlandi: arig‘liq (156v16) «toza» – arig‘siz (22r14) «iflos»; biliglig (90r2) «bilimli» – biligsiz (116v21) «bilimsiz, nodon»; erklik (34v1) «kuchli» – erksiz

¹⁶⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. –Б. 220.

¹⁶⁹ O‘sha asar. –Б. 223-224.

(88r1) «zafir»; analiġ (172v16) «onali, onasi bo'lmoq» – anasiz (66r12) «onasiz, yetim»; kōrklük (13r5) «chiroyli» – kōrksüz (15 v5) «badbashara»; közlük (35r14) «ko'zli, ko'radigan» – közsüz (17r14) «ko'r, so'qir»; tillik (43v10) «tilli» – tilsiz (25v21) «tilsiz, soqov»; küčlük (29r17) «kuchli» – küčsiz (237r16) «kuchsiz»; sanliġ (148r18) «sanoqli» – sansiz (132v7) «sanoqsiz, behisob»; tatliġ (25v9) «mazali» – tatliġsiz (6r2) «mazasiz, bemaza».

2. Turkiycha va arabcha so'zlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: boġra (181v3) «erkak tuya» – jammāza (105v5) «urg'ochi tuya»; toquš (50r5) «jang» – sulh (226v1) «tinchlik bitimi»; asig (161v11) «foйда» – zarar (25r1) «ziyon»; kičik (18r21) «kichik» – kabira (145r11) «katta»; yašurun (96r21) «yashirin» – zāhir (120v11) «ayon».

3. Turkiycha va forscha-tojikcha so'zlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: köp (22v12) «ko'p» – kam (152v9) «oz»; bulun (46v7) «asir» – āzād (166v5) «ozod»; qarabaš (36v7) «joriya» – banda (102v20) «qul»; yaņi (66v21) «yangi» – janda (178r13) «eski»; yaġi (32r20) «dushman» – dost (52r17) «do'st»; az (108r18) «kam» – bisyār (219v9) «ko'p»; telim (11v14) «ko'p» – kam (152v9) «oz»; tūn (31r3) «tun» – roz (167v16) «kunduz».

4. Arabcha so'zlar antonimiyasi:

a) leksik antonimlar: ājiz (48v9) «kuchsiz» – qaviy (61v13) «kuchli»; ālim (19v18) «olim, bilimli kishi» – jāhil (145r10) «nodon, bilimsiz»; bāqiy (39v20) «mangu» – fāniy (52r14) «vaqtincha»; bātin (206v1) «yashirin» – zāhir (120v11) «ayon»; halāl (70r14) «halol» – harām (51r15) «harom»; musulmān (24r21) «musulmon» – kāfir (10r18) «kofir»; avval (16v10) «ilk» – āxir (65v4) «oxir, so'ng»; fāyida (15r8) «foйда» – ziyān (161v11) «ziyon»;

b) turkiy qo'shimchalar yordamida yuzaga kelgan affiksial antonimlar: imānliġ (37r7) «imonli» – imānsiz (24v13) «imonsiz»; e'tiqādliġ (244v13) «e'tiqodli» – e'tiqādsiz (114r19) «e'tiqodsiz»; islāmluġ (239r13) «musulmon» – islāmsiz (142v11) «kofir»; mālliġ (29v18) «moll, boy» – mālsiz (186r7) «molsiz, kambag'al».

5. Arabcha va forscha-tojikcha so'zlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: habib (122v19) «do'st» – dušman (67v9)

“yov”; asir (133v15) “tutqun” – āzād (79r5) “hur”; jāhil (145r10) “nodon” – dānā (186r8) “oqil”; uchmoh (2r16) “jannat” – dozax (3v4) “jahannam”; sulh (226v1) “yarashuv” – jang (57v10) “urush”; batīn (206v1) “yashirin” – āškār (93v11) “ochiq-oydin”.

6. Forscha-tojikcha soʻzlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: bihišt (3v4) «jannat» – dozax (3v4) «doʻzax»; kam (152v9) «oz» – bisyār (219v9) «koʻp»; dost (52r17) «doʻst» – dušman «dushman» (67v9); šāgird «shogird» (126r1) – ustād (162v18) «ustoz»; xāja (163v9) «xoʻjayin» – banda (102v20) «qul»;

Izlanishlar asosida qissada omonim omoleksemalar (ot+ot, feʼl+feʼl, sifat+sifat), omoforma omoleksemalar (ot+feʼl, ot+sifat, ot+son, ot+feʼl, sifat+feʼl, ravish+feʼl, son+feʼl) faol ishlatilganligi ayon boʻldi. Asarda asosan ikki va uch soʻzdan iborat sinonimik qatorlar qoʻllanilgan. Turkiy va oʻzlashma leksemalarni sinonimik munosabat nuqtayi nazaridan tahlil qilish jarayonida kelib chiqishiga koʻra, boshqa tilga oid, yaʼni arabcha va forscha-tojikcha soʻzlarning obida tilida oʻziga xos mavqega ega ekanligiga, shuningdek, sinonimik qatorlardan unumli foydalanilganligiga amin boʻldik.

Oʻrganilayotgan manbada ot, sifat, ravish va feʼl soʻz turkumlariga oid antonimik qatorlar muhim oʻrin tutgan. Shuningdek, yodgorlikda leksik antonimlar bilan birga, kelib chiqishiga koʻra boshqa oʻzaklardan tuzilgan hamda bir oʻzakdan sifat yasovchi **-liq/-lik//lig/-lig; -siz/-siz//suz/-süz** qoʻshimchalari orqali hosil qilingan affiksali antonimlar ham uchraydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tilda omonimlarning paydo boʻlishiga qanday omillar taʼsir koʻrsatadi?
2. Omonimlarning sinonim va antonimlardan farqli jihatlari nimada?
3. “Qisasi Rabgʻuziy”da qayd etilgan omonimlar xususida soʻz yuriting va misollar keltiring.
4. Sinonimik munosabatning mazmun-mohiyatini tushuntiring.
5. Asardagi maʼnodosh leksemalar haqida maʼlumot bering.
6. Sinonimik qatorlarning kengayishida oʻzlashmalar qanday rol oʻynagan?

7. Antonimlarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida to'xtalib o'ting.

8. Qissada qo'llanilgan leksik antonimlar haqida fikr bildiring.

9. Obida tilida affiksial antonimlar qanday o'rin tutgan?

XULOSA

Til kishilar o'rtasida o'zaro fikr almashishning muhim vositasi hisoblanib, uzoq yillar davomida, turmush talablariga mos ravishda asta-sekin rivojlanib boradi. Shu bois ham til tarixini o'rganish til faktlarining taraqqiy etish usullarini aniqlash uchungina emas, ayni paytda, uni yaratgan xalq tarixini tadqiq qilish uchun ham alohida ahamiyatga ega. Demak, har bir tilning tarixi shu tilga mansub xalqning o'tmishi bilan bog'liq. Xalq hayotida qanday o'zgarishlar sodir bo'lsa, u tilga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu dastlab tilning so'z boyligida ko'zga tashlanadi. Binobarin, «Qisasi Rabg'uziy» asarining leksik xususiyatlari to'g'risida gap ketganda, shuni ta'kidlash joizki, obida lug'at tarkibini diaxron aspektida o'rganish orqali o'zbek adabiy tilining o'sha davrdagi o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlari, qolaversa, xalqning turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy-ma'naviy taraqqiyotidan boxabar bo'lish mumkin. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek adabiy tili bugungi takomillashgan darajaga erishish uchun turli fonetik, leksik va sintaktik o'zgarish, rivojlanish jarayonlarini boshdan kechirganligini, uning qadimgi ahvolini, o'tgan vaqt mobaynida tilda qanday yangiliklar yuz berganligini aniqlashda yozma yodgorliklar leksikasini tadqiq qilish katta o'rin tutadi.

XIV asr obidasi sanalgan «Qisasi Rabg'uziy» asarida qo'llanilgan leksemalarni ilmiy asosda tadqiq etish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Qissa lug'at tarkibi yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlar adibning diniy ilmlar bilan bir qatorda, adabiyotshunoslik, tilshunoslik bilimlaridan xabardor ekanligidan darak beradi. Chunki muallif arabiy, forsha-tojikcha adabiyotlarga tayanib asar yaratar ekan, ulardagi o'zlashmalarning turkiy muqobillarini topib qo'llashga harakat qilgan. Jumladan, azāb-emgāk "qiyinchilik"; kabira-biyik "katta";

ba'daz–keḍin “keyin”; āftāb–kūn “quyosh”; daraxt–aḡač “daraxt”; nišān–belgū “belgi, iz”. Aytish mumkinki, qissa o‘zbek adabiy tilining XIII asr oxiri va XIV asr birinchi yarmidagi taraqqiyot darajasini belgilashda ulkan manba sanaladi.

2. Obida so‘z boyligini statistik nuqtayi nazardan o‘rganish yodgorlik tilidagi leksik birliklarning soni yuzasidan aniq ma’lumotga ega bo‘lish, turkiy va o‘zlashgan qatlamlarning miqdori bo‘yicha nisbati to‘g‘risida fikr-mulohaza yuritish, muallifning so‘z qo‘llash mahorati hamda o‘ziga xos jihatlari haqida tasavvur hosil qilishga yordamlashadi.

Qissada jami 5511 ta leksema ishlatilgan bo‘lib, shundan 2950 tasini turkiy, 2151 tasini arabcha, 329 tasini forscha-tojikcha, 55 tasini qadimiy yahudiycha, 14 tasini yunoncha, 3 tasini xitoycha, 4 tasini sanskritcha, 5 tasini sug‘dcha so‘zlar tashkil qiladi. Bundan ko‘rinadiki, asar lug‘at tarkibining boyishida turkiy so‘zlar bilan birgalikda, o‘zlashmalar ham alohida ahamiyat kasb etgan.

3. Tadqiqot obyekti qilib olingan manbada jami 3067 ta ot (2517 tasi turdosh ot, 550 tasi atoqli ot hisoblanadi, 2517 ta turdosh otdan 2252 tasi tub so‘z, 265 tasi yasama, 550 ta onomastik termindan 402 tasi antroponim, 83 tasi toponim, 33 tasi astroponim, 19 tasi zoonim (hayvonlarga qo‘yilgan maxsus ism), 13 tasi but-sanam nomlari), 521 ta sifat (258 tasi tub, 253 tasi esa yasama), 169 ta son (143 tasi yasama, 26 tasi tub sonlar), 65 ta olmosh, 991 fe‘l (976 tasi sof turkiy, 4 tasi arabcha, 11 tasi esa forscha-tojikcha o‘zlashmalardan yasalgan fe‘l-leksemlar), 52 ta ravish (33 tasi turkiy, 11 tasi forscha-tojikcha, 8 tasi arabcha leksik birlik) so‘z turkumiga oid leksema, 38 ta ko‘makchi (14 tasi sof ko‘makchi, 12 tasi ot-ko‘makchi, 8 tasi ravish-ko‘makchi, 4 tasi sifat-ko‘makchi), 27 ta bog‘lovchi (18 tasi teng bog‘lovchi, 8 tasi ergashtiruvchi bog‘lovchi), 5 ta yuklama, 9 ta modal so‘z, 6 ta undov so‘z va 29 ta izofali birikma qo‘llanilgan.

4. Asar leksikasini mavzuiy guruhlariga ajratib tadqiq qilish yodnomada qayd etilgan so‘zlarning tarixiy taraqqiyoti va jamiyatning qaysi sohalariga oid leksik birliklar ishlatilganligini, ayni paytda, tilning tarixiy va zamonaviy holatini aniqlashda samarali usullardan biri ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Zero, mavzuiy guruhlar xalqning

ma'naviyati, madaniyati, qo'shni va qardosh xalqlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarini o'zida mujassam etadi. Kuzatishlarimiz asosida o'rganilayotgan manba tilida jami 114 ta mavzuiy guruhga oid so'zlar uchraganligi ma'lum bo'ldi. Shu bilan birga, mazkur guruhlarning shakllanishida boshqa tillardan kirgan leksemalar ham muhim o'rin tutgan.

Obida tilida asosan "Harakat va faoliyat, uning xususiyatini anglatuvchi so'zlar", "Xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar", "Teonimlar", "Kishilarning qo'li bilan yaratilgan narsa-predmet nomlari", "Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar", "Raqamlar, miqdor va o'lchovni bildiruvchi leksemalar", "Antroponimlar", "Zoonimlar", "Toponimlar" singari mavzuiy guruhlarga kiruvchi terminlar faol qo'llanilgan.

5. Qissada qo'llanilgan leksik birliklarni mavzuiy guruhlarga taqsimlab o'rganish terminlarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, o'z qatlamga doir so'zlarning o'zlashmalar bilan o'zaro munosabatini hamda ularning qo'llanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroflicha yoritishga ko'maklashadi.

6. Qissada keltirilgan so'zlarni genetik nuqtayi nazardan tadqiq qilish natijasida uning asosini turkiy qatlam tashkil etganligi, u o'z navbatida, qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk obidalarida iste'molda bo'lgan hamda XIV asrda qo'llanishda davom etgan tub so'zlar, ular yordamida yasalgan leksemalar hamda o'zlashmalardan turkiy affikslar orqali hosil qilingan terminlardan iborat ekanligi (jami 2950 ta turkiy leksema qo'llanilgan bo'lib, shundan 2795 tasini sof turkcha, 108 tasini arabcha, 47 tasini forscha-tojikcha o'zlashmalardan turkiy affikslar qo'shish orqali yasalgan so'zlar tashkil etadi), shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalar orqali hamda jamiyat hayotining turli sohalarida yuz bergan o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan yangi tushunchalarni ifodalash uchun o'zlashgan sanskritcha, sug'dcha, xitoycha, yunoncha, arabcha, qadimiy yahudiycha, forscha-tojikcha so'zlar ham borligi ma'lum bo'ldi.

7. Yodgorlikda qo'llanilgan arxaizmlar tilning ichki taraqqiyoti

davomida xilma-xil ko'rishlarda namoyon bo'lib, eski turkiy adabiy til bilan qadimgi turkiy til munosabatlarini belgilashda alohida e'tiborga molik. Qissada ularning ko'pchiligi asl ma'nosini saqlab qolgan, ayrimlarida ma'no torayishi hamda ma'no kengayishi hodisalari yuz bergan, ba'zilar yangi leksemalar hosil qilishda ishtirok etgan.

Asar leksikasining boyishida ichki imkoniyatlar, ya'ni qadimgi turkiy til va eski turkiy tilda faol iste'molda bo'lgan qo'shimchalar vositasida so'z yasash usuli muhim o'rin tutib, bunda **-či/-çi** fe'l, ismlardan ot, **-liġ/-lig//liq/-lik//luġ/-lüg//luq/-lük** asosan, ism, sifat, fe'llardan ot hamda ismlardan sifat, **-k//uq/ük//uġ/üg//aq/aġ//iġ//ig//iq/-ik** fe'llardan ot, **-süz/-siz//suz/-süz** otlardan sifat, **-la/-lä** ot bilan sifatlardan fe'l yasashda faol qatnashadi va sermahsul affikslardan sanaladi.

8. Yodnoma lug'at tarkibida qo'llanilgan o'zlashmalar yangi so'zlar hosil qilishda ham ishtirok etgan. Xususan, arabcha va forscha-tojikcha o'zlashmalarning muayyan qismi **-liġ/-lig//liq/-lik//luġ/-lüg//luq/-lük**, **-či/-çi**, **-süz/-siz//suz/-süz**, **-la/-lä**, **-lan/-län** singari qo'shimchalar bilan birikib, jami 155 ta yangi so'z hosil qilgan va ular turkiy leksemalar bilan baravar qo'llanilgan. Bundan tashqari, forscha-tojik tilidan kirgan **-ba**, **-nā**, **-gāh**, **-zāda** kabi affikslar ham arabcha va forscha-tojikcha so'zlardan yangi leksemalar yasagan. Biroq bunday o'zlashmalar juda kamchilikni, ya'ni 9 tani tashkil etadi.

9. O'zlashma qatlamga oid 2561 ta so'z leksik fondning shakllanish va rivojlanish jarayonini kuzatishda hamda o'zga tillarning turkiy tillar, jumladan, o'zbek adabiy tili rivojidagi rolini aniqlashda muhimdir. O'zlashma qatlamga oid leksik birliklar bilan qadimgi turkiy til va qoraxoniylar davri manbalarida qo'llanilgan so'zlar qiyosiy tahlil qilinganda shu narsa ma'lum bo'ldiki, aksariyat istilohlar o'zining tub ma'nosida uchraydi, ba'zilarida esa ma'no kengayishi hodisasi (masalan, sug'dcha *rang*, arabcha *avval*, *vaqt*, *malik*, *xat*, forscha-tojikcha *čādir*, *pāra*) hodisasi kuzatiladi.

10. Asardagi so'zlarni semalarga ajratib o'rganish leksik ma'nolarning o'zaro bog'lanish nuqtalarini, ularning farqli belgi-xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, leksik va hosila ma'nolarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan

semalarni belgilashga, ma'nolarning ko'chish yo'llarini tadqiq qilishga ko'maklashadi. Bundan tashqari, izlanishlarimiz polisemiya hodisasi qissada qo'llanishda bo'lgan ot, sifat, fe'l, son (qisman) turkumlariga oid leksik birliklar doirasida ro'y berganligini ko'rsatdi. Ko'pma'nolilik tilning semantik taraqqiyoti, boyish manbalari haqida yetarlicha tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

11. Obidatilida qo'llanilgan turkiy qatlamga doir leksik birliklarni qadimgi turkiy til va XI – XIII asr yozma manbalarida qo'llanilgan so'zlar bilan qiyosiy o'rganish asosida ko'pchilik leksemalar (ba'zi fonetik o'zgarish bilan bo'lsa-da) ma'no o'zgarishsiz yetib kelganiga amin bo'ldik. Masalan: shaxs tushunchasi (kim, kiši, ortaq), inson tana a'zolari (eņ, ilig, ernäk), qavm-qarindoshlik (ağa, ini, ana), yosh tushunchasi (yigit, abušqa, qart), narsa-predmetlar (bičaq, čaruq, iştirğa), oziq-ovqat (et, etnäk, aš), kasb-hunar (awčī, aščī, baliqčī), mavhum tushunchalar (yazuq, es, tüş), mansab-martaba (mağ, bek, čiğay), zoonimlar (arslan, böri, qoy), fitonimlar (alma, sağan, čečäk)ni ifodalovchi leksik birliklar va hokazo.

12. Leksik ma'noning o'zgarishi uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, "Qisasi Rabg'uziy" asari so'z boyligida ma'no o'zgarishining uch turi kuzatiladi: a) semantik strukturasi torayish yuz bergan so'zlar; b) ma'no kengayishiga uchragan leksemalar; d) yangi sema kasb etgan leksemalar.

Qissa lug'at tarkibida kuzatilgan ma'no torayishi hodisasi jamiyat taraqqiyotining mahsuli bo'lib, u asosan, ko'p ma'noli so'zlarning monosemantikka qarab siljishi, ular anglatgan ma'noning o'z va o'zlashma qatlamlarga doir boshqa leksemalar tomonidan ifodalanishi natijasida ro'y bergan bo'lsa, ma'no kengayishi hodisasi bir semali hamda polisemantik so'zlar ma'no strukturasi kengayishi, turli yangi semalarning shakllanishi, ko'chma ma'nolarnig rivojlanishi oqibatida yuzaga kelgan. Bundan tashqari, qadimgi turkiy va eski turkiy tilning ilk manbalarida qayd etilgan ba'zi leksemalarning yodnoma lug'at tarkibida butunlay boshqa ma'noda qo'llanilishi yozuvchi uslubining yoziga xosligidan darak beradi.

13. Tekshirilayotgan yodgorlik lug'at tarkibida qayd etilgan shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar salmoqli bo'lib, ular eski

turkiy adabiy til leksikasini o'rganishda, xususan, undagi omonimik, sinonimik hamda antonimik qatorlarni belgilashda ulkan ahamiyat kasb etadi. Zero muallif voqea-hodisalarni bayon qilishda, ularning ta'sirchanligi, badiiyligini kuchaytirishda, payg'ambarlar hayoti va faoliyatini, ularning ruhiy kechinmalarini teranroq tasvirlashda mazkur shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli leksemalardan unumli foydalangan.

14. Omonimiya hodisasi bitta so'z turkumi (ot+ot, fe'l+fe'l, sifat+sifat) va bir necha so'z turkumlari (ot+fe'l, ot+sifat, ot+son, ot+fe'l, sifat+fe'l, ravish+fe'l, son+fe'l) doirasida kechgan hamda leksik birliklarni til qonuniyatlariga muvofiq yangi ma'no-mazmun bilan boyitishga xizmat qilgan.

15. O'rganilayotgan manbada qo'llanilgan sinonimlar asosan ikki va uch so'zdan tashkil topgan bo'lib, ular ot, fe'l, sifat, ravish so'z turkumlariga oid tub va yasama leksemalardan iborat. O'z navbatida, ushbu jarayonda turkiy so'zlar bilan birga, o'zga tillardan kirib kelgan istilohlar ham faol ishtirok etgan. Ma'nodosh so'zlar qahramonlar xarakteri, turli manzarlarni tasvirlashda muhim vosita vazifasini o'tagan, leksemalarning o'rinsiz qaytarilishining oldini olgan.

16. Zidlash hodisasi turkiy, arabcha va forsha-tojikcha leksemalar doirasida kechgan bo'lib, ular so'zlarning asl ma'nosini yoritishga, asar tilining badiiyligi hamda ta'sirchanligini oshirishga ko'maklashgan. Shuningdek, yodgorlikda leksik antonimlar bilan birga, kelib chiqishiga ko'ra boshqa o'zaklardan tuzilgan hamda bir o'zakdan sifat yasovchi **-liq/-lik//liq/-lig; -siz/-siz//suz/-suz** qo'shimchalari orqali hosil qilingan affiksial antonimlar ham uchraydi. Shu tariqa, yodnoma so'z boyligida leksik-semantik jarayonlar leksika taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari asosida amalga oshgan.

17. Nosiruddin Burhonuddin o'g'li ayrim so'zlarning kelib chiqishi, qaysi tilga oidligi xususida ham o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tadi. Masalan, *Šis suryāniy tilinčā hibatullāh temak bolur, ya'ni Tāhri atāsi* (17v18); *Sordi: ne sinā'at bilürsen? Aydi: Hābikmen, arab tilinčā bözči bolur* (18v18). Bu, albatta, ba'zi leksemalar etimologiyasiga oydinlik kiritishga, ularning o'z yoki o'zlashma qatlamga mansubligini aniqlashga yordam beradi.

18. Rabgʻuziy asardagi voqea-hodisalarni yoritishda, qahramonlarning hayoti va ruhiy kechinmalarini ochishda xalq ogʻzaki ijodi namunalaridan mohirona foydalangan. Bu esa, oʻz navbatida, obida tilining ravonligi va jozibadorligini taʼminlashga, adabiy til bilan jonli soʻzlashuv tilini bir-biriga yaqinlashtirishga, yodnomaning xalq orasida keng tarqalishiga, kitobxonlar tomonidan iliq kutib olinishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, ilk nasriy asarlardan sanalgan «Qisasi Rabgʻuziy» obidasi til xususiyatlarini atroflicha oʻrganish koʻp asrli tarixga ega boʻlgan qardosh turkiy tillar leksikasining, ayniqsa, oʻzbek adabiy tilining rivojlanishi borasidagi nazariy qarashlarga oydinlik kiritadi, oʻzbek tili tarixiy leksikologiyasi uchun boy material beradi.

Manbalar:

- АНАТИЛ** – Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати.
Т. I–IV. Э.Фозилов тахрири остида. –Т.: Фан, 1983–85.
Т. I. 1983. –655 б.
Т. II. 1983. –642 б.
Т. III. 1984. –622 б.
Т. IV. 1985. –633 б.
- Г** – Сайфи Сарайи. Гулистан бит –турки // Фазылов Э.
Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I–II. – Т.:
Фан, 1966, 1971.
Т. I. 1966. –649 с.
Т. II. 1971. –777 с.
- ДТС** – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
- ИРТЛЯ** – Историческое развитие лексики тюркских языков.
– М.: Изд-во АН СССР, 1961. –467 с.
- МК** – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва
нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I–III. – Т.: Фан, 1960–1963.
Т. I. 1960. –499 б.
Т. II. 1961. –427 б.
Т. III. 1963. –461 б.
- Мн** – Хоразми. Мухаббат-наме // Фазылов Э. Староузбекский
язык. Хорезмийские памятники XIV в. I–II. – Т.: Фан, 1966, 1971.
Т. I. 1966. –649 с.
Т. II. 1971. –777 с.
- НАЛ** – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. –
Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.
- НФ** – Нахджул – фарadis // Фазылов Э. Староузбекский язык.
Хорезмийские памятники XIV в. I–II. –Т.: Фан, 1966, 1971.
Т. I. 1966. –649 с.
Т. II. 1971. –777 с.
- РСЛ** – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. –
СПб, 1893–1911.
Т. I. 1893. –1980 с.
Т. II. 1895. –1871 с.
Т. III. 1898. –2302 с.
Т. IV. 1911. –2337 с.

ССТН – Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I–II. – С-Пб. 1869–1872.

Т. I. 1869. –819 с.

Т. II. 1872. –415 с.

Тафсир – Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII– XIII. вв. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

XIII – Кутб. Хосрав и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I–II. – Т.: Фан, 1966, 1971.

Т. I. 1966. –649 с.

Т. II. 1971. –777 с.

ЭСС – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.:Наука, 1974. –767 с.

2) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. –349 с.

3) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д». – М.: Наука, 1980. –388 с.

4) Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Ж», «Й». – М.: Наука, 1989. – 365 с.

ЎАТЛТ – Дадабоев Х., Хамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2008.

ЎИ – Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–II. – М.: Русский язык, 1981;

Т. I. 1981. –631 б.

Т. II. 1981. –715 б.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–V. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.

Т. I. 2006. –680 б.

Т. II. 2006. –672 б.

Т. III. 2007. –688 б.

Т. IV. 2008. –608 б.

Т. V. 2008. –592 б.

ЎТЭЛ – 1) Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик

луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. –599 б.

2) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2001. – 599 б.

3) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2009. –284 б.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Manbalar

1.1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. –176 б.

1.2. Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.

1. 3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Т. I–III. – Т: Фан, 1960–1963. Т. I. 1960. –499 б. Т. II. 1961. 427 б. Т. III. 1963. –466 б.

1.4. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-хақойиқ» асари ҳақида: кириш, фонетика, морфология, матн, транскрипция, шарҳ, луғат. – Т.: Фан, 1972.

1.5. Nasirud-din bin Burhanud-din Rabguzi. Kisasul-enbiya. I том. Анкара. 1997. –616 б; II том. – Анкара, 1997. –820 б.

1.6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т: Фан, 1971.

II. Kitoblar

2.1. Абдураҳмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Т., 1999. –88 б.

2.2. Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. –320 б.

2.3. Абражеев А. Сложные предложения и проза «Кисасул-анбия» Рабгузи – писателя XIV века. – Самарканд, 1957.

2.4. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1996. –176 б.

2.5. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. –118 б.

2.6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I–IV. Э.

Фозилов тахрири остида. – Т.: Фан, 1983–85. Т. I. 1983. –782 б. Т. II. 1983. –642 б. Т. III. 1984. –622 б. Т. IV. 1985. – 636 б.

2.7. Базарова Д., Шарипова К. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. – Т.: Фан, 1990.

2.8. Батманов Й. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: АН Киргизистан, 1959. –218 с.

2.9. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 1983. –157 б.

2.10. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. –Т.: Фан, 1985. –200 б.

2.11. Боровков А. Лексика Среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963. 367 с.

2.12. Брагина А.А. Лексика языка и культуры страны. – М., 1981.

2.13. Гафурова Л. Бытовая лексика современного узбекского языка. –Т.: ФАН, 1991.

2.14. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. – М.: Наука, 1968. –172 с.

2.15. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. – Т.: Фан, 1983. –304 с.

2.16. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. –213 с.

2.17. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. – Т.: Ёзувчи, 1991. –186 с.

2.18. Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2007. – 156 б.

2.19. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2.20. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-кисм. – Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2004. – 146 б.

2.21. Звегинцев В. Семасиология. – М.: Изд-во Московского университета, 1957.

2.22. Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –108 б.

2.23. Иванов С.Н. Арабизмы в турецком языке. – Л., 1973.

2.24. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик

терминлари (Ўзбек, уйғур, козок, киргиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида). – Т.: Фан, 1966. –150 б.

2.25. Исмоилов И. ва бошқалар. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллар лексикасидан (полиз экинлари, мевали дарахт номлари ва уй-рўзгор буюмлари лексикаси материаллари асосида). – Т.: Фан, 1990. – 258 б.

2.26. Исследование по лексике и грамматике тюркских языков. – Т.: Фан, 1980. –148 с.

2.27. Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –115 б.

2.28. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Т.: Фан, –212 б.

2.29. Комилова Ҳ. Ўзбек тилида сон ва олмош. – Т.: Фан. 1953. 28 б.

2.30. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951. –452 с.

2.31. Мамажонова Г. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1978. –87 б.

2.32. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан, 1975. –140 б.

2.33. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. –288 б.

2.34. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Т.: Фан, 1959. 239 б.

2.35. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). – М., 1975. –359 с.

2.36. Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука. –1984. –228 с.

2.37. Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. –160 б.

2.38. Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. – М: Наука, 1979. 479 с.

2.39. Наджип Э. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфи Сарай и его язык. Ч. II. – Алма-Ата: Наука, 1975. Ч. I. 210 с. Ч. II. 300 с.

- 2.40. Насипов В. Язык орхоно-енисейских памятников. – М., 1960.
- 2.41. Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Т.: Фан, 1963. –96 б.
- 2.41. Носириддин Бурхониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. –Т.: Ёзувчи, 1990. –240 б.; Иккинчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1991. –272 б.
- 2.42. Олимов М. «Бобурнома»да қўлланган синонимлар лугати. – Т.: Фан, 2004. –110 б.
- 2.43. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1980. –281 б.
- 2.44. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами. – Т.: Университет, 2001. –350 б.
- 2.45. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. –214 б.
- 2.46. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2003. –599 б.
- 2.47. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. –599 б.
- 2.48. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2009. –284 б.
- 2.49. Реформатский А. Введение в языковедение. – М.: Наука, 1967. –С.107.
- 2.50. Ризаев С. А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. –Т.: Фан, 1983. –296 б.
- 2.51. Рустамов А. Навойнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –214 б.
- 2.52. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: EXTREMUM PRESS, 2010.–135 б.
- 2.53. Рустамов Т. Соф кўмакчилар. – Т.: Фан, 1991. –124 б.
- 2.54. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –48 б.
- 2.55. Севортян Э. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С.437
- 2.56. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков.

Общeturкские и межтуркские основы на гласные. – М.:Наука, 1974. – С.767

2.57. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтуркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – С.349

2.58. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтуркские основы на букву «В», «Г», «Д». – М.: Наука, 1980. – С.395

2.59. Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтуркские основы на букву «Ж», «Й». – М.: Наука, 1989. – С.292.

2.60. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –207 б.

2.61. Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифатлар. –Т. : Фан, 1974.

2.62. Стеблева И. Семантика газелей Бабура . –М: Наука, 1982. – С.220

2.63. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –264 б.

2.64. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Т.: Фан, 1978. –140 б.

2.65. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. –176 б.

2.66. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Ўқитувчи, 1968. – 44 б.

2.67. Усмонов С. Ўзбек тилида ундовлар. – Т.: Фан, 1953.

2.68. Фазылов Э. Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XIV века. Т. I–II. – Т: Фан, 1966–1971. Т. I. 1966. –652 с. Т. II. 1971. – С.779

2.69. Фазылов Э. И. Turkologica. II. – Т.: Фан, 2008. – С.383

2.70. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. –171 б.

2.71. Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. – Т.: Фан, 1953.

2.72. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему (перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля). – М.:

Наука. 1970. – С.74

2.73. Холмонова З. «Бобурнома» лексикаси. – Т.: Фан, 2007. –176

2.74. XIII – XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. – Т.: Фан, 1986. –286 б.

2.75. Шилова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алмата: Наука, 1976. – С.444

2.76. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Т.: Фан, 1977.

2.77. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М. -Л.: Изд. Акад.наук, 1962. – С.274

2.78. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л., 1977. – С.182

2.79. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги кадимги туркий лексика тадқиқи. – Т.: Фан, 2008. –120 б.

2.80. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти. 3-жилд. Лексика. – Т.: Фан, 1991.

2.81. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. –312 б.

2.82. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. II. – М.: Русский язык. 1981. Т. I. –632 б. Т. II. –715 б.

2.83. Қодиров П. Тил ва эл. – Т.: Фафур Фулом, 2007. –248 б.

2.84. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –240 б.

2.85. Қўчқортюев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т.: Фан, 1977.

2.86. Ҳақимова М. Семасиология. – Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2008. –100 б.

2.87. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.

2.88. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1974. –307 б.

2.89. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясашишининг назарий масалалари. – Т.: ФАН, 2010. –256 б.

2.90. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Т.: Фан, 1966.

2.91. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўғиз зиро, 2004.

2.92. Ҳусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1996. –125 б.; 2-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1997. –134 б.

III. Gazeta va jurnallardagi maqolalar

3.1. Баскаков Н. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // Советская тюркология. –1987.– № 5. –С. 69–75.

3.2. Дадабоев Х. Эски ўзбек обидаларидаги мўғулча сўзлар // Адабиёт кўзгуси, 1998. –№6. –Б. 13–18.

3.3. Дадабоев Х. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши (VII–XIII) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. –№6. –Б. 31–35.

3.4. Дадабоев Х. Қадимги туркий ёдгорликлардаги терминлар ҳақида // Адабий мерос.–1998. –№2. –Б. 12–16.

3.5. Зоҳидов П. Кун тугардин кун ботарға сўзи етган зот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2002 йил. 22 февраль –Б. 2.

3.6. Махмудов К. Лексико-семантический особенности языка «Хибатул хакаик» // Историко-лингвистический анализ лексически старописьменных памятников. Т.: Фан, 1993. –С.83–90.

3.7. Мирзакаримова Ў. “Қисаси Рабғузий” тилининг морфологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1969. №1. –Б. 67–70.

3.8. Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –1973. –№1. –Б. 51–53.

3.9. Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1978. –№3. –Б. 5–60.

3.10. Фрумкина Р. Применение статистических методов в языкознании // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1960. –№3. – С. 129–133.

3.11. Фрумкина Р. Статистическая структура лексики Пушкина // Вопросы языкознания. – М.: Наука. 1960. – №3. – С. 78–81;

3. 12. Юсупов Б. Эски ўзбек тилида кўрсатиш олмошлари (XV–XVI асрлар) // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1986. –№3. –Б. 20–23.

IV. Илмий то`пламдаги мақолалар

4.1. Баскаков А.Н. Тюркимы-социальная терминология в «Слове о полку Игореве» // Turkologica. К 70 летию акад. А.Н. Кононова. – М., 1976.

4.2. Ганиходжаева М. Функционирование основных прилагательных цвета в исторических срезах языка // Историко-

лингвистический анализ лексики старописьменных памятников.

–Т.: ФАН, 1994. –С. 43–43.

4.3. Гольдин В.Е. Об одном аспекте изучения тематических групп слов. В сб.: Язык и общество. Вып. 2. –М.: 1970.

4.4. Дадабаев Х. Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках XI–XIV вв. // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. –С. 32–43.

4.5. Дадабоев Х. Ўзбек адабий тили лексик таркибининг ўзлашмалар ҳисобига бойиши // Тошкент вилояти давлат педагогика институти педагог-ҳодимларининг анъанавий илмий-назарий ва амалий-услубий анжумани маърузалари. –Ангрен, 2007. –Б. 337–342.

4.6. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий”даги аёл семали лексемалар хусусида // Филология фани: янги аср муаммолари. –Т., 2003. –Б. 124–128.

4.7. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий”нинг лексик хусусиятлари ҳақида // Марказий Осиё олимларининг ўрта аср илмларига қўшган ҳиссаси. –Т., 1999. –Б. 17–23.

4.8. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий” тилидаги туркий лексемалар семантикаси // Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспективы. I бўлим. – Туркестан, 2006. – Б. 90–93.

4.9. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий”да қўлланган сал- феълининг семалари хусусида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т.: 2006. –Б. 22–24.

4.10. Исламов З. Тюркские глаголы «МукаддаMAT ал-адаб» Махмуда Замахшари // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Т.: ФАН, 1994. –С. 107–114.

4.11. Исхаков М. Элементы согдийского языка в современном узбекском языке // Историко-культурные контакты народов алтайской общности: XXIX сессия РИАС. –Т.: 1986. II. Лингвистика. – М.: Наука, 1986. –С. 61–62

4.12. Исхаков Ф. Наблюдения по лексике в области прилагательных в тюркских языках. – В сб.: Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961.

- 4.13. Малов С. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи // Записки коллегии востоковедов. Т.1. V. – Л., 1930. – С. 421–430.
- 4.14. Наджип Э.Н. Архаизмы в лексике тюркоязычного памятника XIV в. «Гулистан» Сайфи Сараи // Краткие сообщения института народов Азии АН СССР. 83. – М., 1964.
- 4.15. Насыров И. Лексика «Маджалис ан-нафаис» Алишера Навои // Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан. 1990. –С. 87–140.
- 4.15. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961. –С. 4–34.
- 4.16. Садыков К. Глаголь в языке «Кутадгу билиг» // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Т.: ФАН, 1994. –С. 90–106.
- 4.17. Севортян Э. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологические исследование. – М.; Л., 1963. –С. 48–68
- 4.18. Содиқов К. Ўзбек тилидаги айрим ақраболик отлари ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Т.: Университет, 2002. –Б. 67–70.
- 4.19. Содиқов К. “Кутадғу билиг” кўлёзма нусхаларининг чоғиштирма таҳлили // “Кутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. –Б. 49–60.
- 4.20. Тенишев Э. Глаголы движения в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. –С. 232–293.
- 4.21. Тенишев Э. Новый список Рабгузий // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983. – С. 24–31.
- 4.22. Усманов Х. Новаторство Кул Гали и Рабгузи // Тюркских стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987. – С. 60–68.
4. 23. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида форс-тожикча ва арабча сўзлар // Навойига армуғон (тўплам) –Т.: Фан, 1968. – Б. 110–128.
- 4.24. Филин Ф. О лексико-семантических группах слов. // Езиковедски исследования в честь на академ. СТ. Младенова. –

София, 1947. – С. 424–431.

4.25. Хамидов З. Статистическая и тематическая характеристика поэмы «Лисан ат-тайр» Алишера Навои // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. – С. 114–128.

4.26. Щербак А. К истории узбекского литературного языка древнего периода // Академику В.А.Гордлевскому к его 74-летию. – М.: 1943. –С. 317–323.

4.27. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Акад. наук. СССР, 1961. – С. 82–140

4.28. Юнусов А. Древнейший список «Кисас-и Рабгузи» // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. – С. 24–32.

V. Xorijiy manbalar

5.1. Blochet E. Catalogie des manuscrits turs. Bd. II. Paris, 1933. –S. 138.

5.2. Boeschoten H. Aliisque Rebus, Utrecht Turcological series. – №3. Utrecht, 1992.

5.3. Boeschoten H. Iskandar-Dhylkarnain un den Qisas-i Rabguzi // De Turcicis

5.4. Boeshoten H.E. The Leningrad Manuscripts of Rabghuz is Aisas // Turk Dillari Arastirmalari Ankara, 1991. –S. 47–49.

5.5. Boeschoten H. , Damme M. The Different Copyists in the London Ms of the Qisas-Rabghuzi. Utrecht Papers on Central Asia, 1985.

5.5. Boeschoten H. , Damme M. The Poetry in Rabghuzis Qusas. Paper Presented at the 3rd European cemihap Central Asian Studies. – Paris, 1989.

5.7. Wokalquantiat in rabguzis Poesie. CAI, W.34. –№3–4. Wiesbaden, 1990.

5.8. Grohbech K. Rabguzi Narrationes de Prophetis. Cod. Mys. Brit. Add. Kopenhagen, 1948.

5.9. Zarring G. Studien zu einer ostturkische Lautehre. Lund, 1933.

5.10. Schinkewitsch Y. Rabguzis Syntax. MSOS II. 1925. –S. 130–172.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Nosiruddin Burhonuddin o'g'li tug'ilib o'sgan maskan nomi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A) Ayozaqal'a
- B) Tuproqqal'a
- C) To'qqal'a
- D) Teshikqal'a
- E) Qizilqal'a

2. "Qisasi Rabg'uziy" asari qachon yozib tugallangan?

- A) 1308 -yil
- B) 1309 -yil
- C) 1311 -yil
- D) 1310 -yil
- E) 1312 -yil

3. "Qisasi Rabg'uziy" obidasi kimning iltimosiga ko'ra yaratilgan?

- A) Bug'roxon
- B) To'qbug'abek
- C) Tinibek
- D) O'zbekxon
- E) Berdibek

4. Qissaning qadimgi qo'lyozma nusxasi nechanchi asrga tegishli?

- A) XVI asr
- B) XVII asr
- C) XIV asr
- D) XIII asr
- E) XV asr

5. Obidaning dastlabki qo'lyozmasi hozirda qaysi shaharda saqlanadi?

- A) Qozon
- B) Boku
- C) Parij
- D) London
- E) Toshkent

6. Til birliklariga statistik qarashga qaysi omillar sabab bo'ladi?

A) Til bayonining ommaviy xarakterdaligi

B) Bayon qilish jarayonida til birliklarining takrorlanish xususiyatiga ega ekanligi

C) Til birliklarining qo'llanilishi (takrorlanishi) yoki tushib qolishining tasodifiy yo'nalishda bo'lishi

D) A, B

E) Barcha javoblar to'g'ri

7. "Qisasi Rabg'uziy" asari tilida qancha leksema qo'llanilgan?

A) 6000 ta

B) 5511 ta

C) 3338 ta

D) 5004 ta

E) 5500 ta

8. «Qisasi Rabg'uziy» asari tiliga xos xususiyatlarni aniqlang.

A) Qissa janri asosida yozilgan, so'zlashuv tili elementlari ko'plab uchraydi.

B) Xalq tiliga xos unsurlar diniy syujet asosida yozilgan

C) Qissalar «Qur'on» va boshqa diniy kitoblardagi syujetlar asosida yozilgan

D) Islom dinini targ'ib qilish maqsadida xalq so'zlashuv tiliga murojaat qilingan

E) Barcha javoblar to'g'ri

9. Qadimgi turkiy adabiy til va eski turkiy adabiy til o'rtasidagi farqli va o'xshash tomonlarni aniqlang.

A) Qadimgi turkiy tilda qo'llangan sifatdoshning *-g'ly/-g'lu -dachь/dæchi, duq/duk* affikslari adabiy me'yor sifatida qo'llangan.

B) Bu davr adabiy til qadimgi turkiy tildan farqli o'laroq tilda xalq shevalari va arab, fors tilini o'zlashganini hisobiga boyigan.

C) Bu davr adabiy tilida fonetik jihatidan d' tovushi o'miga y, z tovushi almashinishi kuchaydi.

D) A, B.

E) A, B, C.

10. XI-XIV asr yodgorliklari tilidagi asosiy xususiyat nimadan iborat?

A) O'zbek tilining shakllanishi jarayoni boshlanishi va rivojlanishi (ilk o'zbek adabiy tiliga xos shakllarning paydo bo'lishi)

B) Sharqdagi uyg'ur yodnomalari ta'sirida qadimgi turkiy til shakllarining davom ettirilishi

C) Forsiy adabiy til ta'siri

D) Arab adabiy tili ta'siri

E) Barchasi to'g'ri

11. X-XIV asrga kelib ilmiy terminshunoslik terminlari asosan qaysi tillarga oid edi?

A) Arab

B) Turkiy

C) Fors

D) A, B

E) To'g'ri javob yo'q

12. "Qisasi Rabg'uziy" da qaysi so'z turkumlariga doir leksemalar asosiy o'rinin egallaydi?

A) Ot, fe'l

B) Ot, sifat

C) Fe'l, olmosh

D) Son, fe'l

E) Ravish, ot

13. So'zlarni mavzuiy guruhlariga ajratib tahlil qilishning afzal jihatlari nimada?

A) asar yaratilgan davr xalqlarining ma'naviyati, qo'shni xalqlar bilan hamkorlik munosabatlari haqidagi tasavvurni shakllantiradi.

B) Tilshunoslik uchungina emas, boshqa fanlar uchun ham qimmatli ma'lumot beradi.

C) Muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag'alligini belgilashda katta o'rin tutadi.

D) To'g'ri javob yo'q

E) A, B, C

14. Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida qaysi hodisalar asosiy omil hisoblanadi?

A) Ichki manbalar orqali so'z yasash yo'li bilan leksikaning boyishi

B) Eskirgan, tarixiy va umuman eski obidalarda bo'lgan lug'aviy

birliklar asosida leksikaning boyishi

C) Adabiy til leksikasining dialektik soʻzlar hisobiga boyishi

D) A,C

E) Barcha javoblar toʻgʻri

15. Qisasi Rabgʻuziy»da qoʻllanilgan oʻz qatlamga doir soʻzlar guruhi qaysi qatorda toʻgʻri koʻrsatilgan?

A) Tub turkiy soʻzlar

B) Tub turkiy soʻzlardan yasalgan yangi leksemalar

C) Oʻzlashmalardan turkiy qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan yuzaga kelgan soʻzlar

D) A, B

E) A,B, C

16. Asar lugʻat tarkibida oʻz qatlamga oid nechta soʻz ishlatilgan?

A) 2950 ta

B) 2945 ta

C) 2855 ta

D) 2900 ta

E) 2890 ta

17. Qissada qayd etilgan arxaizmlar berilgan qatorni toping.

A) Azaq, al, esh, oʻrtoq

B) Afgʻon, qazgʻu, qamugʻ, oʻgʻur

C) Ashnu, avuch, bulbul, chizan

D) Ugʻan, uz, arzon, ujuz

E) Qoʻch, qarshu, yagʻan, qaz

18. Yodnoma tilida qaysi qoʻshimchalar otdan ot yasagan?

A) -chi, -liq, -dash, -duq

B) -laq, -gʻu, -ach, -maq

C) -lan, -mur, -ma, -gʻaq

D) -uq, -chi, -ch, -saq

E) A, B, C

19. -ligʻ/-lig// -liq// -lik// -lugʻ/-lug// -luq/-luk affiksi qaysi soʻz turkumlariga oid leksemalardan otlar hosil qilgan?

A) Ot

B) Sifat

C) Feʻl

- D) A, C
- E) A, B, C

20. Asarda -la qo'shimchasi asosan qaysi so'z turkumlaridan fe'l yasagan?

- A) Ot, ravish
- B) Fe'l, ot
- C) Olmosh, son
- D) Ot, sifat
- E) Sifat, fe'l

21. Qissada qaysi tillarga tegishli o'zlashmalar turkiy affikslar bilan birikib yangi so'zlar yasashda ishtirok etgan?

- A) Arab, xitoy
- B) Fors-tojik, yunon
- C) Sug'd, arab
- D) Yunon, sug'd
- E) Fors-tojik, arab

22. O'zlashgan leksemalardan so'z yasash jarayonida qaysi affikslar faol qatnashgan?

- A) -liq/ -lik, -la, -siz
- B) -chi, -la, -laq
- C) -lan, -liq, -li
- D) -lig' /-lig, -chiliq/ -chilik, suz
- E) Barcha javoblar noto'g'ri

23. Yodgorlik so'z boyligida nechta o'zlashma leksema qo'llanilgan?

- A) 2568 ta
- B) 2561 ta
- C) 2562 ta
- D) 2560 ta
- E) 2558 ta

24. Sanskritcha so'zlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) Zanduvaj, cherig, rang
- B) Fil, kent, sart
- C) Sart, fil, kofur
- D) A, B
- E) A, B, C

25. Qaysi qatorda sug'dcha o'zlashmalar to'g'ri qayd etilgan?

- A) Bag', rang, behisht
- B) Achun, qatun, yinju
- C) Bayduxt, behisht, jahon
- D) Rang, nohid, kent
- E) Uchmah, bag', ajun

26. Xitoycha so'zlar berilgan qatorni toping.

- A) Tangri, chin. cherig
- B) Yinju, chuz, kung
- C) Chuz, yinju, chang
- D) A, C
- E) To'g'ri javob yo'q

27. Yunoncha o'zlashmalar qatorini aniqlang.

- A) Zumurrud, marmar, diram
- B) Zabarjad, daftar, iqlim
- C) Piyola, qandil, fitna
- D) Kub, dunyo, manna,
- E) Rum, Iskandar, banda

28. Arabcha istilohlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) Balo, avval, meva
- B) Barakat, bashorat, ziyrak
- C) Kalima, xodirn. muhr
- D) Nisor, xat, dunyo
- E) Lug'at, anbor, malik

29. Asarda ishlatilgan forscha-tojikcha o'zlashmalarni toping.

- A) Zanjir, lafz, zangi
- B) Ziyrak, diydor, sulton
- C) Roz, qavl, chodir
- D) Zanjir, ziyrak, zindon
- E) Taxta, karvon, balo

30. Obida lug'at tarkibida o'zining qadimiy shaklini saqlab qolgan so'zlarni aniqlang.

- A) Charuq, abushqa, ach
- B) Bag'dash, tiying, sanduvach
- C) Ach, azuq, ko'zgu
- D) Sanduvach, abushqa, cherig,

E) Ag'in, bag'irsaq, charuq

31. Qissada ayrim fonetik o'zgarishlarga uchragan qadimgi leksik birliklar qatorini toping.

A) Anuq, bo'qag'u, taraq

B) Abushqa, ko'zgu, tiying

C) Qarag'u, bal, avuch

D) A, B

E) A, B, C

32. Ko'p ma'noli so'zlar qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) Ay, bir, ko'tar-

B) Uch, tuz, al

C) Tam, baqir, tush-

D) Qin, altun, o'ng

E) Mengiz, bir, tuz

33. Asarda ma'no torayishiga uchragan leksemalarni aniqlang.

A) Bus, xan,esh

B) Uchuz, telim, yilqi

C) Tangri, tarig', tegru

D) Ko'l, yalavach, sarig'

E) Artat-, qari, uz

34. Ma'no kengayishiga uchragan so'zlar qatorini toping.

A) Arqa, tangri, ach-

B) Tutug', kun, ko'k

C) Yartmaq, ag'u, kent

D) Xatun, aq, yag'iz

E) Bash, arqa, qazg'u

35. Obida tilida butunlay yangi ma'no kasb etgan leksik birliklarni aniqlang.

A) Quzruq, qamug', yo'ruq

B) Qizliq, yo'qsuz, tapug'

C) Tura, yarg'u, emga

D) Bashmaq, yasmuq, tulas

E) O'gsuz, asig', ashnu

36. Tilda omonimlarning paydo bo'lish sabablari nimada?

A) Avvallari har xil aytilib, bir xil eshitiladigan so'zlar talaffuzining tovush almashinishi yoki talaffuz o'zgarishi natijasida bir-biriga mos

kelib qolishi

B) Boshqa tillardan o'zlashgan leksemalarning talaffuz va yozilish jihatdan ona tilidagi so'zlarga mos kelib qolishi

C) Tilda mavjud bo'lgan ko'p ma'noli so'z semalarining bir-biridan uzoqlashishi

D) A, B

E) Barcha javoblar to'g'ri

37. Asarda qo'llanilgan sinonimik qatorlarni toping.

A) Buqag'u – kishan, chaq – o'g'ur, al - bot

B) Tutug' – bulun, azin – o'zga, bulaq - yul

C) To'qush – sanchish, qushluq – qarabash, buyruq - yarlig'

D) Ay – yalchiq, qo'ldash – esh, ev - uy

E) Yo'lchi – qulavuz, qo'rg'an – tura, dudaq – mengiz

38. O'zlashma leksemalardan iborat sinonimik qatorlarni aniqlang.

A) Nafas – dam, yo'l – baxt, habib - do'st

B) Gabr – mug', yazuq – ayb, nabiy - payg'ambar

C) Xabar – mujda, mamuq – paxta, g'anim - dushman

D) Sanam – but, shajara – daraxt, xazina - ganj

E) A, B, D

39. Qaysi qatorda qissada ishlatilgan antonimlar to'g'ri berilgan?

A) Ag'ir – uchuz, achiq – o'rtuglu, mangim - adim

B) Ko'n – teri, qamug' – yalg'uz, qish - yay

C) Evluk – er, bo'g'ra – ingan, yo'g'un - yuvqa

D) A, C

E) To'g'ri javob yo'q

40. Yodnomadagi affiksial antonimlar qaysi so'z turkumiga tegishli?

A) Sifat

B) Ot

C) Fe'l

D) Olmosh

E) Ravish

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
«QISASI RABGʻUZIY» leksikasining statistik tahlili.....	8
Asar lugʻat tarkibining mavzuiy guruhlar.....	28
Oʻz qatlam.....	46
Oʻzlashma qatlam.....	62
Asar leksikasining qadimgi turkiy manbalar va qoraxoniylar davri yodnomalari tiliga munosabati.....	88
Polisemiya.....	99
Maʼno torayishiga uchragan soʻzlar.....	115
Maʼno kengayishiga uchragan soʻzlar.....	134
Yangi maʼno kasb etgan leksemalar.....	147
Asar soʻz boyligining leksik-semantik xususiyatlari.....	153
Xulosa.....	164
Foydalanilgan adabiyotlar.....	171
Test topshiriqlari.....	183

Abdushukurov Baxtiyor Bo‘ronovich

ESKI TURKIY ADABIY TIL LEKSIKASI

«Tafakkur Bo‘stoni»
Toshkent – 2015

Muharrir *Z. Mirzahakimova*
Musahhih *A.Xo‘jabekov*
Sahifalovchi *U. Voxidov*
Dizayner *D. O‘rinova*

Ushbu o‘quv qo‘llanma “Ilm Ziyi nashriyot uyi” MChJ buyurtmasiga asosan chop etildi.

Litsenziya AI № 190, 10.05.2011y

Bosishga 2015 yil 5 oktabrda ruxsat etildi. Bichimi 60x84^{1/16}. Ofset qog‘ozi.
Times New Roman garniturasida. Shartli bosma tabog‘i. 12,0. Nashr tabog‘i 12,2.
Shartnoma № 31/1. Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 35/1.

«Tafakkur Bo‘stoni» nashriyoti. Toshkent sh., Yunusobod, 9-mavze, 13-uy
Telefon: (+99893) 589-05-78. E-mail: tafakkur0880@mail.ru

«Tafakkur Bo‘stoni» nashriyoti bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent sh., Chilonzor ko‘chasi, 1 uy.

«TAFAKKUR BOSTONI»
NASHRIYOTI

978-9943-4546-2-0

9 78 9943 4546 20